Р. 1896 кн. V. Том XIII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWŚKYJ

V Jahrgang. 1896, V B. Band XIII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Рік V. Р. 1896 кн. V. Том XIII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWŚKYJ

V Jahrgang. 1896, V B. Band XIII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Перша держава славяньска,

РОЗВІДКА ІСТОРИЧНА,

написав

Мирон Кордуба.

Вступ.

Славяни виступають на історичному полї доперва під пізну пору. Сусїди їх — ґерманьскі племена мають за собою вже цілий ряд держав з славними королями, щасливих воєн і походів, тодї коли про Славян ходять що-йно глухі вісти. Їх описують дикими безладними громадами, без найменчої кріпшої орґанїзациї; тим то й не в силї они зовсїм оперти ся чужим наїздникам, а коли й опирали ся то дуже слабо. На їх долю випало покоряти ся як не одному то другому племени. Витворюванє держав бачим у Славян доперва в IX та X віках.

Тим більше заціка̂вила учених вість про славяньску державу в VII віцї. Кілька стрічок, франконьского хронїста Фредеґара, визвали спір, що зазначив ся зовсїм вже показною лїтературою. Оповіданнє Фредеґара таке темне і недокладне, воно остає в такій суперечности з пізнїйшим жерелом „Conversio Bogoariorum“, що дає дуже вдячне поле накопиченню здогадів і гіпотез. Повстаннє держави, народовість володаря, обсяг єго панованя, ба й поясню-ванє переказаних Фредеґаром імен, дали почин множеству поглядів і здогадів дотично сеї теми, що одні одним дуже суперечать. Найти ся в цїлій тій лїтературі ледви чи буде лекше, як здати собі справу з оповідання Фредеґара. Вважають непевним, що Само справдї був купцем. Яблоновский перший вважав єго военним чоловіком (дружинником). З ним згаджали ся Ґебгарді і Пельцель. Про єгож народовість не порішено доси ще й того, чим він справдї був,

Франком чи Славянином. За славяньским походженєм Самона обстають Паляцкий, Шафарик, Крек, Успенский. Вони бачать в нїм члена славяньского племени Вельтів, котрих около 622 р. поконали Франки і загорнули під своє володїннє. Противну гадку про походженє нїмецке заступають в значнім числї переважно нїмецкі вчені: Цейс, Бюдінґер, Голюб, Ґоль, Томек, Діміц, Льозерт, Ґубер — всї вони намагають ся піддержати звістку про єго франконьске походженє. Нерішучо висказує ся Кронес. Він припускає, що Само може й був Славянином з Франконьскої держави, але може і Франком. Нема вже сумнїву в тім, що центр славяньскої держави становила Чехія, але не всї годять ся в тім, чи она обмежувала ся лиш на північний берег Дунаю, чи може сягала й дальше, на полудне. Назва Воґастібурґ дала нагоду до ріжних конєктур і здогадів. Много вчених не могли собі витолкувати виступу Льонґобардів, про що говорить Фредеґар. Із-за того то Цейс а за ним Бюдінґер ставлять на се місце Баварів. Отсе питання, котрі в так званій „самоньскій квестиї" ждуть відповіди. Перша славяньска держава стала в останнїм часї перворядним історичним проблємом. Рішити сей проблєм тяжко було тому, що до недавна ми не мали нї одної, справдї наукової студиї про Фредеґара. Що-й но коли Бруно Круш зладив своє знамените виданнє сеї хронїки[1]) і вияснив єї становище зглядом там записаних вістий, стала лекша розвязка сего питання. По єго думцї, цїла хронїка принадлежить трем авторам. Оповіданнє про Самона походить від третого автора, що списав свої замітки коло 660 р. Се жерело, будучи сучасним сьвідоцтвом, тим самим вже має перворядне значінє і заслугує безперечно на віру.

§ 1. Прихід Славян.

Первістні селища Славян становлять до нинїшного дня спірну точку у всемірній історииї. Для нас се не важно чи они сидїли лиш над Припетю і горішним Днїпром, чи осади їх обіймали й простороня дальше до полудня. Важнїйшою річию булоб дізнати ся, коли Славяни прийшли у теперішні австрийскі краї, бо на сїй підставі моглиб ми заключати, якого рода були їх відносини до Франків в часї ґенези держави Самона. В останнїм часї зискала перевагу гадка Цейса,[2]) до якої, між иньшими, прилучив ся також Бюдинґер,[3])

[1]) Scriptores rerum Merovingicarum II том, Ганновер, 1888.

[2]) Die Deutschen und ihre Nachbarstämme ст. 636.

[3]) Oesterreichische Geschichte.

що в протягу VI в. незнано ще зовсїм Славян над Лабою. В звістках Павла Диякона[1]) являють ся они в перве в р. 595 в борбі з Баварцями, отже на тій підставі припускають, що й десь під ту пору, себ-то під кінець VI в. замандрували сюди. Але коли згадаємо спосіб, яким відбували ся мандрівки славяньскі, мусим прийти до иньшого виводу. Вінїди не посували ся зі скоростю блискавки, як се було звичаєм азийских кочевиків. До сего мусїлиб мати сильнїйшу орґанїзацию з одним начальником, а як раз его бракувало Славянам. Се знаєм докладно, бо як відомо, не було навіть у словяньских мов слова на означенє начальника племени. А де бракне назви, там само по собі нема й самого понятия. Слово „кнезь" котрого вживали опісля в тім значіню, ґерманьского походженя, від „kuning". Також Прокоп[2]) оповідає про Славян, що тії нїякому начальникови не повинують ся. Перша звістка про славяньского князя сягає лиш кінця VI в. Із трех великих мандрівок народів в Европі, ґерманьскої, славяньскої і тюрґско-угрскої перейшла найсупокійнїйше славяньска. Вона посувала ся тихо, без шуму, без геройских чинів та гучних подвигів. Задля того й нема нїяких славяньских поем із періоду мандрівок. Їх похід — то напливаннє филь етнїчних у опущені, порожні місця. Лише поволи і в малих ґрупах посували ся Славяни на перед. А що знаходимо їх в 595 р. вже близько Адрийского моря, то мусим прийти до пересьвідченя, що вони в Чехах і над Лабою сидїли вже довгий час перед сим.

Що Славяни вже в VI в. усадовили ся над Лабою аж до Балтийского моря, про се маємо докладні звістки у византійских хронїстів: Теофілякта Сімокатти і Прокопа. Що їх вже кілька раз наводжено, то обмежимо ся на подане змісту їх оповідання. Теофілякт Сімокатта[3]) росказує, що в часї володїння цїсаря Маврикія, себ-то під кінець VI в. піймано трех славяньских мужів. Они не мали зі собою нїякого оружія, лише цитри. На запитаннє цїсаря, якого вони племени, і з яких країв приходять, відповіли, що вони Славяни і живуть над Західним Океаном. Отже виходить, що Славяни під кінець VI-го в. вже розложили ся над морем Балтийским, правдоподібно між Лабою та Одрою. Ще докладнїйше оповідає Прокоп:[4]) В р. 494 Герулї побіджені Льонґобардами подїлили ся на дві

---

[1]) Historia Longob. IV, 7.
[2]) De bello Gothico III. 14.
[3]) VI. 2.
[4]) II. 15, de bello Gothico.

части, з них одна покинула свою батьківщину, промандрувала через всї славяньскі краї, далї через пояс пустинї, що віддїлювала Славян від Варнів а в кінци дійшла аж до Датчан. Проф. Бюдинґер[1]) опрокидує гадку Рудгарда,[2]) що під ту пору Славяни в Чехії вже осїли були, бо — каже — Герули не конче мусїли йти як раз через Чехію. Для нас вистане певність, що Славяни вже під кінець V в. мали свої оселї над Одрою і Лабою, а сего, по тій звістцї, чейже нїхто не заперечить! Територию славяньску означують докладно слова Прокопа, що они граничили з Варнами: се ясно вказує на долїшну Лабу. А що йде бесїда про многі славяньскі народи[3]) і що Герулї вийшовши з своєї вітчини безпосередно наткнули ся на Славян, то ми не помилимо ся, коли припустимо, що Славяни сидїли вздовж Лаби таки аж у нинїшну Чехію і Моравію.

Так показуеть ся, що перехід із V-го до VI в. треба покласти яко terminus non post quem появи Славян в західних краях. Основнїйший розслїд істориї европейскої мандрівки народної може час приходу Славян ще близше означити. То удало ся вже Реслерови[4]) та Крекови[5]) і ми вповнї годимось на їх виводи. Упадок Гуннів змінив від разу етнїчний вигляд Европи. „Ґоти і Ґепіди зайняли зараз середину кріпости карпатскої, а внїшні краї полишили першому-лучшому охочому їх зайняти“. Само по собі, першими що тим похіснували ся були Славяни. Майже рівночасно відбував ся рух племен ґерманьских на захід; вони зайняли краї романьскі і заложили на руїнах Римскої імпериї нову державу. Краї над Одрою і Лабою опустошіли. Маркомани і Квади, потягнені походом Атилї 451 р., заникли. Так Славяни мали перед собою вільне поле і тому з всякою рішучостю мусимо прийняти, що вони й скористали з тої нагоди і в роках 454—495 пересунулись на захід. А що не могли вже дальше рушати на захід, то звернув ся їх натиск на полудневий захід. Ми вже замітили, що Вінїди лише громадами, малими віддїлами пропихали ся на перед. В зайнятім куснику краю закладали ґород, що служив точкою опори до дальших опера-

---

[1]) Oesterreichische Geschichte I. 75.

[2]) Münchener gelehr. Anzeige, 1843.

[3]) *τά Σκλαβήνων ἔθη ἅπαντα.* Procopius cit. l. II. 15.

[4]) Ueber den Zeitpunkt der slavischen Ansiedlungen a. d. unteren Donau (Sitzungsberichte der k. k. Akad. d. Win. in Wien. Hist. phil. Cl. 73 B.).

[5]) Einleitung in die slavische Literaturgeschichte. Gratz 1887.

ций. Коли Льонґобарди покинули Паннонію, Славяни перейшли Дунай, розширили ся по Австриї і Стириї та, як сказано, находим їх коротко перед роком 600 недалеко Фріавлю.

§. 2. *Перший історичний виступ полуднево-західних Славян та їх взаємини з Аварами.*

Так прожили Славяни в краях придунайских спорий шмат часу, заки західні хроністи вважили відповідним згадати про їх істнованнє. Се толкувати треба по-части незнанєм етнїчних відносин Сходу, яке було у народів західних, по-части знова тим, що Славяни не вели нїяких воєн, отже не давали нагоди до згадування свого імени. Коло половини VI в. рухнули Обри або Авари, споріднені з Турками і Гуннами, зі своїх осель над Каспийским морем, вдерли ся до нинїшної Угорщини і помагали Льонґобардам при покореню Ґепідів. Они то розсїли ся, по відходї Льонґобардів в Італію, на цїлій рівнинї наддунайскій і підбили сусїдні їм племена Славяньскі. Доховав ся переказ, що коло р. 578 кахан вислав посольство до славяньского князя Лаврита та візвав єго, щоб єму покорив ся.[1]) Обри заливали Туринґію під кінець VI в.; отже під той час мусїли Славяни бути вже їм підвластні, бо инакше не малиб крізь їх краї свобідного переходу. В роках 570—590 тягнуть ся борби Аварів з Льонґобардами. Ми маєм всяку підставу додумуватись, що й Славяни, яко їх підвластні, брали в них участь, хоч, правда, на се нема нїякого сьвідоцтва. Доперва під р. 595 дізнаємо ся, що Тассільо находить з війском на славяньскі краї. З разу мав навіть побіду, але коли Обри наспіли Славянам на підпомогу, знищили вони зовсїм Баварців.[2]) На тій підставі можемо виводити, що властивим „spiritus movens“ Славян були як раз Обри, хоч певно не в такій степени, як хоче Мухар.[3]) Похід Тассіля був без сумнїву лиш відплатою за набіг Славян, що тії виконали яко помічники і підвластні Аварів. Про новий набіг Славян на баварский край довідуєм ся вже по смерти Тассіля: вони напали в 610 р. на Ґарібальда, і побідили єго під Аґунтом. Але незабаром їх прогнали.[4])

---

[1]) Stritter, Pars I Slavicorum § 50 cit. ap. Успенскій, Первыя славянскія монархіи, Петербургъ 1872.

[2]) Paulus Diaconus IV. 7. 11.

[3]) Steiermärkische Zeitschrift 1830 ст. 100 і далї.

[4]) Paulus Diaconus IV. 41.

Для нас важне, що місто Аґунт, тепер Іннїнхен, або по думці иньших Лїенц, недалеко жерел Драви, стає границею між Баварцями а Славянами. Заразом посувають ся ті останні на полудне. Під проводом Обрів набігають коло р. 600 на Істрию, що під той час належала до Византийского цїсарства.[1]) На росказ кахана являють ся Славяни союзниками Льонґобардів при оболозї Кремони в р. 603.[2]) В кінци тратить марґраф істрийский Ґізульф в борбі з Обрами життє, коло р. 610, а Славяни пустошать єго край. Сини марґрафа, Тазо і Како дістались у неволю аварску; їх потягли Обри зі собою у Паннонїю.[3])

Ми позволили собі відбігти троха від властивої теми, а се для того щоб виясувати добре всї обставини, серед яких уформувала ся держава Самона, та щоби найти опору до дальших виводів. Ми бачимо, що при всїх тих борбах і нападах виступають Славяни яко передова сторожа (Vorkämpfer) Обрів. Так потверджують ся слова Фредеґара[4]). Яка була судьба Славян під їх рукою, можемо мати понятє вже на підставі характеристики Аварів, яку находимо у сучасних хронїстів. Був се на скрізь воєвничо-рабівничий народ, звістний і проклятий із за своєї жорстокости. Коли Фредегар розмальовує нам яркими красками гірку долю Славян під аварским ярмом, то не пересаджує зовсїм! Дивним дивом видало ся Паляцкому,[5]) що сеся звістка „стоїть в суперечности не лише з істориєю, з людскою натурою і загальним розвоєм річий, але й по части зі собою самою". За ним висказав тую гадку й Дан.[6]) Ми вже доволї просторо обговорили, як то як-раз з історії виходить, що Обри послугували ся Славянами при своїх походах. Се лежало як раз у звичаю Аварів — скілько лиш можливо було, другими вислугувати ся. Они прийшли з степів далекого сходу та попали в Паннонії у иньші обставини, тож не могли відразу до них приладити ся. Так незнана їм була облога кріпостий і для того машини для облоги приготовлювали їм византийскі полонники. Се також відома річ, що Славяни

---

[1]) Ibidem IV. 25.

[2]) Ibidem IV. 29.

[3]) Ibidem IV. 38. 42.

[4]) Cf. Zeuss: Die Deutschen und die Nachbarstämme. Šafařik: Slavische Alterthümer II Bd. Muchar: Versuch einer Geschichte der slavischen Völkerschaften (Steiermärkische Zeitschrift 1830 р.)

[5]) Fredegari Scholastici Chronicon IV. 48.

[6]) Dahn Felix Dr. Urgeschichte der germanischen u. romanischen Völker, III, 606: у Онкена II, 2.

будували їм судна річні і тратви. Ганебне поводженє зі славяньскими жінками, про яке оповідає хроніст франконьский, не противить ся зовсїм „людскій природї“. Противно — се був як раз рис характерний східних горд, що вони жінок своїх підданих вважали, подібно як цїле їх майно, добичею военною і своєю власностию. Гнет мусїв бути дїйстно страшний, бо згадка про жорстоке ярмо Обрів жила ще довго між Славянами. Ще в XII в. розмальовує нам Нестор, що черпав з подань народних, ще страшнїйший образ судьби Славян під кормигою Обрів. Навіть само імя „Обр“ служило опісля для означеня якоїсь страшної, надприродної сили: Нашому понятию „велет“ відповідає ческе „obr“ і польске „olbrzym“ (старопольске „obrzym“). Тут то находять слова Фредеґара виразне потвердженє своєї правдивости.

§. 3. Бунт Славян. Само.

Гнет з гори викликує все реакцию. Панованнє аварске над Славянами не тревало дуже довго. Інтересна звістка Фредеґара, що доперва сини Обрів, що ті сплодили з славяньскими жінками, підняли бунт[1]). Льозерт[2]) та Август Дімiц[3]) беруть сесе оповіданнє дословно і росказують про який рід пів-Обрів (!?), що одїдичив частину дикої хоробрости своїх батьків і через се мав більш сили відпорної. Вже знанє підставових відомостий етнольоґії вистане, щоб відкинути гадку про так далеке змішанє крови обох рас, яко неможливу. До сего треба було-б соток лїт спільного пожитя. Словами своїми натякає Фредеґар радше на се, що Венди через час тревання одної ґенерациї, себ-то більш-менч 30—40 лїт, находили ся під ярмом Обрів.

Підняв ся бунт. Пристрасти довго душені розгоріли ся тепер цїлою силою. Рух і переворот обняв много більшу просторонь як доси думали. Бо не лише основанє самостійної самоньскої держави було его наслїдком, але також мандрівка Сербів і Хорватів на балканьский півостров. Дивним-дивом ще досї нїхто не пробував — бодай скілько ми знаємо — получити сї дві сучасні події і розслїдити, чи не мають они одиноких причин і чи не стоять зі собою в звязи. Гіпотеза Паляцкого[4]) що Серби і Хорвати доперва в 639 р.,

---

1) Cit. l. IV. 48.

2) Beiträge zur älteren Geschichte Böhmens (Mittheilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen 23 т. 2 ст.)

3) Geschichte Krains. Leibach 1874. I т. 103 ст.

4) Geschichte Böhmens Prag 1844 I p. 81.

утікаючи перед Самоном, що і в сї сторони хотів розширити своє володіннє, замандрували на Балканьский півостров, дуже неімовірна і не маючи жадної основи висить у воздусї. Правда, і ми не маєм нїяких безпосередних доказів на підпертє нашого твердженя. Однак рівночасність обох рухів, а також обставина, що Константин Багрянородний кладе первістні седьбища Сербів і Хорватів менч-більш у тій териториї, де потім повстала держава Самона не позваляють дальше сумнївати ся, що між обома подїями була звязь. Інтересно, що Константин говорить про сї первістні осади Сербів та Хорватів: „Хорвати, що тепер мешкають в Дальмациї, походять від Хорватів поган, що їх також Білими зовуть. „Тії мешкають близько Франків і граничать зі Сербами"... „Серби походять від Сербів поган, котрих зовуть також Білими. Тії мешкають... там, де розлягає ся край Боїв, так ними названий; також Франки граничать з їх оселями".[1]) З огляду на се годї довше сумнївати ся, що первістні оселї Сербів та Хорватів простирали ся за Карпатами, правдоподібно над горішною Вислою і на захід аж по Лабу. Се потверджує також назва західної Галичини „Біла Хорватия", що приходить ще в історичних часах. На се вказують в кінци теперішні оселї Сербів над Лабою; а й Фредеґар росказує,[2]) що частина Сербів під князем Дервином була підвластна Франкам. Істнованє племен хорвацких в стариннїй Чехії доказане навіть документально. Сесї сербско-хорвацкі племена зносили з одного боку гнет Франків а з другого Обрів.

Поодинокі льокальні бунти могли вже скорше вибухати і без сумніву викликали що раз більший гнет. Невдоволенє мусїло бути загальне. Довго придушуваний огонь реакциї вижидав лише нагоди, щоб ясним бухнути поломінем. Така від давна ожидана нагода прийшла в р. 626. Авари хотїли похіснувати ся критичним положенєм Византийскої держави і заляли край аж по Царгород. Ми знаємо, що се було звичаєм кочевих орд — вирушати на свої походи воєнні цїлою масою. Тепер підняли ся Славяни на цїлій просторони від Дунаю аж по Вислу. Фредеґар вправдї каже, що бунт наступив вже в р. 622/3 але ми знаємо цїлу недокладність хронольоґічних дат з того часу, коли числено лише роками панованя королїв. Також зовсїм справедливо замічає Я. Ґоль, що ся звістка доперва опісля всунена третим автором. Сеж булоб неможливим, щоб Обри лишили бунт за плечима і невважаючи на него підіймали похід на

[1]) Constantini Porphyrogenitae, De admistrando imperio 31—32.
[2]) Cit. l. IV. 68.

чужий край Перзам на підпомогу. Також оповідає один грецкий хроніст, що як раз славяньский бунт був тою причиною, що прихилила Аварів до залишеня облоги Константинополя.[2])

Славяни заворушивши ся не були згідні в своїх плянах. Одна часть хотїла лиш скинути аварске ярмо, не опускаючи своєї вітчини. Однак більша часть Сербів та Хорватів, котрих краї лежали в менч щасливім положеню, порішили покинути свої оселї. Бож там не давали їм супокою навіть і Франки, що під той час свою державу значно на схід розширили. Проте головна маса Сербів і Хорватів посунула крізь Паннонїю на півостров Балканьский. Тут являють ся они, як се нам доносить Константин Багрянородний,[3]) за цїсаря Гераклїя, як раз підчас нападу Обрів — отже в р. 626. З початку виступили яко вороги Византийців, бо мусїли силоміць добувати собі землю для оселї. Однак небаром стали ся найбільш завзятущими ворогами Обрів та хоронили Ромейску державу перед їх нападами.

Иньша частина Славян, що збунтовали ся, остала ся в дома і пробувала з оружієм в руцї увільнитись від Обрів. На їх чолї являєсь загадочна стать Самона. Питанне про его походжене — се найважнїйше, яке нам остаєсь ще до порішеня. Ми вже ві вступі замітили, що одні придержують ся сильно висказу Фредеґара та вважають Самона „першим Ґерманом, який дійшов до становища володаря між славяньскими племенами“. Иньші знова опирають ся на етимольоґії его імени і старають ся доказати его славяньске походжене. Правда, той перший погляд зискав в останних часах переваґу і нїмецкі вчені рішучо висказують ся, що дальшої дискусії над сим предметом нема; ми мусим однак вже тут заявити, що вважаєм Самона Славянином. Сесе доказує перш за все само імя, коли его розберемо етимольоґічно. Слово „Само“ не єсть нїчого иньшого як лиш повноголосна форма кореня сам = allein. Сеся форма повноголосна й приходить часто в сполученю з іменниками н. пр. польске s a m o -władca або велико-росийске с а м о -держца. Етимольоґія сего імени від ґотийского samjan = подобати ся або від нордийского

[1]) Samo und die karantanische Slaven (Mittheilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung XI. B.).

[2]) *Τινὲς δὲ ἔλεγον ὅτι οἱ Σκλάβοι θεωρήσαντες τὸ γεγονὸς ἀπῆρον καὶ ἀνεχώρησαν καὶ διὰ τοῦτο ἠναγκάσθη καὶ ὁ κατάρατος χάγανος ἀναχωρῆσαι καὶ ἀκολουθῆσαι αὐτοῖς.* Chronicon Pasch. edid. Paris 306 ст. цитоване у Büdinger: Oesterreichische Geschichte I. 75.

[3]) Cit. l. 31.

semings-pacificator, яку проф. Старек подає в Бюдинґера Австрийскій історий[1]) сильно натягнена. Всї докази, які вже Паляцкий[2]) навів, отже обставина, що Само, як се Фредеґар виразно зазначує, був поганином, що придержував ся звичаїв славяньских та удержував на дворі своїм многоженьство, говорять рішучо за єго славяньским походженєм. Ми знаємо з історий народів славяньских, що всюди, де на престолї сидїв християнин, або лиш жінку мав християнку, зараз навертав своїх підданих. Далї — ми вже в § 1 і § 2 старали ся доказати, що Славяни вже, що найменче цїле столїттє сидїли над Лабою, отже мусїли бороти ся зі своїми західними сусїдами Франками. В р. 622 поставив Хльотахар свого сина Даґоберта I співучастником в панованю і віддав єму заряд Австразиї.[3]) Се не була вже та давна велика Австразия, яка припала була Сіґібертови I, а лише єї східна частина. Без сумнїву причиною того роздїлу було не що иньше а напади Славян, тим більше, що те саме повторило ся за Даґоберта, з причини пустошеня Самона в Тюринґії (гл. низше). Се й спонукало до наданя сильнїйшої орґанїзациї й окремого начальника Австразиї. Власне під той час виступають Франки навіть оффензивно протїв Славян. Якже-ж се можливо, щоб тії вибирали Франка своїм володарем! Таке покликуваннє ворога на стіл княжий суперечить цїлій внутрішній орґанїзациї Славян. Від часу здобутя Туринґії Франками, були вони їх сусїдами. Яка ненависть між обома племенами істнувала, слїдно хочби з оповідань Фредеґара про безнастанні пустошення країв франконьских війсками Самона. І так мавби Франк поступати зглядом своєї вітчини! Нїмецкі вчені залюбки вказують на Русь; повстаннє сеї держави має служити анальоґією до ґенези самоньскої. Але-ж тепер цїла „норманьска теория“ вже погребана і нїякий серіозний учений не ломати ме за неї копія.

А однак, закидають з противного боку завсїди, хронїст, котрий жив рівночасно з описуваними подїями і проте передовсїм на віру заслугує, виразно каже, що Само був „natione Francos“. Сї слова були досї „каменем преткновенія“ оборонцїв славяньского походженя Самона. Однак ми не потребуємо враз з Паляцким закидати Фредеґару неправду і вимислюваннє: єго висказ не противить ся нашій тезї зовсїм! Ми лише постараємо ся розслїдити, що Фредеґар понимає через висказ „natio“. Се й найважнїйше в цї-

---

[1]) I. 75.

[2]) Ueber d. Chronisten Fredegar (Jahrb. d. böhm. Museums I. Bd.)

[3]) Fredegar IV. 47. Cf. Dr Felix Dahn cit. l. III. 606.

лім тім питаню; однак ніхто доси не поставив собі тої задачі. Всї брали слово „natio“ в нашім сучаснім значіню і з того пійшло ціле непорозуміне.

Перш за все мусимо замітити, що Фредеґар нїколи не уживає слова „natio“ тогди, коли єму ходить про означене народности якоїсь особи. На означене сего він послугує ся все, в цїлій хронїцї консеквентно висказами: „de gente“, „ex genere“ або по просто „genere“. Для піддержаня сего вважаємо конечним навести із хронїки ті місця, де про се йде бесїда: „Eo quoque tempore Bertoaldus genere Francos“ (IV. 24). „Ago rex Langobardorum accepit uxorem nomen Theudelendae ex genere Francorum“ (IV 34). „Gundoaldus de gente Langobardorum“ (IV. 34). „Legatus tres nobilis ex gente Langobardorum“ (IV. 45). „Samo 12 uxores ex genere Winidorum habebat“ (IV. 48). „Homo quidam nomen Adalulfus ex genere Langobardorum“ (IV. 51). „Homo nomen Ermarius a pueris Aeghynanae genere Saxonum interficitur“ (IV. 55). „Dervanus dux gente Surbiorum“ (IV. 68). „Arinbertus... ex genere Francorum, Chramnelenus ex genere Romano, Willibadus genere Burgundionum, Aygena genere Saxonum“ (IV. 78). „Flegoatum genere Franco“. (IV. 89). Отже тим способом означує франконьский хронїст народність певної особи. Відповідно до сего на означене якогось народу чи племени вживає всегда лиш слова „gens“ н. пр. „Pompegius in Spaniam contra gentes dimicans plurimas“ (II. 6). „Guntramnus tante prosperitatis regnum tenuit, ut omnes vicinas gentes de ipso laudes canerent“ (IV. 1). „Theudebertus cum Saxonis, Thoringiis vel ceteras gentes“ (IV. 38). „Fertur a Francorum ceterasque gentes“ (IV. 38) і т. д.

Тепер остає ще до порішеня, що хотїв Фредеґар виразити словами „Samo... natione Francos“. А вже ж се неможливе, щоб він при „natione“ мав на думцї народність, коли на єї означене так консеквентно уживає „ex genere“? Що значить у него взагалї слово „natio“ та „natione“?

Щоб на сесе питанне відповісти мусимо знова розслїдити уживане того слова на підставі хронїки. Слово „natio“ приходить тут лише два рази: 1) в II, 6: „Multo post tempore cum ducibus transaegerunt (Franci) usque ad tempora Ponpegi consolis, qui et cum ipsis demicans seo et cum reliquas gentium nationes, quae in Germania habitabant“ та 2) в IV. 58... „et Avaros et Selavos citerasque gentium nationes... suae dicione subiciendum spondebat“. Зараз на перший погляд кидаєть ся тут у вічі обставина, що понятия „gens“ і „natio“ строго віддїлюють ся і то сим способом, що „natio“ взяте в ширшім значіню, а „gens“ єму підпоряд-

коване. Після того означає „natio“ звязь кількох „gentes“, федерацию немов, а в дальшім значінню державу. Що до вираженя „natione“ в сполученю з іменем особи, то оно приходить, крім сего місця про яке нам як раз розходить ся лише раз. Однак автор ужив єго щасливим способом в сполученю з „ex genere“ так, що мож докладно означити єго гадку. Сесе місце звучить: „Nam ille, alius Theudericus, Theuderis regi filius, natione Gothus fuit. Nativetas Theuderici regis ex genere Macedonum ita fuit... Idacius patricius et uxor Eugenia... habentes sibi puerum nomine Theudorum et puella nomine Lilam... erantque ambo natione Macedonis. II. 57. Само по собі годї цїле се речене инакше понимати як, що Теодорик був горожанином держави ґотийскої, але походив з племени македоньского. Тут говорить ся виразно, що єго родичі мешкали в Македонії і належали до народу македоньского. Отже на наші теперішні понятя був Теодорик членом ґотийскої держави але народности македоньскої. Зі сказаного виходить, що для Фредеґара був кождий „natione Francos“, хто мешкав в границях Франконьскої держави, отже навіть і Славянин.

Що знову тикає слова „negotiator“, яке Фредеґар Самонови прикладає. то і оно не робить тут нїяких трудностий. Купцїв означувано між Славянами назвою „гость“; але теж саме слово прикладало ся до кождого, що прийшов з подальших сторін, до чужинця взагалї. Фредеґар перетолкував єго дословно тай сим робом дав почин цїлій леґендї про „купця франконьского“ яка ще по нинїшний день удержує ся.

Так отже, на підставі висче сказаного признаємо Самона Славянином, приходою з франконьскої держави. Само собою треба шукати єго вітчини в тих околицях, де Славяни мали свої оселї, отже над середущою Лабою, бо долїшна не належала до франконьскої держави. Паляцкий переносить її у Батавію; однак се річ вельми сумнївна, чи там Славяни коли небудь мешкали. Фредеґар каже, що Само походив „de pago Sennonago“. Сесе імя завдало вже много працї нашим ученим і ми маєм вже всїлякі здогади і гіпотези що до сего імени. Нам видаєть ся, що сї слова дуже підозрілої вартости — може догадка самого хронїста. Що такі непорозуміня стрічають ся в тій хронїцї, на се звернув вже Дан[1]) увагу. Се дасть ся виправдати малим образованєм хронїста. Впрочім можливе, що Фредеґар мав тут на думцї давні оселї Семнонів, що як раз були між

[1]) Cit. l. III том.

середущою Лабою та Одрою. Славяни над середущою Лабою були виставлені на напір Франків, і в кінци мусїли їм улягти, як се Фредеґар про Сербів зовсїм виразно замічає. Часть їх, між якою був також і Само, не хотїла зносити чужого ярма, тай вимандрувала на полудень. Тут наткнула ся на Славян, що бороли ся з Обрами. Цїла маса Сербів посунула дальше, але Само з горсткою товаришів прилучив ся до збунтованих. В короткім часі визначив ся в борбі хоробростю до тої степени, що его вибрали начальником, вождом Се була дорога, на якій поодинокі князьки могли дійти до більшої власти, а то через задержанє признаної їм яко вождам необмеженої власти і на дальший час спокою. Так поступив і Само. Се по нашій думці одинока можлива розвязка цїлого загадочного виступу Самона і замотаного оповідання Фредеґара про сесе.

§ 4. *Борба з Франками.*

Таким чином увільнили ся Славяни з під володїння аварского. Само по собі борба з сего боку не скінчила ся за одним разом. Обри все думали над тим, щоб утрачені краї назад загарбати. Через нову державу мали замкнену путь на захід. Не могли вже ніяких нападів в тамту сторону робити. Поборенє Славян було їх питаннєм житєвим. А вже-ж і Фредеґар згадує, що „Венди під Самоном мусїли довгі і тяжкі борби зводити з Обрами, однак задля обережности все побіджали.[2]) Також обставина, що Обри від р. 626 – 657 полишили византийску державу в супокою, вказує на се, що їх сили були зайняті де інде, себ-то в борбі зі Славянами.

Але з другого боку підняв ся новий ворог молодої держави. Се була Франконїя під королем Даґобертом. Славяньска федерация видалась тому останному не менч небезпечною нїж Авари. Она ставала півперек его памірам розширяти свою власть на східні области. Вже в р. 629 завів Даґоберт союз з цїсарем Гераклїєм,[3]) щоби, як се Успенский[4]) справедливо, хоч без дальшого підтвердженя догадуєсь, щоби против Славян вспільними силами виступити. Бо лиш задля сього договору могли, як побачимо, марґрафи з Фріаулю

---

1) Cit l. IV. 68.

2) IV. 48.

3) Fredegar cit. l IV. 58.

4) Успенскій, Первыя славяньскія монархіи на сѣверозападѣ. Петербургъ 1872 ст. 11.

брати удїл в походї. Безпосередною причиною війни був, як оповідає Фредеґар[1]) напад на франконьских купців зі сторони Славян.

Від давного часу, вже в старинї провадили через краї, тепер Вендами заселені дві важні дороги торговельні. Одна йшла з півночи, з Балтийского моря на полудне а друга на запад. Бурштин був тут головним предметом торговлї. Попри се перевожено футра і шкіри. Вже за часів Тацита прикрашали Ґермани в западній Німеччинї свої шкіри, яких вживали місто одіня, пасочками і шкірками зьвірів з над незнаного моря[2]). Також Адам Бременьский згадує про сесю торговлю. Фойґт[3]) каже, що ті товари спроваджували до Одри кораблем а відсїля рікою в гору і дорогами у Ґаллію. Про дорогу торговельну на ориєнт, за яку згадує Паляцкий[4]) тяжко говорити за для браку вістий про се. Така торговля мусїла для безпечности відбувати ся великими караванами і купцї були добре узброєні.

На таку то, вельми численну[5]) каравану франконьских купцїв напали Славяни, розбили і забрали всї товари. Зараз вислав Даґоберт посла іменем Сіхария до Самона та домагав ся укараня винних. Володар славяньский не хотів посла перед себе допустити. Однак сей, перебраний по славяньски всунув ся враз зі своїми товаришами і явив ся перед Самоном. Правдоподібно стало ся се підчас збору віча, що по славяньскому звичаю відбувало ся під свобідним небом. Тут міг легко Сіхарий вмішати ся між товпу, коли був по славяньски перебраний та явити ся перед Самоном. Тут прийшло до „scandalum“, як ся сам хроніст висказує. Слова дияльоґу між обома, які нам переказує Фредеґар, то по всякій імовірности єго власна видумка. В кождім разї вивязала ся між послом та князем остра суперечка Розгнїваний Само казав в кінци викинути Сіхария зі зборів.

Тепер стала війна неминуча. Даґоберт порішив ужити всїх своїх сил, щоби позбути ся свого небезпечного ворога. Не лише зібрав цїле війско австразийске; навіть Фріаульцї та Алемани прийшли єму на підпомогу[6]). Тут мусимо звернути увагу, що Цейс,[7])

---

1) Cit. l. IV 68.
2) Tacitus Germania, цитов у Voigt'a.
3) Cit. l. I. 90.
4) Cit. l. I. 403.
5) Plurima multitudo. Fredegar IV. 68.
6) Cit. l. 637.
7) Cit. l I. 79.

не можучи зрозуміти чому як раз Льонґобарди — як висказує ся хронїст — а не Баварцї брали участь в походї, кладе тут Баварців на місце Льонґобардів. До єго виводів прилучив ся й Бюдинґер. Але сеся поправка дуже самовільна і новійші вчені її відкинули. Однак ніхто не пробував оповідання Фредеґара повязати зі звістками у Павла Диякона. Ми власне росказали в § 2 як Славяни та Обри спустошили Істрию, убили марґрафа Ґізульфа а єго синів забрали в полон. Отже Павло Диякон оповідає що Тазо і Како утїкли з неволї і стали володїти батьківскою землею. Вони напали відтакна славяньскі оселї і загорнули цїлий шмат землї аж по Цілею та Медарию. Сей округ належав до Фріаульскої мархії аж до часів марґрафа Ратхіса, себ-то до р. 744.[1]) Очевидно належить ся звістка до походу Льонґобардів, про який згадує Фредеґар. Оба припадають менч більш на той сам час, себ-то р. 631 — хоча Павло Диякон не дає ніякої певної дати (suo tempore). До того се булоб тяжко витолкувати, що славний історик льонґобардский нічого не згадує про пізнїйший наїзд Льонґобардів, колиб він дїйстно відбув ся. Під тим самим роком знаходимо у Фредеґара[2]) звістку про замордоване Тазона королем Льонґобардів Хароальдом. Також росказують оба хронїсти про побіду Льонґобардів а властиво Фріаульців.

Напад неприятелів був з гори обдуманий. З півночи насунули Алємани під проводом свого князя Хльодоберта; з полудня налетїли Фріаульцї з Тазоном і Каконом на чолї, що хотїли пімстити ся за смерть свого батька. Властива, головна сила франконьска посувала ся просто з заходу в центр нової держави. Тут знаходили ся навіть Славяни підвластні Франкам під начальством свого князя Дервана. Відповідно до сего виставив й Само три віддїли. Полудневе крило, яким по всякій імовірности проводив князь корутаньский Вальдух, розбили вороги. Як вже сказано, потягнуло се за собою страту цїлої полоси краю по нинїшнї міста Цїллї та Віндіш-Матрей[3]). Також в борбі з Алєманами не щастило Славянам. За те рішила ся триднева битва під Воґастібурґом в користь Самона. На думку Фредеґара, причиною пораженя була незгода та брак єдности в таборі франконьскім. Цїлий табор з величезними скарбами дістав ся в руки побід-

[1]) Mortuo, ut diximus, Gisulfo, Forojuliensi duce, Taso et Caco, filii eius eundem ducatum regendum susceperunt. Hii suo tempore Sclavorum regionem, qae Zellia appellatur, usque ad locum quae Medaria dicitur, possederunt. Unde usque ad tempora Batehis ducis iidem Sclavi pensionem Forojulianis persolvebant. Paul. Diac. IV. 40.

[2]) IV. 69.

[3]) Medaria у Павла Диякона Cf. Цейс, Мухар, Шафарик.

ників. Само ґнав за утїкачами аж по-за границї франконьскої держави і спустошив Тюринґію. При тім відорвали ся сербскі племена, які від певного часу були підвластні Франкам і під проводом свого князя Дервана прилучили ся до держави Самона[1]). Місто Воґастібурґ, під котрим рішила ся судьба молодої держави, мусїло після того, як Фредеґар росказує, тай після своєї назви (воґаст) лежати вже на териториї славяньскій. З многих догадок що до положеня того міста переважає тепер думка Цейса[2]), що стріча обох війск наступила в долинї річки Еґер.

Під той сам час прийшли Болгари в числї більш-менч 9000 в границї держави франконьскої та просили у Даґоберта охорони. Король вволив їх просьбу і визначив їм оселї в Бавариї. Однак за радою своїх вельмож велїв їх всїх одної ночи вирізати. Лише болгарский провідник Альтіох з 70 мущинами та жінками утїк до славяньского князя Вальдуха. Тільки Фредеґар.[3]) Цїле се оповіданє вельми загадочне. Мабуть позваляли собі Болгари рабувати в чужім краю, що при їх азийскій гороїжности вельми можливе; отже масова різня була лиш реакциєю огірчених Баварців. Можливо й сесе, що Болгари зносили ся зі Славянами і вістка про те спонукала короля Франків до такого жорстокого поступовання. На сесе вказувалаб обставина, що Альтіох утїк до Вальдуха і там проживав много лїт. Взагалї про сю подію не мож нїчого рішучого сказати на підставі помотаного оповідання Фредеґара.

Побіда під Воґастібурґ додала Самонови відваги; тепер він не обмежував ся вже обороною. Незабаром стала Тюринґія предметом найлютїйших пустошень. Ті напади Славян повтаряли ся дуже часто і то на приказ самого Самона (iusso Samone). Не одна Тюринґія терпіла від меча славяньского; їх віддїли заганяли ся також і в иньші краї. Щоби сему станови покласти кінець, вирушив Даґоберт в р. 632 з великим війском, головно зібраним з Австразиї та Бурґундиї. Він посував ся з Мец в східнім напрямі, прийшов під Моґунтию та задумав переправити ся через Рен. Однак тим часом предложили Саксонцї через послів умову, що они берегти-муть франконьскі границї перед Славянами, коли король їх лише звільнить від данини. А платили они Франкам від часу Хльотаря річно 50 коров дачки. За порадою Нейстрийцїв, котрих напади славяньскі

---

[2]) Fredegar IV. 68.

[3]) Cit. l. 675.

[4]) Cit. l. IV. 72.

не обходили і які із-за того лиш нерадо брали удїл в походї, Даґоберт згодив ся на се предложенє. Однак Саксонцї не додержали свого зобовязаня[1]). Те оповіданє являє ся Паляцкому[2]) неімовірне, а се тому, що Саксонцї були за далеко відсунені від держави Самона, щоб могли з нею воювати. Але ж як раз через загорненє осель сербских розширило ся володїннє Самона значно на північ. Вкінци, як вже ми часто мали нагоду замічати, маємо тут до дїла зі сучасним жерелом, отже все, що лише не переходить можливости, мусим брати за правду.

Напади Славян тревали отже дальше. Длятого був Даґоберт спонуканий нарадити ся в найблизшім роцї себ-то 633, з духовними та сьвіцкими князями, що до способів за які треба взяти ся. Наслїдком цїлої сеї наради був новий подїл держави франконьскої. Австразия зі столицею в Мец перейшла на королївского сина Сіґиберта. Хунїберт з Кольонїї та Адальґізель мали в єго імени вести управу сего краю. Се показалось в дїйстности хосенним. Як нас Фредеґар[3]) впевнює, границї франконьскі були від тепер знаменито боронені. Навіть довідуємо ся з дальшого оповіданя хронїки про побіду тюринґского князя Радульфа над війском славяньским.[4]) Однак в коротцї прийшло в самій Австразиї до усобиць і сварнї. Радульф збунтовав ся против свого володаря Сіґиберта, побідив єго в р. 641 і засновав самостійну державу. Лише з імени узнавав ще над собою верховність короля Австразиї. З Самоном жив від сего часу в згодї та дружбі.[5])

§ 5. Обсяг держави та єї внутрішний устрій.

Також і місце де треба шукати першої славяньскої держави і єї обсяг становить від довгого часу предмет горячих спорів між ученими. Вправдї тепер всї згодили ся, що осередок держави лежав в теперішній Чехії — на се вказують різні замітки Фредеґара доволї рішучо. Однак як далеко протягали ся границї сеї держави — сего на підставі Фредеґара означити неможливо. Не підпадає найменчому сумнївови, що вона обіймала Славян на обох бо-

[1]) Fredegar cit. l. IV. 74.
[2]) Ueber d. Chron. Fredeg. (J. d. böhm. Mus. I. 410).
[3]) Cit. l. IV. 75.
[4]) Cit. l. IV. 77.
[5]) Cit. l. IV. 87.

ках Дуная. Ми потребуєм лише границї славяньских осель означити а ті будуть заразом границями самоньскої держави. Вже в § 2 ми замітили, що Павло Диякон кладе границю між Славянами і Баварами коло міста Аґунту, теперішного Іннїнхен, або по иньший думцї — Лїєнц над Дравою в Тироли. Ся звістка є важною вихідною точкою. Як далеко в иньшій части сягали оселї славяньскі на захід се розслїджено вже на основі номенклятури топоґрафічної. Отже заселювали Славяни крім долини над Дравою, також єї відноги, де тепер находить ся місточко Віндіш-Матрей, відтак долини Мури та Анїзи. Їх оселї сягали аж до Семерінґу що від них одержав свою назву і до Вінер Нейштадт. Над самим Дунаєм не мешкали вони мабуть, або лиш дуже з рідка, бо туда йшов головний шлях, яким сунули ся Авари на захід[1]). А що в р. 631 славяньскі краї на полудне від лїнїї Цїллї — Віндіш-Матрей були прилучені до мархії Фріаульскої, то треба припустити, що теперішна Долїшна а також часть Горішної Австриї на полудни від Дунаю, Стирия і Каринтия на північ від Драви творили разом удїл Вальдуха. Сей князь володів сучасно зі Самоном довший час, Альтіох „многі лїта“ проживав на єго дворі. Теперішне королївство Чехії, Моравія та Шлеск стояли безпосередно під рукою Самона. Інтересна є замітка Фредеґара, що Славяни, котрі збунтували ся против Обрів, звали ся також „Befulci“. Він і розтолковує значінє сего імени таким способом: Winidi vero pugnabant: si vero ad vincendum prevalebant tunc Chuni predas capiendum adgrediebant: Sin autem Winidi superabantur Chunorum auxilio fulti virebus resumebant. Ideo befulci vocabantur a Chunis, eo quod duplicem in congressione certamine vestila priliae facientes, ante Chunis precederint[2]). Само по собі єсть се толкованє дуже наївне. Правдоподібно також назва „befulci“ єсть зіпсутим іменем одного з славяньских племен. Она нагадує нам найбільш Вельтів (Vilci) — яких ми опісля знаходимо між середущою Лабою та Одрою. Фредеґар не міг собі сего імени витолкувати та для каламбура перекрутив єго на „befulci“. Се тим більш імовірно, що в Annales Wirzburgenses[3]) зустрічаємо вариянт сеї назви: Vulci (Varolus perrexit in Sclavos qui dicuntur Vulci). Отже Само володарював над тими Вельтами, і они через вимандрованє Сербів розсунули ся на північ, де їх і в історії знаходимо. В кінци на північ

[1]) Kümmel, Die Anfänge des deut. Lebens ст. 143—177. Huber, Oesterr. Geschichte I Bd.

[2]) Cit. l. IV. 48.

[3]) Pertz M. 9. Ss. II. 239.

від уділу Самона, між Лабою і Салею мабуть аж до Гаволї на півночи протягав ся край князя Дервана. Цїлий сей комплекс від Драви аж до Гаволї складав одну федерацию звістну під назвою „держава Самона“. Єї східні границї означити тяжко. Паляцкий побільшує, коли каже, що она обіймала нинїшну західну Галичину. В таких випадках границї природні найбільш правдоподібні, а яко такі вважаємо Білі Карпати та ріку Одру.

Ми що-йно згадали, що держава Самона була федеративно устроєна. Дерван, і по всякій імовірности також Вальдух узнавали зверхність Самона над собою, однак остали на чолї своїх округів. Правда, що до сего останного не згадує Фредеґар нїчого, однак обставина що, як каже хронїст, Дерван добровільно прилучив ся до Самона, та анальоґія у иньших держав славяньских при таких случаях вказують, що він і опісля володїв Сербами. Що знову Само дїйстно уважав ся верховником всїх територий, підтверджує обставина, що Фредеґар величає єго все назвою „rex“, коли тамтим двом дає лиш титул „dux“. Само по собі, що ми не можемо говорити про нїякого „короля“ Самона. Се булоб великим анахронїзмом, бо на означенє сеї гідности не мали Славяни ще тогди назви. Назва король походить від імени Кароль (Кароль Великий).

Лад на дворі Самона був само по собі славяньский; се зазначує Фредеґар виразно. По звісткам хронїки панувало на дворі володаря славяньского многоженьство. Він сам мав мати 12 жінок з котрими мав 22 синів і 15 дочок. Се підходить як раз до відомости про многоженьство, що водило ся на дворах князїв руских, польских та иньших славяньских.

Які були відносини між Самоном та народом — про се не знає нам франконьский хронїст нїчого росказати. Звичайно була власть славяньских князїв у період найдавнїйший вельми слабка, особливо на заходї. Она обмежала ся до ролї власти, що виконувала постанови віча. Лише підчас війни мав він більше значінє. Ми знаємо, що всюда, де такі відносини панували при примітивній орґанїзациї, не могли нїяк витворити більш просторі держави. Се можливе лиш при централїзациї власти в одній руцї. Тому то мусимо припускати, що Само володїв абсолютно. Цїле єго поводженє вказує вкінци на сесе. Власть дану єму у війні з Аварами задержав і на час спокою тим лекше, що перші лїта єго пановання виповнювали майже самі війни з Аварами і Франками. Та абсолютна форма володїння зовсїм не суперечить федеративному характерови держави, бо пр. на Руси зоставали ся ще на довгі часи князї племенні мимо абсолютного режіму князїв київских.

Про дальшу внутрішну орґанїзацию першої славяньскої держави не маємо жадних відомостий. Мабуть була она менч більш така, яка опісля повторює ся у всїх славяньских державах.

З вістки поданої хронїстом виходить, що володїв Само 35 лїт, отже менч-більш до р. 662. Що опісля стало ся з єго державою, не знаємо. Всї більші держави, що повстали в часї зглядно короткім, розпадають ся звичайно по смерти свого основателя. Так стало ся без сумнїву і з державою Самона. Інтереса часткові поодиноких племен славяньских розсадили цїлу будівлю. Вже св. Еммеран, що р. 680 проповідав над Анїзою, каже[1]), що тї околицї пусті і повні руїн.

Відень 20 мая 1896.

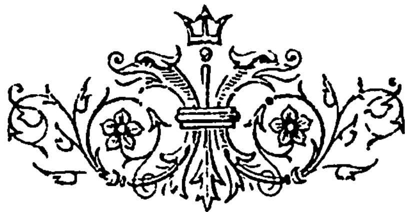

[1]) Vita S. Emmerani. Acta Sd. septemb. 472.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО НА ДРУГОМУ ЗАСЛАННЮ.

(17/29 жовтня р. 1850—2/14 серпня р. 1857).

Критико-біоґрафічний нарис.

Написав О. Кониський.

(Присьвячую сучасній українсько-руській молодежи).

„Моли ся, сину! За Вкраїну
Його замучено колись!“

„І плаче серце, оживає
І в тебе Боже і в сьвятих
Та праведних твоїх питає:
Що він зробив їм?... і за що
Його сьвятого мордували,
Во узи ковали?“

Воскресни, мамо! і верни ся!
В сьвітлицю-хату, опочий,
Бо ти аж надто вже втомилась,
Гріхи синовні несучи“

Шевченко.

Друге засланнє Шевченка, про що саме йде отсе моя бесїда, взяло шість років і девять з половиною місяцїв з короткого віку нашого славетного кобзаря. Се був найдовший і найтяжчий період його страждання. В сей період гнобительство над поетом і вага пекельної кари доходять до того свого зениту, до якого тільки спроможно було їм досягти. Більш лютої кари над письменником я не знаю. Правда — можна вказати з історії кари наче-б то ще гірші, але вони не тягли ся так довго, а через те й не могли бути такими лютими, як та кара, яку претерпів Шевченко. За те-ж, несучи свій

хрест, ґеній нашого слова в своїх стражданнях досягає тієї величности, перед якою ми — всї українські діячі — просто піґмеї; такі піґмеї, що мусимо дуже задирати в гору голову, щоб побачити сьвітле чоло мученика за нашу национальну ідею! І ми, дивлячись на те думне чоло, на сяєвний вінок терновий, що лежить на тому чолї, повинні тай не можемо не оживати, не „чути Бога в небесах“.

Задля намальовання повного образа Шевченка-страдальника на другому засланню ще де в чому бракує певного материялу — дай Боже, щоб кому з людей сучасного молодого поколїння поталанило всїми сторонами списати повний образ Шевченка в його страждянях в Новопетрівському фортї. На се треба роздобути ще не мало материялу житеписного; та на превеликий жаль надія на те невелика: инчий материял — як не оголошені доси листи його до Герна, до Бюрно, до Ейсуні, мабуть пропав на віки; инчий — викрадено з архивів, і невідомо, у кого він в руках; инчий — де в кого лежить в шухлядках і, не знати чому, не дано минї покористовати ся з його; инчий-ж, нарештї, пішов вже на віки в могилу з такими людьми, як І. О. Усков, Данилевський і инчі. Але в Бозї надія — що дїти, найпаче внуки моєї ґенерациї — будуть більш за нас енерґічні і менш за нас полохливі, та, взявши до своїх рук наш национально-народний прапор, нести муть його по шляху людського поступу не в кишенї, не в закутках, а прилюдно, пробитим вже і битим шляхом, не спотикаючись на питаню: „хто ми і чиї ми дїти?“ Засвоївши собі глибиню Шевченкової любови до рідної ненї — Української землї, міць його віри в українську ідею і потужну силу його надії на повний успіх тієї ідеї, вони попильнують стати зовсім спроможними, щоб списати повний сьвітлий образ того, хто „на сторожі коло їх поставив слово“ і кого „за Україну замучено колись“.

I.

Форт Новопетровський, де наш поет карав ся з 17/29 жовтня р. 1850 до 2/14 серпня р. 1857, був про його тією тюрмою, що в кінець добила здоровє й задушила його. Тим то не буде зайвим хоч короткими словами розповісти історию отсієї страшної живої могили.

В Азиї на східній сторонї Каспийського озера-моря суходіл виняв ся в озеро двома півостровами: Бузачи, біля затоки Кай-

дак, а трохи на південь Мангишлак. З давних давен отсї півострови, як і взагалї східний берег Каспия, займав скотарський народ Киргизи, переходячи з своїма отарами з одного місця на друге широкої, не заселеної хлїборобами, пустелї. Посовуючи свої межі на схід за річку Урал, Росия стала сусїдити з перехожими Киргизами. Вважаючи себе носителькою культури і цивілїзациї з заходу на схід, Росия (звістно — уряд її) спостерегла, що їй судило ся сподобити і прикаспийських скотарів своєї культури й цивілїзациї. А Киргизам, яко людям вольним, не призвичаєним до культури народів осїлих, хлїборобських, зовсїм не до вподоби було нове сусїдство: якийсь час вони змагали ся, інколи і відбивали ся від російської культури, але сила взяла гору і мусїли вони стати підданками Росиї. Звістно, підбиванє Киргизів і посованє російської межи стало ся не з одного разу: воно йшло собі повагом, бо Киргизи, цураючись тієї культури й цивілїзациї, часто ворохобили вже після того, як їх підбито під Росию.

Щоб утихомирити Киргизів і викоренити у них ворохобливі заходи, уряд російський, з інїциятиви оренбурської адмінїстрациї, почав будовати на східному березї Каспія форти, себ то невеличкі фортецї. Отож і на березї Кайдацької затоки велено було поставити такий форт, найменовавши його Ново-Александровським. Осадчі і будівничі, вибираючи під форт місце, не зауважили, на скільки місцевість Мертвого Култука відповідає умовам людського здоровя. Тимчасом вибрана місцевість показала себе такою лиходїйною задля здоровя залоги, що треба було її кидати й шукати денебудь поблизу инчої. Обібрали Мангишлак, і року 1846 перенесли туди форт, давши йому нове найменнє — Ново-Петровське[1]).

Нова місцевість хоча й була трохи лїпша про здоровє людей, за те була трохи чи не більш ще нудною і сумною. З одного боку було море, а трьома сторонами облягав безкраїй степ-пустеля. Форт збудовали на скелї, верстов зо дві від моря. Навкруги нї дерева, нї куща. З ранньої осени до пізньої весни скіглить — гірш голодного сїроманця — східний холодний вітер. „Не приведи Господи, як там тяжко та скорботно було жити! Нїчого нї достати, нї купити не можна було. Не було, навіть доброї води на питво; мусїли люде пити солоновату воду“[2]).

---

[1]) Мейеръ: Кирг. степь, Оренб. Вѣд. стор. 51—67.

[2]) Кіев. Стар. 1889 кн. 3 стор. 570 і Русская Стар. 1891 кн. 5 стор. 432—5.

От-туди то, до отсієї „живої могили“ Обручов і заслав Шевченка. Привезено його до Ново-Петровського форту, як знаємо вже з попереднього нарису 17 жовтня р. 1850[1]).

В фортї було дві роти (чоловіка сотень зо дві) залоги, чоловіка з 20 офіцерів, лїкар, піп; усієї „інтелїґенциї“, беручи не тільки військову, але й цивільних урядників і крамарів, було чоловіка 40—50. Крамарі й рибалки жили в слобідцї биля форту; а людність військова в будівлях форту. Будівлї форту були: невеличка мурована церква, дім задля коменданта гауптвахта, шпиталь, та казарми задля офіцерів і жовнїрів. Усї будівлї покрашені в жовтий колїр. От се і все. Під горою, близше до берега було кілька вірменських крамничок, та ще, звістно, шинок[2]).

На фортї було десять гармат; звістно — не богацько; але досить про голоручних „ворохобників“ Киргизів. Одначе останнї й не гадали ворохобити; спокійно пасли свої отари, через що і залога спокійно перебувала собі: в лїтку вона муштрувала ся, та збирала ся часом на берег подивити ся, як припливе пароход з Астрахани або почтовий човен з Гурева. Не богацько, значить, було розваги; а зимою ще меньш, бо цїлого півроку навіґациї не було, і з кінця осени до весни крига відрізувала новопетровську людність від цїлого сьвіту. Алеж чоловік без розваги не може жити: треба було і новопетровській людности якоїсь розваги: такою розвагою задля більшости і офіцерів і жовнїрів була горілка і гра в карти.

Будемо ще бачити подробицї новопетровської розваги; а тепер спізнаємось де з ким з видатнїйших людей тієї громади, серед якої опинив ся Шевченко.

Головою Новопетровського форту був комендант полковник Маєвський; чоловік старий вже, добряга, одинокий[3]). Він, каже д. Чалий, „вельми любив Шевченка, приймав його у себе не яко солдата, а яко розумного розмовника і часто кликав його до себе“. Хоча-б се було і певним фактом, дак такі відносини Маєвського не вельми пільжили Шевченкове житє в новопетрівських казармах; найпаче на перших порах коли, як каже і Косарев, „не легке,

---

[1]) Русск. Ст. ibidem. стор. 436.

[2]) Кіев. Ст. 1889 кн. 2 ст. 299; кн. 3 стор. 571.

[3]) Так каже про його д. Чалий (Кіев. Ст. 1889 кн. 2 стор. 299); але Іван Мировицький-Ефимовський казав минї, що в Оренбурзї він чув від писаря, що служив за Маєвського в Новопетровському, що Маєвський був удовець, у його були дїти, і Шевченко учив їх. — На скільки се певна звістка, не скажу.

вельми не легке"[1]) було жите Шевченка, а Зорянко додає, що навіть і в р. 1853 Шевченкови жило ся вельми тяжко, і близше начальство поводило ся що до його вельми строго[2]).

Хоча-б небіжчик Маєвський і як хотів пільжити Шевченкови, так же всї обставини склали ся так, що Маєвський з своєю пільгою мусїв озирати ся на вкруги і не вельми ширити свою прихильність до безталанного поета.

Закидаючи Шевченка в Новопетровську „широку могилу-тюрму", ґенерал Обручов, як знаємо вже, строго наказав, щоб командир тієї роти, до якої піде Шевченко, яко мога пильнїйш доглядав за Шевченком; щоб опріч догляду самого ротного командира за поводженєм „рядового" Шевченка, найбільший догляд за ним чинити добронадїйному унтер-офіцерови і ефрайтерови: вони повинні строго стежити за всїма вчинками Шевченка і скоро спостережуть за ним що-будь „предосудительное", або непокірливість його, так зараз би повідомили про те ротного командира; а сей повинен зараз же повідомити Обручова, надписуючи на пакетї свого доносу „секретно и въ собственныя руки", і уважаючи, що він — ротний командир — строго відповідати ме за найменше пільженє Шевченкови[3]).

Таким чином Маєвський бачив, що й він опинив ся під доглядом того ротного командира, до роти якого піде Шевченко. Не можна було Маєвському не зрозуміти, що в своїх відносинах до Шевченка треба тримати ся ґрунту формального, леґального, а коли де на яку годину і звернути з сего ґрунту, дак вельми обережно, бо инакше зараз же можна сподївати ся — полетить донос і на його, тим паче, що ротою, до якої пішов Шевченко, командовав чоловік, як зараз побачимо, небезпечний. Нарештї в наказї Обручова стояло таке елястичне слово „предосудительный", що його можна було, в відносинах до Шевченка, ростягувати на всї боки, як хто бажав. Напр. легко можна було охристити „предосудительнымъ" вчинком Шевченка і те, коли він заходив до коменданта не яко жовнїр. Одно слово — становище Маєвського до Шевченка було оточене такими обставинами, що з найменшою пільгою до Шевченка мусїв він бути вельми обережним.

---

[1]) Кіев. Стар. 1889 кн. 3 ст. 571.
[2]) ibidem кн. 2 стор. 298.
[3]) Кіев. Ст. 1896 кн. 2 стор. 148, Истор. Вѣст. 1886 кн. 1 стор. 166.

II.

Головним чином побит Шевченка залежав від ротного командира і помічників його. Скоро прибув Шевченко до Ново-Петровського форту, його звістно закинули в казарми, де перебували і всї жовнїри, і записали його до четвертої роти і для догляду за ним приставили „дядьку“ — простого жовнїра, що повинен був раз-у-раз доглядати за ним і навчати муштри[1]).

Четвертою ротою командовав штабс-капітан Потапов; помічником у його був поручник Обрядїн. В руках і під доглядом головним чином отсих двох офіцерів перебував Шевченко більш двох років. Щоб докладнїйш зрозуміти нам, як важко було поетови карати ся за той час, треба нам близше і ширше спізнати ся з Потаповим і Обрядїним.

Потапов був чоловік темний, неосьвічений, безсердечний, часто і без потреби грубіянин і строгий. Офіцери його не любили, а салдати просто ненавиділи. Таким показує нам Потапова й А. О. Усков і його товариш капітан Косарєв[2]), що й сам був людина недалека, фрунтовик і строго вимагав ретельної служби[2]).

Помічника Потапова — поручника Обрядїна зхарактеризовав наш Шевченко в своїх Записках, розповівши на стор. 50—52 з учинків сего офіцера факти не тільки гидкі, навіть жахливі. Певна річ читач мій не ремствоватиме на мене, коли я цїлком возьму з Тарасових записок оповідане про Обрядина. З того оповіданя знати буде ще й те, чи справедливо Шевченко більшість офіцерів новопетровської залоги називає: „забрудненою ковбанею безмежних паскудств“[3]).

„Починачи з поручника Обрядїна“, пише Шевченко в своєму журналї в липнї р. 1857[4]), „ми з Кулїхом[5]) перебрали цїлу роту (ту до якої належав і сам Тарас) і дійшли до „рядового“ Скобелева. Отсей Скобелев, хоч у його і московське призвище, був моїм земляком; родом він з Херсонщини. Затямив я його найбільш за його українські піснї. Своїм мягким молодим тенором сьпівав він просто і прекрасно. Найбільш з душею сьпівав він пісню: „Тече річка невеличка з вишневого саду“. Слухаючи отсієї чарівної піснї,

---

1) Кіев. Стар. 1889 кн. 3 стор. 572.

2) Лист А. О. Ускової.

3) Записки стор. 48.

4) ibid. 50—52.

5) Кулїх поляк, унтер-офіцер, в Новопетровській залозї був „каптенармусом“,

я забував, що слухаю її в казармі. Вона переносила мене на берег Дніпра, на рідну мою Україну любу. Я до віку не забуду того сумірного, на пів-голого горопаху, що було, латаючи свою сорочку, переносить мене своєю піснею далеко, далеко з душної казарми. Своїм складом і поводженєм Скобелев не скидав ся на бравого жовніра, от за се найпаче я і шановав його. Рота вважала його за людину честну і розумну. Твар його була смагла, партацька, та ще й віспою подзьобана. Не вважаючи на те, сьвітила ся она відвагою і благородством. Віч-на-віч признав ся він мині, що він утїкач з крепаків. Коли-ж його злапали, яко волоцюгу, він сказав, що він „не помнящій родства“, не памятає роду, нї рідного краю. Віддали його в салдати і тут дали йому призвище Скобелев, на честь відомого балаклїя московського, інвалїда Скобелева. Небавом після приходу до Уральська 2-ої роти, командир її Обрядин, спостерігши, що Скобелев людина честна і твереза, але до фронту не вдатна, взяв його до себе за „деньщика“ (слугу). Скобелев неумисне зробив ся знавцем таїн свого командира і сталим лакеєм його полюбовницї. Не минуло й півроку, як глевтяковатий лакей Скобелев, знов таки неумисне, став полюбовником полюбовницї свого командира. Раз якось, під годину сердешного поривання, отся облеслива зрадниця розповіла Скобелеву, що на його адресу прийшло два місяцї тому назад з Москви 10 карб. Прислав їх Скобелеву колишнїй товариш його — волоцюга, що став тепер крамарем. Гроші ті приняв Обрядин. В доказ сего вона показала Скобелеву куверту з пятьма печатками. Ще тодї як Обрядин був за баталїонного ад'ютанта, дак і тодї вже підстерегли його і довели, що він краде гроші, які приходять почтою на адреси салдатів. Довідавшись про такий вчинок свого начальника, Скобелев прийшов до його з порожною кувертою і вимагав віддати йому 10 карб. Обрядин на те відповів ляпасом по пицї, а Скобелев дав йому здачи, теж ляпасом. Коли-б се стало ся сам-на-сам, на тому-б і дїлу квит; алеж вчинок став ся прилюдно, були при тому шляхетні сьвідки з офіцерів. Посоромлений Обрядин, арештовавши Скобелева, доніс про сю подїю начальству. Нарядили слїдство; після слїдства Обрядину велено покинути службу, а Скобелева судили військовим судом. По присуду суда Скобелев перейшов, як кажуть салдати, через „зелену алею“, себ то приняв 2000 шпицрутенів, тай пішов до Омська на сім літ в арештанські роти“. „Сумна пригода“, додає далї Шевченко: „Горопашний Скобелев! родив ся ти і зріс в неволї. Замануло ся тобі покоштовати широкої, солодкої волї, і залетїв ти в „радікуль“ (так жовнїрі звуть Новопетровський форт). Сьпівуном-

пташкою залетїв ти до моеї тюрми з України, буцїм на те тільки, щоб своїми піснями солодкими та журливими нагадати минї мій любий, мій безталанний край. Бідолашний, безсчасний Скобелев! ти честно і благородно вернув ляпаса шляхетному злодюзї, грабіжникови і за сей честний вчинок ти пройшов „скрізь строй“ і понїс тяжкі кайдани на безлюдні береги Іртиша і Омі. Чи ти в своїй тяжкій неволї зустрінеш другого такого уважного і вдячного товариша — слухача твоїх солодких, журливих пісень, яким я у тебе був? Стрінеш! та ще й чи одного такого як і сам еси невольника-сироту, земляка-варнака таврованого. Він на твої тяжкі кайдани пролле слезу подяки за радісні, рідні серцеви піснї. Горопашний, безталанний Скобелев!“

Наведена, доволї довга виписка з Шевченкових Записок — мае для нас велику вагу не тільки задля характеристики того начальства, що тримало в своїх руках сьвітлого генія українського слова, прибраного в салдацьку одежу: з наведеної виписки ми, наче в зеркалї, бачимо думки, душу і серце самого Шевченка і розумiемо, яких мук мусїв він зазнати не за себе самого тільки, а ще й за других! Що дїяло ся в тому нїжному серцї під оту годину, коли Скобелева вели через „зелену алею?!“ Я ладен признати, що навіть Потапов не допустив ся такого катовання, щоб вирядити і Шевченка до гурту справників „алеї“, бо ледві чи й винїс би Шевченко таке мордоване; але я не запевнятиму, щоб так чи інак начальство не загадало і Шевченкови бути хоч здалека сьвідком тієї тяжко-кервавої драми, в „зеленій алеї“.

Та чи однаж там була така драма?

Так от головними опікунами і доглядниками нашого поета, головними справниками в Новопетрівському Фортї над ним лютої кари, призначеної царем Миколою I, — були Потапов та Обрядїн, маючи в руках суворий наказ Обручова, „не дозволяти Шевченкови нї писати, нї малювати, нї навіть мати у себе які будь пристрої до писаня або до мальовання“, себ то папір, атрамент, олївець і таке инче[1]),

III.

Погляньмо, яким чином Потапов з Обрядїним справляли свій догляд?

„Закинули Шевченка в казарму, приставили до його „дядьку“, каже Косарев[2]), стали ганяти на фортові роботи і на муштру.

[1]) Кiев. Стар. 1889 кн. 3 стор 572
[2]) ibidem.

Все отсе само з себе діло вельми не легке задля всякого, навіть простого чоловіка, взятого на службу прямо від плуга, а для Шевченка, хоча він і не був пестуном долї, було тим паче тяжко, що він попав під начальство Потапова... Допікав Потапов Шевченка, каже далї Косарев, не тим, що не чинив йому жадної пільги, про пільгу Шевченко й не гадав, відаючи, що Потапов тільки справник приказів висшого начальства. Ні! він допікав його усякими дрібними, нікчемними і зовсїм непотрібними причіпками, зовсім наче він глумив ся, знущав ся з чоловіка, що й без того вже притерпівав“[1]).

„Дядько“ пильно стеріг Шевченка; запопадливо побивав ся, щоб у його не було ні олівця, ні паперу, щоб він нїчого не писав, не малював. В казармі він очей не зводив з свого узника; а коли Шевченко виходив з казарми, чи на муштру, чи просто подихати сьвіжим повітрем, „дядько“ трусив його, шукаючи, щоб у його ні в кишені, ні за пазухою, ні в чоботах, ні де інде не було ні паперу, ні олівця. Так росповідав сам Шевченко Агатї Омелянівнї Усковій[2]). Зараз побачимо, що тут не прибільшено нїже єдиної невпевної риси, бо і Косарев сьвідчить нам, що і сам Потапов чинив з Шевченком те саме, тільки в гіршій ще формі, бо чинив не в казармі, а на пляцу прилюдно.

Не треба дивовати ся щирости і запопадливости „дядька“, — темного жовнїра; але ледви чи вдержить ся хоч яке заскоринїле серце, щоб не забити ся, довідавшись, що витворяв Потапов.

„Отсе було“, повідає Косарев[3]), „ні з того нї з сего возьме Потапов і почне вивертати у Шевченка кишенї, щоб запевнити ся, що нема у його олівця, чи паперу, чи чого-небудь написаного, або намальованого. Або отсе, спитавши про що небудь у Тараса і почувши з уст його відповідь висловлену не зовсїм так голосно, як повинен голосно відповідати жовнїр, Потапов почне за се знущати ся з його. Або знов причепить ся і знущаєть ся з Шевченка, що не так він дивить ся, як треба; чому очи його дивлять ся не в гору, а вниз і т. ин.

Більш за все Потапов мордував Шевченка муштрою, вимагаючи, щоб поет докладно вмів „виправку“, муштру з рушницею і „шагістику“ (марширование). Муштра звістно тодї (а може й тепер

[1]) ibidem.

[2]) Лист Ускової.

[3]) Кіев. Стар. 1889 кн. 3 стор. 573.

ще, не відаю) — становила ідеал салдацької осьвіти, але, немов наумисне, Шевченкови отся „осьвіта“ не давала ся.

З журналу поета[1]) відаємо, що до військової служби і до військового стану у його була непоборена прирожденна антипатия. Знаємо, що коли йому вичитано конфірмацию, він сам собі сказав: „не зроблять з мене салдата“; відаємо, що по думці поета „бравий жовнїр менш за осла походить на чоловіка“; тим то поет „жахав ся й думки походити на бравого жовнїра“[2]). Вже-ж і отсего самого досить на те, щоб військова муштра була про Шевченка не тільки осоружною, але пекельною мукою моральною. До того ще і фізична постать його не придатна була задля військової „осьвіти“. Досить було подивити ся на Шевченкову постать з рушницею на муштрі, щоб переняти ся і сьміхом і тугою[3]). Людина він був трохи присадковата, пентюховата, не вдатен був ходити без перехилу з боку на бік, а від його вимагали маршировати з рушницею „рівно, наче по струнї“.

„Не досягти минї отсїєї премудрости“, говорив з розпукою інколи після муштри Шевченко.

На муштрі більш за все допікав його Потапов „тихимъ учебнымъ шагомъ“. Задля людини з такою вайловатою постатю, яка була у Шевченка, ледви чи можна примірковати гіршого мордовання і знущання, як муштроване „тихимъ учебнымъ шагомъ“. Я певен, що поміж моїх читачів вельми мало є таких, щоб тямили, що то таке „тихій учебный шагъ“? Тим то й не завадить сказати кілька слів про його.

Незабутного р. 1847 заведено було військову муштру і в тій школї, де я вчив ся. Таким чином довело ся і минї зазнати того „шагу“. Я був тодї хлопцем-підлїтком, значить — муштра не вельми гнобила мене; от же й тепер, майже по 50 роках, коли я згадаю про той „тихій учебный шагъ“, дак наче хто приском сипне на мене! Яковож то було коштовати той „шагъ“ Шевченкови, чоловікови 36 лїтного віку? Минї здаєть ся, що найбільший мудрець не вгадає тієї розумної причини, з якої виводили потребу, щоб жовнїри вміли ходити (властиво — стрибати) „тихимъ учебнымъ шагомъ“. От в чому наука отсего „шагу“: командир виводить повагом р—р—р—а—а—а—з! а жовнїри за його голосом звістно також

---

[1]) Записки, 19 червня.

[2]) ibidem, 20 червня.

[3]) Кiев. Ст. 1889 кн. 3 ст. 573.

повагом здіймають ліву ногу все в гору та в гору, доти доки він веде свій „разъ!“. Уся штука в тому, щоб здіймати ногу так, щоб постать не подавала ся нї назад, нї наперед, не колихала ся, не тремтїла, була нерухомою; щоб колїна піднятої ноги не випручували ся в гору, щоб носок чобота не драв ся в гору, а хилив ся в низ так, щоб закривав свою підошву, і нарештї, щоб тодї, коли одну ногу витягуєм, друга стояла нерухомо усїєю підошвою.

Я цїлком певен, що отся премудрость і не могла дати ся Тарасови при його постати навіть і тодї, коли-б він бажав її засвоїти. Тим то я виразно бачу, як страждав поет на муштрі, і цїлком йому віри Косареву, що після муштри поет з роспукою було каже: „Не навчити ся минї отсїй примудрости, хоч ляж тай помірай!“

Страждання Шевченка від муштри були такі тяжкі, що їх не можна було не помітити.

Де хто з офіцерів говорив іноді Потапову: „зглянь ся ти на Шевченка! хіба таки ти сам не бачиш, що він зовсїм не вдатен до муштри“.

Потапов не вважав нї на що. „Минї“, каже, „треба відповідати за його перед начальством“.

Раз якось після муштри один молодий офіцер мовив до Шевченка жартом:

„Що, брате! лїпшеб було, колиб знов вирядили тебе служити на морі, або повернули на козака. Вам, Запорожцям, лїпше до вподоби служба на чайцї, або на конї, нїж пішим“.

„Ще лїпшеб було зовсїм минї не родити ся, або швидче вмерти“, відповів Тарас, повісивши голову, і дві буйнї слезини скотили ся йому на вуси[2]).

Молодий офіцер, здіймаючи таку бесїду, певна річ, не мав і на думцї вколоти наболїле Тарасове серце; не тямив сердешний, що своїм жартом, немов швайкою тією, він коле поета так, що, як ото сьвідчить Косарев, у того покотили ся слези з очей.

Нам з вами, читачу мій! читаючи лишень про Шевченкові страждання на муштрі, трудно здержати своє серце, щоб воно не застогнало, щоб думки наші не обізвали ся проти „роспинателїв“ нашого поета; а йому, переносячи на собі отї Потаповські муштрования і знущання, не можна було і стогнати на муштрі; наче той

---

[1]) Кіев. Стар. ibidem.

[2]) Кіев. Ст. 1889 кн. 3 стор. 573.

саморух він повинен був мовчки слухати ся і корити ся, бо инакше не можна було. Він тямив, що не тільки Потапов, а навіть „дядько“ темний і пяний, має право покарати його не тільки арештом, але й бійкою по тїлу. Тим то „серце було тремтить, аж замірає“, признаєть ся Шевченко[1]), „а я собі мащу вуси, надягаю мундір і ставлю ся перед лице отця-командіра, а лице у його з хмелю червоне“. — „Тепер“, каже він далї (тепер значить вже р. 1857), „сьмішно, бо я вже до сїєї гидоти призвичаїв ся, а яково то було минї тодї, коли я не вмів муштри і мусїв похоронити в собі усяке людське почутє, та, зробившись бездушним саморухом, мовчки, не червонїючи, не полотнїючи слухати моральне напучуванє з вуст грабіжників та кровопійників! Е! тодї не до сьміху було!... Гидко, паскудно. Чи доживу я, питаєть ся сам у себе Тарас, до тієї радісної години, щоб отся моральна гидота зникла з моєї памяти? Ледви, бо вона повагом і глибоко в'їдала ся в неї“.

Знущав ся Потапов з Шевченка, не тільки муштруючи його з рушницею, але ще й „іспитами“. Отсе було, як стане рота лавами на муштру, підпилий ротний викличе наперед усїх нашого поета і почне ради глуму питати його з „словесности“: хто у тебе ротний начальник, хто баталїонний, дивізіонний і т. д. аж до мінїстра; як їх звати і величати? „як бравий солдат повинен поводити ся? за що він повинен любити Бога і своїх начальників, починаючи з „дядьки“ та капрального сфрайтера?“[2]).

IV.

Таким от чином Потапов з своїми підручними справниками мордовали Шевченка на муштрі, але-ж муштра була тільки частиною того катованя, що судило ся переживати Тарасови — яко чоловікови, яко поетови, яко художникови.

Загляньмо в житє його не на муштрі.

Вже з того що досї ми бачили, не можна не помітити лиходїйного впливу догляду, неволї і муштри на духовий і моральний стан чоловіка. Але все те — тільки частини — цілого. Требаб нам побачити увесь духово-моральний орґанїзм Шевченка під тяжку годину перших років перебування його в Новопетровському фортї. Так же нема в сьвітї такого зеркала, щоб вмістило в себе

---

[1]) Записки стор. 21.

[2]) Ibidem.

і показало нам усю сумму тих моральних мук, що лиха доля щедрою рукою наділила Шевченкови! Ні! ми ніколи не побачимо, тай жахливо-б було побачити, усю картину того огню пекельного, що палив Шевченка; усю картину того, як на тому огні повагом горів величезний талант; як повагом ковбаня бруду морального, нікому незримо, затопляла чоловіка, поета, художника і величезнійшого патріота-горожанина дорогої нашої України. Жаден психольоґ не згуртує нам суцільного становища Тарасового духа під ту невимовно тяжку годину. Жаден художник не спроможен зробити нам суцільний малюнок того, як день скрізь день мордовано, аж доки не замордовано за волю України її найліпшого сина! Шевченко в своїх стражданях за Україну такий неосяжно великий, що ми — діти і внуки його ледви чи варті зняти чоботи з ноги його!

Спробуймо, на скільки стане моєї кебети, показати хоч деякі частинки з його многострадального житя в Новопетровському форті за перші два-три роки.

Перш за все ми помічаємо, що за увесь час від 7/19 березіля 1850 аж до 12/24 січня р. 1851 Шевченко не написав ні до кого ніже єдиного листа. Нехай, доки не прибув він до Новопетровського, доки томив ся в казематі та на етапах, йому не можна було писати: хоч би й хотів, тоб не дали. За перші три місяці перебуваня в Новопетровському він пише єдиний лист до княжни Репнїної, і в тому листї пише він[1]: „як тяжко минули вони (чотири роки заслання) над мою головою; вони перемінили мене так, що я сам себе не познаю. Вообразїть собі безжизненного флеґму, ото і буду я“.

З того часу аж до 1 липня р. 1852 не маємо жадного листу Шевченкового. Я певен, що за увесь отсей час він і не обзивав ся ні до кого. Дві причини я вбачаю за для того: перша та, що переписка його було обставлена великим доглядом: усї листи до його і від його повинні були, перш ніж дійти до його, перейти військову цензуру, не тільки звичайну задля кожного жовніра, але ще й окрему, призначену Обручовим специяльно задля Шевченка. Вже-ж, певна річ, не хотів він листи свої подавати до цензури Потапову, а инакше не можна було, аж доки не спекав ся він Потапова. Друга причина та, що на листи його, вислані до Андрія Лизогуба ще з Оренбурга 8 листопада р. 1849 і до Репнїної 7 березіля 1850 і 12 січня 1851, не приходило до його відповіди. Не відаючи певної тому причини, він гадав, що приятелї забули про його, і не хотів вже докучати їм.

[1]) Кієв. Ст. 1893 кн. 2 стор. 272.

В листї ще з Оренбургу, писаному 1 сїчня р. 1850, поет, жахаючись нового походу в степ, писав про жахливу можливість, що коли піде він в степ, дак мусить спинити листованне з княжною на довгі роки, „а може й навіки"... Знаємо, що сподїваного походу Шевченко не зазнав; пішов він не на той степ, а проте віщоване його про переписку його взагалї з людьми близькими справдило ся на довго, а з Лизогубом і з Репнїною і на віки. Причини тому, кажу я, Шевченко не відав, і наболїлій душі його зовсїм натурально було гадати, що „ближнії мої отдалече мене сташа", що старі приятелї не вимерли, а відцурали ся безталанного свого друга"[1]).

Нема певних фактів, щоб сказати, чи Лизогуб і Репнїна відписали що Тарасови на отї в горі згадані листи його, чи нї? Можна гадати і те й друге: може й відписали, але листи їх не дійшли до Шевченка, бо тодї саме, коли повинніб були прийти їх відповіди, Шевченко сидів вже в арештї, і ті, на чиї руки прийшла відповідь (напр. Герн, або Лазаревський) не відважили ся, або й спроможности не мали доручити відповідь Тарасови. Могло бути й так, що Лизогуб і Репнїна не відповідали Тарасови з тієї причини, яка примусила їх зовсїм вже не листовати ся з ним. Причина ся на стільки цїкава і характерна, що варто спинити ся биля неї довше.

Відомо нам, що при ревізиї у Шевченка в квітнї р. 1850 забрали у його між инчими листи Лизогуба і Репнїної; листи, звістно, не минули рук Дубельта і Орлова. Репнїна про те нїчого не відала. Людина високого гуманїзму християнського, людина значного розвитку горожанського, якого ми ще й нинї між нашим жіноцтвом, бачимо вельми превельми на омаль, Варвара Миколаївна вважала за честь і за обовязок Українки і горожанки заступити ся за Шевченка перед всемогутним тодї шефом жандарів ґрафом Орловим. Він же доводив ся їй і родичем, хоч і далеким. Гадаючи, що в серцї Орлова, прикритому жандарським убранєм, є таки хоч крапля почутя людського, почутя справедливости і жалю до чоловіка, Варвара Миколаївна ще 18 лютого р. 1848 написала лист до Орлова. Лист її я вважаю за історичний документ такої ваги, що треба подати його цїлком, в перекладї з мови французської, якою він був написаний. „Пане Ґрафе!" писала княжна Репнїна: „Вам надїлено великої власти, а силою свого становища високого та характеру свого благородного ви призвані дїяти добро

[1]) Чалий стор. 69.

людям. Коли завданнєм державного сановника і добродійного чоловіка єсть оберегати лад і карати вчинки лиходійні, дак чи не є вашим завданнєм добродійности те, щоб стежити пильно, аби-б справедливость не повертала ся в жорстокість, а перемінялась би милосердєм. Перенята отаким переконанєм, я стаю перед вами, Пане Ґрафе! заступницею за безталанного Шевченка. Я добре знаю Шевченка: тим то й можна минї запевне сьвідчити, що хоч би яка не була за ним вина, він — відданєм його в салдати і засланнєм з рідного краю, стільки вже покарав ся і спокутовав її, що ледви чи є яка потреба до сієї кари додавати ще тонкої жорстокости, забороняючи йому малювати. Сподїваю ся, Пане Ґрафе, ви зрозумієте, що знаючи добре Шевченка, знаючи, що він одинокий на цілому сему сьвітї, я вважала за свій обовязок зробити усе, що тільки можливо минї зробити, на те щоб полекшала його доля лиха. А щоб досягти сего, нема у мене другої стежки опріч тієї, щоб вдати ся до вас і благати вас, щоб ви виклопотали йому дозвіл малювати. Такої ласки я благаю у вас, згорнувши на грудях руки. Хоча сама по собі я нїчого не значу, але яко доня мого батька, що стільки страждав і страждав безневинно, я вважаю за собою право обзивати ся за безсчасних во імя памяти мого батька!... А він так вас шановав! Прошу вас, Пане Ґрафе! вибачте моєму, як кажуть люде, докучанню. Що до мене, так я певна, що дїю те, що повинна дїяти, благаючи вас за безталанного, омиленого, але вартого всякого жалю чоловіка, що не має нї родини, нї заступників. Прийміть, Пане Ґрафе! запевненє моєї до вас шаноби і, бажала-б я сказати, моєй подяки глибокої"[1]).

Зміст і високий, найблагороднїйший тон слова горожанки-Українки не дійшов до заскоринїлого під синїм мундуром серця; навпаки, добутками благання княжни Репнїної вийшло щось не тільки несподїване, а навіть зовсїм вже нелюдське, щось таке велетенськи чудовищне, що не личить і жандару!

Орлов ще за два тижнї до написання Варварою Миколаївною свого листу до його, питав 30 січня р. 1848 Обручова: „в якому полку перебуває „рядовой" Шевченко, чи щирий він до служби, як поводить ся, яких він думок і чи заробив він на те, щоб клопотатись у царя про дозвіл йому малювати?" З Оренбурга ґенерал Толмачов (Обручова на той час не було в Оренбурзї) одіслав Орлову 30 березїля відповідь вельми добру задля Шевченка[2]). Можна гадати, що

[1]) Кіев. Ст. 1893 кн. 2 стор. 467.
[2]) ibid. 1896 кн. 2 стор. 133.

лист Репніної з Яготина ішов до Орлова не більш двох тижднів. Таким чином майже одночасно в руках Орлова була можливість вволити благаннє княжни Репні́ної, сего вимагала найпростійша справедливість.

Одначе Орлов замовк і лишень 12 грудня вже на запитаннє Обручова, відповів, що цар не призволив на дозвіл Шевченкови малювати. Колиж Орлов довідав ся про колотнечу, скоєну Обручовим по доносу Ісаєва, та про ревізию і арешт Шевченка і помітив, що з останнїм листовала ся княжна Репніна, він написав до неї сувору, жорстку і доволї нерозумну догану, написав їй тоном невідповідним відносинам державного сановника до женщини з високою осьвітою і цивілїзациєю. „Листованє ваше з Шевченком“, писав грап Орлов до княжни Репнїної, „як і те, що ви ще й перше вдавали ся до мене з благаннєм пільги отому „рядовому“, доводить, що ви „принимали въ немъ (себ то в Шевченку) участіе, неприличное по его порочнымъ и развратнымъ свойствамъ“[1]). Годї говорити, яку цїну має остання фраза! вона занадто характеризує нам не тільки самого Орлова, але й звичаї „III отдѣленія“ і показує межі примітивної ввічливости. На сам кінець Ґраф Орлов притьмом вимагав, щоб княжна Репнїна не втручала ся „въ дѣла Малоросіи“, бо инакше, похваляв ся Орлов, вона сама собі придбає прикрі добутки.

Що було діяти княжнї? Вже-ж пак нїчого більш, як не покоритись волї Орлова: бо раз — коли-б вона не послухала ся і стала таки листовати ся з Шевченком, так можна було сподївати ся, що Орлов помстить ся за те дуже; і помстить ся, ще більш скрутивши Шевченка; а вдруге — вона тямила повне безправє росийских підданих перед волею шефа жандарів; безправє те вона бачила над своїм батьком, і не можна було їй не бути певною, що нї Орлов, нї цар Микола не спинять ся перед думкою закинути і її, коли не на Киргизські степи, так до якого небудь панянського манастиря на півночи. Стиснувши серце, мусїла вона не листовати ся більш з Шевченком.

Що до Андрія Лизогуба, так от що чув я з уст людей певних (на жаль вони заборонили минї називати їх!). Літуючи р. 1850 в Чернигові у своїх свояків Заньковичів, Орлов через чернигівського ґубернатора Павла Гессе покликав до себе Лизогуба. Віч-на-віч він ганьбив його за приятелюваннє і листованнє з Шевченком і царським іменем заборонив йому листовати ся з ним, похваляючись, що инакше

---

[1]) Кіев. Стар. 1888 кн. X. стор. 19.

„і про його — Лизогуба — знайдеть ся місце там, де перебуває Шевченко“.

Нічого отсего бідолашний Тарас не знав, не відав, і не маючи ні від Лизогуба, ні від Репніної відповіди на свої листи до них, зневолений мученик переняв ся думкою, що „ближнії мої отдалече мене сташа“.

Така думка, певна річ, огнем пекла наболіле серце поета. А до того і читати нічого було. Які були у його книжки в Оренбурзї, їх одібрали при ревізиї і не вернули йому.

V.

Таким чином бачимо, що, закинувши Шевченка в Новопетровську тюрму, у його одібрали усе, чисто усе, не тільки яко у поета, у художника, але яко у звичайного чоловіка, у якого не скаменіло ще серце, не охолов до краю дух. У його одібрали, йому заборонили геть чисто усе те, що хоч на одну краплю спромоглось би полегшити йому тяжкий побут! В великому численно гурті людий Шевченко був самітним, а округи його було усе те, що гнобило, мордовало його, дратовало нерви.

Річ відома, як тяжко людині почувати себе самітним в гурті людей, де нема чоловіка під мисли, нема душі, що розуміла-б нас і спочувалаб нам. Тоді люди, що оточають нас, стають нам осоружними, ніби ворожими. Такий гурт людей — чужих і духово і морально, замість розваги, завдає чоловікови ще більшої туги. Инчої ради тут нема, як опріч того, щоб швидче покинути такий гурт, втікти від його та вдати ся до товариства природи і власних думок.

Певна річ, що хоч яка нудна була природа Новопетровського Форту, а вона-б більш розважила Тараса, ніж „смердяча казарма“. Также не можна було в усяку пору, коли-б того схотів, покинути казарму: військові статути, накази і догляд — приковували його до казарми, немов Прометея до скелї. А коли-б він і рушив з казарми, так слїдом за ним рушав і догляд в особі „дядьки“ чи инчого унтер-офіцера. Д о г л я д ходив за ним гірш, ніж тінь: десь в темному закутку може не бути тїни, а такого закутку, деб не було за Шевченком догляду, не було. „Опріч казарми нїде не можна бути“,[1]) писав він до Бодянського, вже

[1]) Русс. Стар. 1883 кн. IX.

геть пізнійше (15 листопада р. 1852). Отсе одно, а друге що й природа була занадто одноманітна, нудна: „Хоч би на що хороше подивити ся“, каже Тарас: можеб стара душа моя мучена стрепенула ся“[1]).

І подивить ся нї на що і потоваришувати, хоч би навіть розмовляти по души нї з ким було Тарасови. Про офіцерів — годї й гадати: одні з них були „начальством“, як от Потапов і Обрядїн, другі такі, як отсї два, третї — полохливі, четверті — доносчики, або пяницї такі, як Кампіоні (з ним небавом спізнаємо ся). Зі споминів Косарева знати, що офіцери взагалї в перший рік перебування Шевченка в Новопетровському тримали ся від його осторонь.

Було в Новопетровському кілька засланих Поляків, теж „полїтичних злочинцїв“, але з усего знати, що то були здебільша люди переполошені, обережні і занадто сторожкі. Коли ж з ким з них, опріч свого щирого приятеля Бронїслава Залеского, Тарас і потоваришив, так то вже стало ся геть пізнїйш, а що до р. 1851—2 — так не маємо жадного натякання на товаришуванне Шевченка з засланими Поляками. Одно слово — за перші два роки перебування Шевченка в Новопетровському ми не бачимо у його нїже єдиного, хоч трохи інтелїґентного товариша. Відомо тільки, що між жовнїрами поталанило йому опріч Скобелева, знайти ще близшого земляка — Андрія Обеременка. Обеременко розважав - поділяв з ним за увесь семилїтний час журбу - тугу, і нам не можна не завести до свого нарису усе, що знаємо про його з уст самого Шевченка.

„Небавом після того, як прибув я“, пише Шевченко[2]) „до Новопетровської фортецї, поміж салдацькою одноманїтною та мізерною публикою помітив я зовсїм таки не салдацьку постать. Твар його, хода, навіть шапка-чабанка, усе давало знати, що він земляк мій. Питаю ся про його, хто він такий? Кажуть: земляк мій, Андрій, слуга при шпиталю, „хахолъ“. Отсего-ж то минї й треба. Твар його здавала ся минї більш суворою, нїж звичайно у земляків моїх. Тим-то спізнавати ся з ним почав я здалека, обережно. У найблизшого начальства його я довідав ся, що Андрій Обеременко зразок людини честної і обережної. Тодї почав я шукати нагоди, що-б побалакати з ним по нашому віч-на-віч. А він, здавало ся минї, нїби помітив мої заходи тай пильнує уникнути такої чести.

---

[1]) Основа 1862 кн. 7.

[2]) Записки стор. 89.

Через се мене ще більш кортіло спізнати ся з ним. Більшу частину ночий безсонних провів я у Новопетровському, сидячи на рундуці. Раз якось зимою, було се в третій годині ночи, сиджу я своїм звичаєм на рундуці, дивлю ся, аж із за шпиталевої пекарні видибає Андрій. Він був тоді за квасника і за пекаря хліба. Потім вже склопотав я йому „завидну“ посаду городника.

„А що, Андрію“, озвав ся я до його: „мабуть і тебе сон не бере?“

„Та не береж, матері його ковинька“.

Я затремтів, почувши рідну мову, чисту, не попсовану. Я прохав його посидїти биля мене хоч годиночку. Він згодив ся, але не охоче. Я зняв бесїду, спитавши, як звичайно буває між салдатами: з якої він ґубернїї?

Андрій відповів, що він „ґубернїї Київської, повіту Звенигородського, з села Різаної, отам биля Лисянки, коли чували“.

Я відповів, що не тільки чував, а навіть бував у Лисянцї і в Різаній і скрізь. Стало знати, що ми земляки та ще й вельми близькі.

„Я й сам бачу“, мовив Андрій, „що ми свої, та не тямлю, як до вас підступити, бо ви, коли не з офіцерами, так з Ляхами. Як тут, думаю, до його підступити? може він і сам Лях, та тільки ману пускає“.

Я почав його запевняти, що я сущий земляк його, і бажав довше з ним побалакати, але тут саме продзвонило три години, і він пішов топити піч на хлїб.

Отак-от почала ся у нас знайомість з Андрієм Обеременком. Чим далї, тим більш спізнавали ми один одного і більш звикли один до одного. Але наші відносини околишні (за увесь час перебування Шевченка в Новопетровському) лишили ся такими, якими вони були і тодї, коли ми побачили ся першим разом. Обеременко не зробив ніже єдиного ступня околишного до сприятелювання і нї на зерно не показав підлабузнювання; при других він навіть не кланяв ся минї, боячись, щоб хто з боку не подумав, що він мостить ся до мене в приятелї. Місцем, де ми завждї бачили ся, був рундук. Бачили ся ми звичайно в ночи, коли вже все спить, опріч вартових. Спокійна, холодна, навіть сувора твар Андрієва вдавала з його людину жорстку, байдужу, але се була тільки маска. Малих дїток він кохав загарливо, а се певна ознака серця доброго, благого. Я, яко маляр, часто любовав, дивлячись, як його темно оливкова твар вусата прилипає з ніжнотою до рожевої щічки дитини. Я полюбив його не за саму тільки вдачу його просту та благородну,

а ще більш за те, що за всї 20 років бридкого, огидливого побиту салдацького він не опаскудив, не принизив свого достоїнства национального і людського. Всїма сторонами він лишив ся вірним своїй прекраснїй национальности. Така риса благородить людину. Коли в моєму довголїтному заточеню темному мигали інколи хвилини яснї, так тих ясних хвилин надїляв минї простий друзяка Андрій Обеременко. Пошли-ж Боже!“ вимовлював Тарас, покидаючи р. 1857 свою тюрму і пращаючись з Обеременком, „швидче кінець твоєму мордованню, мій друже незрадливий! Поможи тобі Пресьвята Мати перейти отсї пустелї безводнї та напити ся солодкої води Днїпрової і в свої змучені груди набрати животворного повітря нашої любої України“.

VI.

З усего того, що сказано мною в горі, виразно можна собі уявити те становище матерڅяльне, духове і моральне, в якому карав ся ґенїй українського слова в Новопетровському форті. Сам поет побут свій малює слїзми — кровію в своїх листах. „Побут і житє моє моральне таке огидливе, що й писати про його не хочеть ся. „Живу я можна сказати, жизнію публичною, сиріч в казармах“, пише він до Козачковського 16 липня р. 1852[1]). „Щодня муштрую ся, хожу в калавур і т. инч. Одно слово: салдат, та ще який! Просто воронячий страхопуд! Вуси здоровенні, лисина завбільшки з кавун. Дві каплї води — „салдацький портрет“, що змалював Кузьма Трохимович“ [2]). Останнїми словами нїби жартує Тарас, але ми бачимо, ми серцем чуємо, як з під того жарту капають горячі слези!

Майже одночасно пише він до другого свого старого приятеля Артемовського[3]): „наче скіпка та відколота ношу ся я без шляху по хвилях моря житейського. Впродовж отсїх бідолащних пяти лїт де тільки мене не носило. З краю до краю ізходив степ Киргизький і вздовж і впоперек переплив море Аральське, а тепер сиджу в Новопетровській фортецї. Стоїть вона на північно-східному березї моря Каспийського в пустинї. Дійсна пустиня: пісок та камень; хоч би тобі травиця; хоч би тобі деревце! нема нїчого! Навіть гори

---

[1]) Основа 1862 кн. IV.

[2]) Див. Квітчине оповіданнє „Салдацький Портрет“.

[3]) Основа 1862 кн. VII стор. 9.

доброї нема. Просто чорт зна що! Дивиш ся, дивиш ся, да така тебе нудьга візьме, що хоч вішай ся. Також й повісить ся ні на чому. Сподївав ся я довго, тай рукою махнув. В неволї родив ся, а помру, здаєть ся, салдатом. Та вже який-б там не був кінець, аби швидче він приходив. Остогидло так жити".

Трохи згодя пише він до Бодянського[1]): „в житю моєму радощів було мало, та було хоч на людські радощі подивиш ся, а тепер і чужого щастя не бачиш. Навкруги горе та пустиня; а в пустинї казарми, а в казармах салдати; а салдатам які радощі до лиця? От в якій сфері я чврію; опріч казарми нїде не можна бути". „І досї (р. 1853) боять ся дозволити минї захистити ся де небудь опріч казарми", додає поет-страдальник в листї до Бронїслава Залєского[2]). „Минї заборонено писати і малювати. От де дїйсна і страшенна кара. Вже шість років мучу ся я; вболїває художник-мученик в листї до Артемовського[3]), без олівця та без красок. Горе, та й ще горе... Старію ся, слабую; мабуть з нудьги та з неволї і не бачу краю сумної моєї перспективи. Та без протекциї, правда, його й бачити не можна. А у мене яка протекция? Правда — були деякі люди, але-ж!

Однихъ ужъ нѣтъ, а тѣ далече,
Какъ Пушкинъ нѣкогда сказалъ...

І минї тепер зістаєть ся одно: ходити отут по степу, довго ще ходити да курниками:

„Доле моя, доле моя! чом ти не такая,
Як инча чужая".

В иньшому листї[4]) поета читаємо „про новинки в письменстві, в музицї, в театрі — нїчого не відаю, навіть „Сѣверную Пчелу"[5]) забув вже як звати. Нїчого читати — спершу було для мене страх як тяжко, потім став призвичаюватись, здаєть ся і зовсїм привикну, коли-б тільки швидче... А то сидиш, сидиш, згорнувши руки, тай забажаєш чого небудь новенького прочитати, а його й нема, і так тобі боляче зробить ся, що не тямиш, куди й подїти ся. Але найбільш

---

1) Русская Стар. 1883 кн. IX.
2) Кіев. Стар. 1883 кн. 2.
3) Основа 1862 кн VII стор. 11.
4) Основа 1862 кн. 7. ст. 9.
5) Колишня російська часопись.

мучить мене те, що не дозволяють малювати". Помиляв ся Тарас, сподіваючись, що призвичаїть ся жити, нічого не читаючи: як без хліба, без їжи материяльної, так і без корму духового не можна жити людині осьвіченій, тим паче людині з таким великим духом, яким природа наділила нашого поета. Бачимо, що за півроку після наведеного листу, він пише до професора Бодянського, просячи книжок, і каже[1]): „від початку мого заслання я ниже єдиного слова не прочитав про нашу бідолашну Україну, а що знав про неї перше, дак і те мале забуваю... Опріч страждання духового, яке я терплю, я нічогісенько не маю, як тільки салдацьку порцию; не маю, нарешті, карбованця гроший, щоб хоч сьвятці купити, а про журнал щоб виписати, марне й думати. От яке лихо упало на мене. Просити сором, а красти гріх".

Позичити книжку — перечитати — ні в кого; „з усего форту один тільки лікар передплачує щось літературне, а останні немов і читати не вміють. Отож хіба у лікаря що виблагаєш прочитати, а то хоч ляж тай плач![2]).

До всего отого лиха прикинув ся ще й недуг фізичний; поради проти його Тарас прохав у лікаря Козачковського[3]).

От за якими обставинами пережив Тарас перші два роки своєї тяжкої неволї в Новопетровському фортї! Безводний, безлюдний, голий степ; в степу казарма, в казармі бруд, нечисть, смород, фізична робота в фортї, калавурня і инча служба жовніра, щоденна муштра, щогодинний догляд; знущаннє і глузованнє Потапова; брак товариства, заборона писати і малювати; повна недостача книжок; повний брак листовання, безсонні ночи, салдацька їжа (просто голодованнє) і нарештї — недуг!... „Не легко, вельми не легко", каже Косарев, „було жити Шевченкови в Новопетровському"[4]). І зовсїм натурально було, коли з змучених грудей поета вирвали ся слова роспуки: „лїпше-б було мині на сьвіт не родити ся, або швидче вмерти..."[5])

„Неначе лютая змія
Ростоптана в степу здихає,
Заходу сонця дожидає...
Отак то я тепер терплю,

---

[1]) Р. Стар. 1883 кн. IX.
[2]) Р. Стар. 1883 IX стор. 643.
[3]) Основа 1862 кн. 4 стор. 19.
[4]) Кіев. Стар. 1889 кн. 3 стор. 573.
[5]) ibidem.

Та смерть із степу виглядаю.
А за що? Далебіг не знаю..."

Знаючи все отсе, нам можна тільки благоговійно дивовати ся незвичайно великому духу і міцному орґанізму моральному поета, що не дали йому наложити на себе руки. В листах його, що належать до часу заслання в Новопетровське, не раз прокидала ся у страдальника в години тяжких мук тїнь роспуки і думка наложити на себе руки. Єдиним спасителем його в такі години була без краю глибока і міцна любов його до рідної України! Мучить ся поет за Україну всїма муками неволї, пустинї, казарми, муштри, приниження, муками голоду, холоду, недугу, а проте „все таки любить свою Україну широку!" Огся любов, віра в свою ідею, в велику будучину української ідеї — завжди проганяли з душі нашого замученого поета і темну тїнь роспуки і думки про самогубство.

Перед такою любовию і вірою не можна нам не положити благоговійно приземного поклону!

VII.

З наведених у мене в горі певних фактів і Шевченкових листів ми бачили цїлком супротилежне тому, що подав д. Чалий в своїй примітцї до споминок Наталки Ускової, переказаних Зорянком[1]). Останній, правда — не подаючи жадних фактів, каже зовсїм справедливо, що Шевченкови в перші роки житя тяжко було в Новопетровському, що найблизше начальство поводило ся з ним вельми строго. А д. Чалий, наче наперекір Зорянкови, говорить, між инчим, що Шевченка не посилали на чорну роботу, і що комендант Маєвський любив Шевченка і пільжив йому, і коли під кінець р. 1852 Маєвський вмер, дак Шевченкови начеб то погіршало жити. Не зовсїм так воно було.

З уст Косарєва ми вже чули, що Тараса „водили на фортові роботи"[2]). Бачили і те, як поводив ся з ним найблизший його начальник Потапов, мордуючи дрібними, непотрібними причіпками та трусеницею в кишенях і т. инч. З власних записок Шевченка бачимо, що нїколи він не чинив того, що каже д. Чалий, і нїколи

---

[1]) Кіев. Стар. 1889 кн. 2 ст. 298.

[2]) Кіев. Ст. 1889 кн. 3 ст. 572.

не вдавав ся за протекциєю до лїкаря Никольського. Нарештї бачили, що добряга Маєвський не спроможен був, хоча-б і хотїв того, значно пільжити Шевченкови.

Можна сказати, що мордованнє Шевченка в першій половинї р. 1852 доведене було до того зениту, де воно повинно було або спинити ся, бо далї нїкуди було йому йти, і -- або стояти нерухомо, або спускати ся з своєї висшини в низ.

Почало ся з того, що головного справника мордовання над Шевченком і дозорника над відносинами до поета коменданта Маєвського — капитана Потапова взяли з Новопетровського до Уфи. Найблизшим начальником Шевченка став Косарєв, хоча теж великий формалїст, але не така безсердечна людина, як Потапов. Се стало ся лїтом р. 1852. Маєвський тямив, що Косарєва не треба так стерегти ся, як його попередника. Він дозволив Тарасови обізвати ся без цензури до своїх колишнїх приятелїв на Українї, пишучи, звістно, обережно, і вже сам комендант знав, яким шляхом пересилати тї листи так, щоб вони доходили до рук адресатів, не заходячи нї до чиїх инчих рук в Новопетровському. Відповіди на тї листи приходили на адресу самого Маєвського. Отся, суще невеличка пільга, стала великою тодї задля Шевченка. І ми бачимо, що листованнє його, після більш нїж $2^1/_2$ років, знов оновляєть ся 1 липня р. 1852 листом до Семена Артемовського. Косарєв каже[1]), що в червни р. 1852 дозволено було Шевченкови малювати і писати під доглядом офіцерів. Але тут Косарев зробив велику помилку. Малювати Шевченкови нїколи не було дозволено, як се небавом побачимо, а писати дозволили, але не р. 1852, а 1854, тай то тільки по российському, під великою цензурою офіцерів. Певна річ, що час від часу Маєвський все більше-б пільжив Тарасови, але небавом після виїзду Потапова лиха доля і тут вмішала ся і на довгий знов час припинила пільгу. Під кінець р. 1852 Маєвський вмер, і зараз же смерть його лиходїйно обізвала ся на Шевченку. На адресу Маєвського прийшов задля Шевченка від Артемовського лист і 10 карбованців гроший. Адреса була на Маєвського. Нового коменданта ще довгий час не було, прибув він лишень на веснї р. 1853, а коли й прибув дак він натурально вагав ся приняти лист, адресований до Маєвського. Тим то „великої працї треба було, щоб новий комендант приняв той лист і роспечатав“[2]).

---

[1]) Кіев. Стар. 1889 кн. 3 стор. 573.

[2]) Основа 1862 кн. VII.

Тимчасом і головна адміністрация в Оренбурзї перемінила ся. Обручова забрали. Ґенерал-ґубернатором став ґраф Василь Перовский. Він комендантом Новопетровського форту послав, замісто Маєвского, свого ад'ютанта Іраклїя Ускова[1]). Нового коменданта хоча і затверджено 17 січня р. 1853, але через повний брак комунїкациї до Новопетровського форту прибув він ледви в квітні[2]). Таким чином заким приїхав Усков, та заким Тарас спізнав ся з ним і запевнив ся, що він за людина, минуло трохи що не півроку.

Знаємо, що Шевченко з природи не був людина довірчива, а до того лиха доля цїлий вік його навчала гірким досьвідом, щоб з першого разу не вельми довіряв ся людям: „Сходив ся він з людьми в Новопетровському не швидко і якось з опаскою. Коли зустрінеть ся було з чоловіком малознаємим, або з таким, до якого не чув він приязни, дак слова було від його не добєш ся: сидить було мовчки, наче він води в рот набрав“[3]). Тим то вже сего самого досить би було, щоб він не швидко зійшов ся з новим комендантом, що теж мав якийсь, наче суворий вид. Алеж трапила ся ще й друга перешкода.

В фортї нїхто гаразд не відав, що за людина новий комендант. З Оренбургу приходили не певні і не однакові про се звістки, і з них Шевченко переняв ся не доброю думкою проти Ускова. „Спершу“, пише до мене вдова Ускова, „бояв ся він мого чоловіка, уважав єго за деспота, за великого формалїста, ще гіршого, як Косарєв, за строгого і придирливого начальника“, а через те, натурально вже, сторонив ся від його. Такі відносини почали лїпшати трохи, та й то вельми повагом, тодї вже, як прибула до форта родина Ускова, себ то в маю.

Шевченко, як се добре відомо, загарливо любив малих дїтей. В Ускових було їх двійко — син Дмитро і доня. Шевченко, побачивши їх, забув про своє упередженнє проти Ускова і зараз же сприятелив ся з дїтьми. Небавом побачив, що й неня їх людина добра й осьвічена. Він став ради в годи заходити в господу до коменданта, але вибираючи такий час, коли саме Ускова не було в господї. „Треба було минї“, пише панї Ускова, „ужити богацько працї, щоб переконати Шевченка, що він помиляєть ся в своїх думках про вдачу і звичаї мого чоловіка; треба було доволї часу, щоб вони близше спізнали ся і зійшли ся“.

---

1) Усков вмер в Москві 15 липня р. 1882.

2) Лист А. О. Ускової.

3) Кіев. Ст. 1893 кн. 3 ст 574.

Звістно, Усков першими часами, доки добре не роздивив ся, що таке Новопетровський форт і його людність військова, мусїв обережно поводити ся з Шевченком, хоча, виїздячи з Оренбургу, у його був і привід і бажаннє, де і в чому можна, пільжити Шевченкови.

Знаємо, що в Оренбурзї лишили ся не зрадливі приятелї Тарасові Лазаревський, Герн і інчі. Всї вони щиро жадали поліпшити Тарасову долю. Маючи і безпосередно і через других вагу і вплив, найпаче Герн і Матвієв, і не маючи вже такого Шевченкового лиходїя, як Обручов, вони й пильновали звернути увагу і Перовского й Ускова на тяжку долю безталанного Тараса. Коли Усков в переддень свого виїзду з Оренбурга до Новопетровського ходив попращати ся з ґрафом Перовським, останнїй натякнув йому здалека, щоб він чим спроможно буде поліпшив Шевченків побут, звістно, не сходячи з ґрунту леґального, а з проквола і обережно. „Без отсего натякання", каже панї Ускова, „і не можна-б було Іраклїю Олександровичу зрушати і нївечити той догляд за Шевченком і ті відносини до його, які позаводили попередники відповідно наказу Обручова.

Тут мушу я спинити ся і хоча трохи збочу, але уважаю за свій обовязок знївечити ті бридкі звістки, що де хто позаводив їх навіть до житєпису Шевченка. Річ іде про звістки, нїби то Шевченка на засланню карано по тїлу.

Скільки минї відомо, першим сїячем сієї брехнї був Петро Мартос. Він в своїх „Эпизодахъ изъ жизни Шевченка"[1]) пустив звістку, нїби то Шевченко прислав з заслання до однієї своєї знаємої свій портрет, намалювавши себе по пояс без всякої одежи; руки заложені на голову, биля ніг салдацька амунїция, а з обох боків стоять жовнїрі, замахуючись лозинами, щоб бити його. Одно слово: зовсїм так як було гонять салдатів „скрозь строй". А під тим портретом підпис: „отак як бачите".

Може бути, що Шевченко і прислав такий портрет, але яко жарт, або бажаючи показати, як в війську поводять ся з жовнїрами. Братиж такий малюнок за показ кари над самим Шевченком можна хіба тільки тому, хто бажає, отак як Мартос, зневажити поета. Треба на се все не аби якої відваги, а ще більш непошановання самого себе. Злорадство до Шевченка було, як знати, у Мартоса таке велике, що він не посоромив ся додати: „голова лишила ся у Тараса на плечах, але платила ся спина і підспиннє".

---

[1]) Вѣстн. Юг. Зап и Зап. Россіи 1863 кн. 1.

Правда, за часів царя Миколи І кара салдатів шпицрутенами („скрозь строй“, або „зеленая аллея“) була річ звичайна, інколи трапляло ся, що карали нею і студентів, як се було в 30-х рр. в Київському університеті, алеж на таку кару треба було в усякому разї або судового присуду, або царського приказу. Нї того, нї другого, тим паче самої екзекуциї сховати не можна, і про неї-б знали люде з певних джерел

Слїдом за Мартосом пішли й инчі. Так от Бартєнєв подав звістку, що буцїм би Перовский, „котрий по принципу не любив письменників і двічи карав по тїлу российського письменника Достоєвского, розгнївавшись на Шевченка, ударив його в лице“. Сю звістку оголосив письменник Микола Лєсков, в 4 кн. Историч. Вѣст. р. 1882, додаючи, нїби з уст самого Шевченка чув, що Перовский дозволив собі отсей бридкий вчинок.

Д. Чалий завів отсї звістки до житєпису Шевченка без всякої критики[1]), хоча сам же кілька рядків попереду, змагаючись проти поклїпу Мартоса, казав, що в сему разї певним сьвідком стає Лазаревський. Очевидна річ, що у д. Чалого була тодї-ж, як він регистровав звістку Бартєнєва і Лєскова, повна спроможность роспитати ся з Лазаревським і не пускати в сьвіт брехливої звістки; а то вона цїлих сїм лїт кружала, яко звістка певна, і не заслужено плямовала Перовского. Лишень року 1889 д. Чалий в примітцї до споминок Наталки Ускової додав те, що подала минї і вдова Ускова, себ то, що Перовский нїколи в Новопетровському форті не був; значить і не мав спроможности вдарити Шевченка в лице. Та на мою думку, ледви Шевченко чи й був коли знаємий з Лєсковим, принаймнї нема на те жадної указки. Того часу коли Шевченко перебував в Петербурзї, вернувшись з заслання, Лєсков ледви починав свою лїтературну кариєру і першими своїми писаннями належав до того табору, до якого у Шевченка не могло бути і не було симпатиї. До тогож Шевченко тодї приятелював з головними робітниками сатиричного журнала „Искры“ братами Курочкиними; а в „Искр'і“, я памятаю добре, доволї таки глузовали з Лєскова. Таким чином треба признати гидкою брехнею усякі звістки про кару Шевченка по тїлу під час заслання.

---

[1]) Жизнь и произведенія Шевченка стор. 80—81.

[1]) Кіев. Ст. 1893 кн. 2 стор. 272.

VIII.

В споминках Наталки Ускової, переказаних Зорянком, читаємо[1], що „Усков вперше побачив Шевченка, коли ставила ся перед ним на огляд уся новопетровська залога“, себ-то в кінцї квітня, або з початку мая р. 1853. „Не минуло і кількох день після того, як Шевченко здобув собі в домі Ускова тепле спочуте і найприязнїйший привіт“. До сих слів д. Чалий додав, що Усков в перший рік свого комендантства поводив ся з Шевченком занадто обережно, остерегаючись доносів, якими аж кишів той забутий Богом і проклятий людьми край[2]).

Правди більш в словах добродїя Чалого. Я вже казав, що Шевченко був упереджений проти Ускова, і сам Зорянко каже, що Шевченко був „суворий і непривітний“. Сходив ся він з людьми не скоро і вельми озираючись. Говорив я, що сторонити ся від Ускова кинув Шевченко перегодом навіть після того, як приїхала жінка коменданта, людина сердешна; а до приїзду її Шевченко ледви чи й був в господї Ускова.

Аґата Омеляновна Ускова ще в Оренбурзї знала про Шевченка; приятелї його попильновали прихилити її до бідолашного поета, таким чином вона приїхала до форту з думками і безпосередно самій і впливом на свого чоловіка сприяти Шевченкови. Певна річ, що до того часу Шевченко не стрівав в Новопетровському женщини осьвіченої, до якої-б вабило його симпатиї хоча стільки, скільки се властиво кожнїй хоч трохи культурнїй людинї. Казав я, що перш за все привабили до себе поета дїти Ускових, а сердешність, простота і ласкава увага ненї їх ще більш вплинули на воскове серце Тараса. З першої знайомости Тарас сподобав ся панї Усковій; „його“, пише вона до мене, „розумне високе чоло, велика лисина, добродушне, честне лице, ясний ласкавий погляд надавали йому поважання і надили до себе. Рухи його були поважні; голос мягкий, симпатичний; говорив він виразно, плавко, чисто. Кожне слово його було продумане, тепле, віяло воно розумом“. В словах панї Ускової жадного прибільшання я не бачу. Капітан Косарєв теж каже, що „не можна було не полюбити Шевченка, бо він умів і поводити ся з людьми гарно, і був чоловік розумний, добрий, сердешний. Розмовляти з ним, хоч би й не нашому братови-простому офіцерови, було не тільки приємно, але і користно“[3]).

---

[1]) Кiев. Стар. 1889 кн. 2 стор. 298.

[2]) ibidem.

[3]) Ibidem 574.

Aґата Омеляновна, порадившись з чоловіком, запросила Шевченка приходити до них щодня обідати, а у вечері пити чай. Тарас спершу варовав ся, тримавсь якось хмуро, тільки з дітьми весело розмовляв. Але незабавом простосерда щиріеть Ускових знївечили і упередженє і варованє Шевченка, і став він ходити до них щодня. „Доки діти не підуть спати, він все було щебече з ними; а скоро нянька поведе дітей спати, він бере було книжку і читає нам голосно. Читав він виразно, з експресиєю, з почутєм, найпаче, коли читав, що таке, що йому подобало ся. Читанє звичайно викликало розмови, змагання і небавом стало нам знати", каже панї Ускова, „що Шевченко чоловік честний, розумний, правдивий і високо моральний. До дітей же наших, найпаче до трьохлїтного сина нашого Дмитра, він просто листочком прилип".

Любов його до отсїєї дитини найбільш за все прихилила до Шевченка супругів Ускових, найпаче коли вона виявила ся тодї, як лиха доля простягла свою руку і на дитину — Тарасового люб-ленника. Дитина занедужала і Богу душу віддала. Смерть маленького Ускова тяжко вразила Тарасове серце. Тугу його можемо потроху бачити в листї його, писаному 30 червня р. 1853 до Козачковського[1]). „Люба, прекрасна дитина (була). Я так полюбив її, так воно привикло до мене, що було і в снї кличе до себе „лисого дядю". Щож! воно горопашне занедужало, тай померло. Шкода минї мого маленького друга. Я сумую за ним. Іноді я приношу квітки на його ранню могилу і плачу. Я-ж чужий йому; а що дієть ся з його батьком, найпаче з ненею його? Бідолашна мати. Вона поховала свого первісточка".

Могилу маленького Ускова Тарас пильно доглядав. „Він зробив малюнок памятника, кермовав роботою, був, властиво, будівничим памятника і зробив його з білого каменя прекрасно в лицарському штибі"[2]).

Вжеж хоч би яке черстве серце не було у батьків, а не змогло-б воно не обізвати ся, немов струна до струни до того серця, що так полюбило їх дитину любу; тим паче повинно було обізвати ся до Тараса серце добряги Ускова і його жінки. Ускови „полюбили Шевченка наче свого рідного, близького чоловіка, він став не тільки щоденним, дорогим для них гостем, а товаришем, спільником і горя і радощів, став семянином їх. З початку дехто з офіцерів

---

[1]) Основа 1862, квітень.

[2]) З листу панї Ускової.

ремствовав, що комендант сажає за стіл поплїч з ними простого жовнїра, але з часом призвичаїли ся і замовкли"[1])

І от з того часу починають ся, хоча й повагом, де-які, хоча й невеличкі, полегкости задля Шевченка, яко жовнїра засланного „за полїтичне злочинство".

Усков помітив і звернув увагу де-кого з офіцерів, що Шевченко зовсїм не вдатен до служби в „строю", і можна-б його виписати в „нестроевые"; або хоча не обтяжати його марне військовими „науками", себ то маршированнєм і муштрою з рушницею, тай не вимагати від його такої ретельної служби, якої вимагає військовий статут і дисциплїна від звичайного „рядового" жовнїра. Досить з його щоб він перебував в „строю" тільки тоді, коли сего жадним чином не можна вже уникнути.

Отсе була перша пільга Тарасови після трохи що не повних трьох років перебуваня в „смердячій казармі" Новопетровського форту. Зорянко[2]) каже, що з часу приїзду Ускова Шевченкови можна стало жити не в казармі, як досї було; і став він жити зимою в кого небудь з офіцерів, а лїтом в альтанцї в комендантському саду. Се звістка не зовсїм вірна; сад і альтанку спорудили пізнїйш, а що до житя в кватері кого з офіцерів, дак сего сам Тарас уникав, знаючи, що сего не можна по закону. Певна річ, що сего й Усков не тільки не дозволив, але й не порадив би. Правда: був у фортї один офіцер Мостовский, що підсоглашав Шевченка жити з ним, але Тарас подяковав за се. Та й запросини Мостовского були р. 1855, а не 1853[3]).

Капітан Мостовский був артилерист, людина осьвічена трохи, проста, добра і одинока. До приїзду Ускова се був одинокий офіцер, з усієї залоги, опріч Маєвского, що інколи до його навідував ся Тарас охоче[4]). Перегодом, вже року 1855, коли сира земля приняла царя Миколу, і дух людського житя трошки повіяв в Росиї, Мостовский кликав Тараса перебрати ся з казарми жити до його. Тарас не згодив ся і добре зробив, бо року 1857 по доносу якогось цейхвахтера Мєшкова[5]) велено було за щось арештовати Мостовского. Шевченко кілька разів провідував його в арештї, і 28 липня

[1]) ibidem.

[2]) Кіев. Ст. 1889 кн. 2 стор. 300.

[3]) Записки стор. 15.

[4]) З листу А. О. Ускової.

[5]) Мєшков був чоловік підтоптаний, а жінка у його була молода, він страшенно її ревновав. П Ускова пише, що у фортї ходила думка, що до доносу спричинила ся якась родинна історія.

Мостовский, прощаючись з ним, подяковав за те, що позаторік не згодив ся на його благородні запросини жити у його на кватері. „Він“, читаємо в Тарасовому журналї, „тільки тепер зрозумів, якуб подлу клявзу спорудив би Мешков з того, що ми живемо вкупі. У Мешкова не затремтіла-б рука покористовати ся з військових законів, де прописано, що коли хто з офіцерів дозволить собі попросту поводити ся з салдатами, той іде під військовий суд. Тепер тільки Мостовський побачив ту безодню, від якої я його відвів, знаючи лїпше за його вдачу огидливого „надворнаго совѣтника Мѣшкова“[1]).

Отож і бачимо, що Шевченко майже до кінця свого страждання в Новопетровському фортї перебував зимою в казармі. Так само і від вартової служби визволили його і дозволили замісць себе наймати жовнїра лишень на веснї р. 1857, коли вже в фортї стало запевне відомо, що цар призволив на амнестию Шевченкови.

IX.

Ще на веснї р. 1853 Шевченко знайшов десь биля форту добру глину і лебастер, придатні до липляних робіт, і хотїв заходити ся біля виліплюваня фіґур. Але й тут не обійшло ся без перешкоди. Комендант Маєвский вмер, новий ще не приїхав, а начальство, що під той час правило фортом, не тямило і вагало ся: чи можна Тарасови дозволити займати ся скульптурою? чи не треба вважати її за теж саме мальованнє, яке царем заборонено Шевченкови? Отсе головоломне питаннє і стояло без відповіди, аж доки не приїхав Усков і не розвязав вузлика простими словами: „що не заборонене, те дозволене“[2]). От тодї тільки й не боронили вже Шевченкови лїпити. Одначе для сїєї працї треба було хоч трохи відповідного місця, а його саме й браковало. „Тепер отсе з нудьги захожу ся над скульптурою“, писав Тарас 15 червня р. 1853 до Семена Артемовського[3]). „Але, Боже! як нїкчемно захожу ся биля отсїєї нової для мене штуки в казармі, де містить ся цїла рота салдатів. А про модель і балакати нїчого! Бідолашні заходи!“

Поміж колишнїх приятелів-художників був у Тараса товариш по академиї — Іохим. Тарас згадав, що він спроможен тепер в справі

---

[1]) Записки стор. 81.

[2]) З листу А. О. Ускової.

[3]) Основа 1862 кн. VII стор. 11.

скульптури стати йому з великою запомогою; але довго не відважував ся вдати ся до його безпосередно, боячись, що і Іохим не обізветь ся, не признаєть ся до його так само, як се зробили з ним инчі товариші, як от напр. зробив Михайлов: „тай чи один же Михайлов?“ пише він в тому-ж таки листї до Артемовського: „як Перовський привіз до Оренбургу мого товариша по академиї Горновича[1]), і коли його спитали: чи він зі мною знаємий? він відповів, що нїколи й не бачив мене“. Одначе відважив ся, нарештї, Тарас написати до Іохима „невеличку цїдулку“, просячи, коли він і тепер працює коло гальванопластики, дак певне має у себе форми, що замінили-б моделї; так от би вислав йому одну чи дві зграбнїйших, та подїлив ся-б з ним порадою, як лїпше взяти ся до скульптури, і нарештї вислав би йому фізику Писаревського. Шевченко гадав собі полїровати ті фіґурки, вони-б стали йому за натурників, або натурниць. „Проси його, брате Семене! Я вилїпив був з ґіпсу невеличкий барелєф і хотїв один примірник послати до тебе, та не відаю, чи довезе почта таку хрустку річ; отсе раз, а друге те, що соромно посилати в столицю таку нікчемну річ, як мій первісточок-барелєф. А от як дасть Біг вивчу ся, та виліплю другого, дак тодї вже заллю його стеарином та пошлю до тебе. Я чув, що ґраф Толстой захожував ся спробовати виливати медалї з гутаперчу. Спитай у Іохима, чи не відомо йому яких добутків досяг ґраф Толстой? От би добре було! яб і собі придбав гутаперчу тай заходив ся-б виливати свої твори убогі. Я вже мірковав собі спорудити невеличкий гальванопластичний апарат. Так що-ж! У великому містї Астраханї опріч кумису да тарани нїчого не можна достати, навіть горшка неполивяного, неминуче потрібного в сїй справі, а про дріт з міди в Астраханї і не чули. От місто, дак місто“. В листї сему Тарас, своїм звичаєм, пильнує „вдарити лихом об землю“ і жартує додаючи: „Еге! то тоб було тобі, дурний Тарасе! не писати поганих віршів, та не впивати ся почасту горілочкою, а було учити ся чому доброму, користному, от би тепер як нахідка. А то посивів, дурню! оголомозїв, тай захожуєть ся вчити фізику! Не думаю“, переходить він мимо волї з жартливого до скорботного тону: „щоб з сего що вийшло; бо я з природи вийшов якимсь не докінченим: учив ся живописи і не довчив ся; попробовав писати і вийшов з мене салдат, да який ще й салдат! чисто копія з того салдацького портрета, що намалював Кузьма

[1]) Здаєть ся не буде помилки гадати, що Горонович був Українець, коли не з Полтавщини, дак з Херсонщини.

Трохимович у небіщика Основяненка. А тим часом старію ся та болїю. Господь його відає, з чого воно? мабуть з нудьги, та з неволї. А краю все таки не бачу моєї скорботної перспективи".[1])

Не вважаючи на всї перешкоди, Тарас жваво взяв ся до скульптурної працї. Інакше не можна було й сподївати ся. Зголоднїлий і придавлений дух поета повинен був хоч трохи підбадьоритись. Лїпленнє теж частина штуки прекрасної і в усякому разї не те що муштра та „тихій, учебний шаг".

Вилїпив Шевченко чимало. З листів його до Залєского і Артемовського знаємо його роботу „Тріо" і инчі, а Косарев розповідає, що він бачив чимало статуеток і фіґурок, виліплених Тарасом. Найбільш памятав він одну, де був Христос мордований Жидами. Він сидїв в терновому вінку, а перед ним присїв на-вколїшках Жид та висолопивши язика, дрочить Христа. Позаду стояв другий і бив Христа батогом по спинї. Була й иньша ґрупа — з житя Киргизів; в кибітцї сидить Киргиз, надївши на бакир повстяну шапку; він задоволений і грає на домбрі (ніби балабайка), а перед кибіткою, повернувшись лицем до Киргиза, стоїть його жінка, товче просо і усьміхаєть ся; біля ніг у неї двоє малих, голих Киргизчат, вони собі бавлять ся. Вправоруч біля кибітки лежить привязане теля, а з лївого боку дві кози. Пречудесні були ґрупи. Тарас подарував їх Косареву; але у останнього при переїздї вони побили ся на шматочки[2]).

Лїтом р. 1853 приїздив до Новопетровського відомий учений академик Бер. Через камердинера його Петра Шевченко переслав Артемовському свої скульптурні роботи: „не чепурні вони", пише художник в листї 6 жовтня[3]), „але щож діяти! вилїпити я як небудь вилїпив, вилити і досї не вмію; не то, правду сказати, що не вмію, але материялу доброго сиріч алябастру не маю; нема де взяти. Прийми, що єсть, тай не осуди. На той рік, дасть Бог, пришлю що небудь кращче і то тодї тільки, як дістану алябастру з тієї поганої Астрахани... Іохимови не показуй мого тріо, а то, я добре знаю, він мене вилає; поклони ся йому і попроси, щоб переслав мінї який-небудь маленький барелєфик. А щоб йому не тратити ся на почту, то нехай віддасть тобі, а ти от сему Петрови, а Петро привезе в мартї місяцї аж в Астрахань. Академик Бер буде у нас

[1]) Основа 1862 кн. VII стор. 12.
[2]) Кіев. Стар. 1896 кн. 3 стор. 577.
[3]) Основа 1862 кн. VII стор. 14.

знов на весні і привезе мінї той подарунок. Бач, через що прошу я якого небудь барелефа; ти відаєш, що мальовати мінї заборонено, а лїпити нї; то я й лїплю тепер, а кругом себе не бачу нїчого опріч степу та моря; та хотїло ся б подивити ся на що небудь хороше. Можеб, подивившись, і моя стара, мучена душа стрепенула ся б, а хоча б і не стрепенула ся, так на старости тяженько заплакала б, дивлячись на прекрасний твір душі людської. Тепер хоч би на старости постояти коло тієї академиї, а перше! та що те перше і згадувати“...

Того ж таки лїта доля післала Тарасови ще одну велику втїху. З Бером приїздив молодий московський учений Головачов. „Я з ним пробув“, писав Тарас 15 листопада до Бодянського [1]), „кільки годин; найпрекраснїйших годин, яких я давно вже не зазнаю. О Боже мій! чого — чого ми з ним не переговорили! він розповів мінї про все, що є нового в письменстві, на сценї і взагалї в штуцї. Про тебе Головачов говорив з захватом. О 9 годинї вечера ми мусїли розлучити ся. (Скоро пробють зорю, мінї опріч казарми нїде не можна бути)“...

Як знати з листів Шевченка до Залеского, так того ж таки часу була у нашого художника думка взяти ся ще за фотоґрафію; але не знаємо, через що з того нїчого не вийшло. Гадаю, що через недостачу грошей і материялів до фотоґрафії. Фотоґрафія була тодї дїлом новим і працьовати коло неї голоруч не можна було. Та фотоґрафію теж могли вважати мальованнєм і заборонити. Працьовати коло лїплення було і дешевше і зручнїйше задля Шевченка.

X.

Ми вже відаємо, що в Новопетровському був голий степ, анї одної деревини. Не кажучи вже про те, що така одноманїтність невеселої природи хоч на кого нажене сум; але важно й те, що під спеку нїкуди й з хати вийти, щоб де в холодку подихати сьвіжим повітрем. Вважаючи отсю ваду вельми шкодливою і для фізичного і задля психічного здоровля людей, Усков, щоб запобігти лиху, примірковав розвести сад. Думкою своєю він подїлив ся з Шевченком. Українська душа, що звикла поринати в море зелене, загарливо обізвала ся на думку Ускова. Тарас вибрав під сад місце, верстов зо дві біля форту, зробив плян саду, розмітив, де які дерева садити,

[1]) Русская Стар. 1883 кн. IX стор. 643.

і в осени р. 1853 закипіла робота біля саду. Жовнїрі працювали охоче після остогидлого муштровання; копали ями під дерева, прорізували і трамбовали доріжки; дерева повиписували що з Астрахани, що з Гурєва, а здебільш попривозили, за порадою Шевченка, великі вже дерева з урочища Ханга-Баба; більш за все з Ханга-Баби попривозили шовковицї. На тому місцї, що вибрали під сад, росла одна єдина верба, посаджена Шевченком. Переходячи через Гурєв, коли ото в жовтні р. 1850 його провадили до Новопетровського, Тарас підняв на улицї вербову ломаку. Вона служила йому палицею в дорозї. Прибувши до Новопетровська, він заткнув ту ломаку в землю на салдацькому огородї, і з неї виросла добра деревина. В саду збудовали задля родини коменданта лїтний домок, а біля його альтанку; нарештї Усков казав біля альтанки спорудити землянку на аршин в землю, а на два аршини поверх землї[1]). Отся землянка стала Тарасові в великій пригодї[2]).

Ще як був живий Маєвський, але вже за місяць чи що до своєї смерти, він дозволяв Шевченкови писати мовою російською і малювати, але не инакше як у його в кабінетї, так щоб нїхто не бачив і нїхто про те не відав. Тодї ото і розпочав Шевченко писати свої оповідання мовою російською. Першим оповіданєм його було оповіданнє „Княгиня“. Таких фактів, щоб з них виразно було знати, коли саме Тарас писав „Княгиню“ — досї нема. В оповістцї „Основи“ (1862 кн. 3) „Княгиню“ датовано р. 1853; і в листї до Залеского 21 квітня, Тарас пише: „ще посилаю до тебе Варнака і Княгиню. Полагодь їх і відішли в Петербург до Осипова, а коли там є у тебе добрий і надїйний чоловік, дак пішли до його, щоб спожив, як відомо“.[3])

На сьому місцї я не спиняти му ся специяльно коло хронольоґії Шевченкових оповідань, писаних мовою російською, намічу лишень свою гадку про те, чому я вважаю, що „Княгиня“ була першим оповіданєм, написаним Шевченком на засланню мовою російською. Я спостерегаю, що поет хотїв в своїм оповіданню російською мовою позаводити окремі епізоди з свого житя, так що-б з них склало ся суцїльне автобіоґрафічне оповіданнє, і перший такий епізод бачимо в „Княгинї“; але ширше про се буде моя бесїда в другому місцї.

---

[1]) Русск. Стар. 1891 кн. 5 стор. 434 і лист Ускової.

[2]) Форт Новопетровський велено скасовати р. 1857 і повернути те місто з назвою Александровське на повітове місто Мангишлакського повіта. Сад став міським і зоветь ся садом Шевченка; а землянка та — домком Шевченка.

[3]) Кіев. Стар. 1883.

Але що можна було Маєвському — яко людині одинокій, те вельми трудно, майже не можливо було Ускову, яко чоловіку семейному; йому треба було озирати ся і на прислугу і на гостей. Як його було устерегтись, аби не пішла гутірка, що Шевченко пише і малює у коменданта? тим паче треба було стерегтись, що були офіцери, які ворогували вже й за те, що у коменданта попліч з ними сїдає обідати „полїтичний злочинець", простий жовнїр.

Тямлячи повну незручність і небезпечність, щоб Шевченко писав і малював себ то зрушав царську волю з дозволу коменданта і в його кватирі, і бачучи, як страждає Шевченко через заборону писати і малювати, Усков перш за все вдав ся до Оренбургу, просячи дозволу Шевченкови тільки писати, і писати тільки мовою российською, під доглядом і цензурою офіцерів. Дозвіл прийшов вельми не скоро, не ранїйш весни р. 1854.[1])

Отже, доки прийшов той дозвіл, Усков дозволив Шевченкові писати і малювати в землянці. Землянку ту вважали яко окремий кабінет Ускова і нїкому туди без його дозволу не вільно було ходити. Таким чином нікому не можна було й знати, що там Шевченко пише і малює.

Гадаю я, що отодї Шевченко й написав оповіданнє „Наймичка" під впливом матерної туги, яку він бачив на Аґатї Омеляновнї, коли та похоронила свого сина Дмитра. Приняймнї він читав свою „Наймичку" Усковим „якось на сьвятах або в самому кінцї р. 1853, або з самого початку р. 1854", як каже панї Ускова, і казав при тій нагодї, що такого змісту є у його поема мовою українською; але лишилась вона у когось на Українї — і ще не друкована.

Тямив очевидячки Усков, що в землянцї можна писати залюбки, але малювати зовсїм не зручно. Тямив він і те, як нудьгує Тарас через заборону малювати. Нудьга його була така велика, що навіть вона і нам стає страшною з самих тільки листів Шевченка. Найгірш заборона мордувала його через те, що він не знаходив за для неї жадного за собою приводу і не знаходив його цїлком справедливо; бо приводу того, дїйсно, нїхто б і не міг знайти, дїйсно, його нї в чому не було, опріч непорозуміння царем Миколою в докладї ґрафа Орлова слів: „изображалъ каррикатуры". Цар зрозумів сї

---

[1]) З листу п. Ускової, Косарєв (Кіев. Стар. 1889 кн. 3 ст. 573, каже: „здаєть ся", що дозвіл писати і малювати дано Шевченкови в червнї р. 1852. Се очевидна помилка. Малювати нїколи йому не було дозволено, малював він так сказати „неофіцияльно"; а про дозвіл писати почав клопотатись не Маєвський, а Усков в осени р. 1853.

слова буквально, себ то, що — малював карикатури. „За що заборонили мінї малювати, того не скаже і сам судия верховний“, голосить художник в своєму журналї[1]). „Минї заборонили писати, як найгірше, і малювати. І я пропадаю отут в казармі між салдатами; нї з ким слова промовити. Нудьга, нудьга така, що вона незабаром вжене мене в домовину. Не знаю, чи карав ся ще хто на сьвітї так, як я тепер караю ся, і не відаю за що,“ читаємо в листї його до Бодянського[2]). В другому листї до його він пише: „заборонили мінї малювати, а я за цілий свій вік не вивів нїже єдиної злочинної риси. Не давати чоловікови працювати коло тієї штуки, на яку він присьвятив увесь свій вік, се найжахливійша кара[3]). „Найгірш мучить мене“, пише Тарас до Артемовського, „те, що не дають минї малювати. А з якої причини? — не відаю. Тяжко! страх як тяжко!“[4]) — „Мучу ся без олівця та без красок“, читаємо в другому листї його 15 червня р. 1853 до того ж Артемовського[5]). „От-де дійсно страшенна кара! Горе тай ще горе!“

Нам, що відгороджені від того часу муром більш нїж сорока лїт, тяжко і боляче читати оті голосїння поетової душі, вилиті на мертвий папір, так вже ж певна річ, що і Усковим не легко їх було чути з живих вуст страдальника, і не можна було не обізвати ся спочуттєм і бажаннєм запомогти. І Усков приміркував, щоб Тарас прохав дозволу собі малювати олійними красками запрестольний образ в Новопетровську церкву. Звістно — раз би начальство дало той дозвіл, так фактично і вся заборона малювати більш менш зникла б. Тарасови дали б даром яке-небудь поміщенє під робітню, тут би можна було йому росташовати ся зовсїм по малярськи, з усїма малярськими прирядами, малювати той образ довгий час, прикриваючи їм усякі иньші роботи художника. Здавало ся, що й начальство Оренбурське не відмовить дозволу на таке добре дїло, як оздоба церкви добрим запрестольним образом.

І от Шевченко урядовим шляхом вимовив комендантови прозьбу дозволити йому власним коштом намалювати той образ. Комендант спитав найблизшого начальника Тарасового капітана Косарєва. Сей відповів, що за увесь час перебування Шевченка в Новопетровському він не помітив за ним нїчого лихого, і поводить ся він взагалї дуже

---

[1]) Записки стор. 19—20.
[2]) Русск. Стар., IX 1883 стор. 641
[3]) Ibidem.
[4]) Основа 1862 кн. VII.
[5]) Ibidem.

добре. Комендант 7/19 січня р. 1854 вдав ся до начальства в Оренбург. Минуло більш трох місяців; жадної відповіди не було, нарешті прийшла і холодним північним вітром розвіяла Тарасову надію. Начальник штабу оренбурзького війська — ґенерал-майор Фонтан-де Верройон 16 квітня р. 1854 повідомив Ускова, що начальник війська не призволив згодити ся на дозвіл „рядовому оренбургскаго линейнаго N 1 баталіону Тарасу Шевченку нарисовать запрестольный образъ въ церковъ Новопетровскаго укрѣпленія“.[1])

Така відмова жорстко вразила Тараса; він, як знати з листів його, називає її катастрофою; вона знов пригнобила йому дух; йому знов ввижаеть ся, що він ніколи вже не діжде поліпшення своєї долі. „Не тямлю вже, що й гадати“, пише Тарас до Залеского, „про моє уперте нещастє! чи Львов (начальник баталіону), чи хто висший спричинив ся тому“. „Найгірша отрута нашого побуту морального — безнадійність, і отсю жорстоку отруту я вповні почуваю“.[2]) „Остання невдача так мене приголомшила, що я згубив всяку надію хоч на аби-яке поліпшеннє моєї долі гіркої після отакої катастрофи. Вона справді про мене катастрофа“.

З отсієї відмови ми бачимо, що начальник оренбурзького війська добре тямив, чим найгірше можна допікати Шевченкови. Останній три місяці після того ще тяжко почував недозвіл і писав до Залеского: „Скорботно, невимовно скорботно! При таких невдачах і найбільший поет зречеть ся усякої надії на ліпшу долю, а мині безталанному і давно можна заплющити очи задля ліпшої будущини“.[3]) Що саме спричинило ся відмові дозволу намалювати образ — про те певної звістки нема: відаємо тільки про ґутірку, що того часу кружали у форті. Гомоніли, що хтось з офіцерів, довідавшись, що Усков вдав ся про дозвіл в Оренбург, післав донос в Уральск до баталїонного командира майора Львова. А Львов би то вельми образив ся за те, що Усков не спитав у його, минув його і вдав ся безпосередно до Оренбурга і від себе вже написав до Оренбурга, щоб не давали того дозволу. Таку ґутірку підтримують і нарікання на Львова, вимовлені в наведеному в горі листї Шевченка до Залеского. Хоча се все вельми подібно до правди, найпаче бюрократична образливість Львова, але всего сего не досить на те, щоб признати донос фактом. Може в уральськім архиві і знайшлись би певні указки, щоб розвязати се цікаве питаннє. Можна ще га-

[1]) Русск. Стар. 1891, май стор. 440.
[2]) Кіевс. Стар. 1883, кн. 1 стор 170
[3]) Кіев. Стар. 1883 кн. 2.

дати й те, що оренбургська військова адміністрация теж няла віри, що Шевченко малював карикатури на царя, і не відважила ся не тільки сама дати дозвіл малювати образ, а навіть бояла ся вдати ся в Петербург про такий дозвіл, гадаючи мабуть, що не личить їй турбувати царя згадкою про чоловіка, що „за добродійство“ царське заплатив мальованнєм карикатур на свого „добродія“. До тогож під ту саме пору не було в Оренбурзї нї Ґерна, нї Залєского, а инчі Тарасові приятелї в Оренбурзї не відали про поданнє Ускова, а через те й не могли поклопотати ся, як треба було.

XI.

Великою втїхою Шевченкови під оту тяжку годину стали листи приятелїв його. Найпаче листованнє з Бронїславом Залєским, присилка йому книжок приятелями а більш за все приїзд — хоч на короткий час — з експедициєю Бера молодого ученого українця Данилевського. Данилевський вельми сподобав ся Тарасови: „Така людина, як Данилевський“, писав він 9 жовтня р. 1854 [1]), до Залєского, „в нашій пустинї може закрутити і не мою голову. Доки він тут був, я майже не розлучав ся з ним. Він своїм перебуваннєм нагадував минї одинокому минулі днї прекрасні. Я був з ним щасливий, тим то й не писав довго до тебе“. (Дійсно, бачимо, що більш як чотири місяцї — з 6 червня до 9 жовтня - нема Тарасових листів нї до кого). „ Ти, яко щирий друг, вибачиш мінї, і серце твоє зрадїє з моїх коротких радощів. Данилевський тепер поїхав на якийсь час до устя Емби, а я користую ся з того і пишу до тебе. Але все те, що я бажав би написати до тебе про Н. Данилевського, не помістило сяб і на 24 аркушах паперу. Тимто скажу тільки, що він всїма сторонами людина прекрасна! От тільки шкода, що він людина учена, а то бувби з його сущий поет“.

Коли потім в осени експедиция покинула Новопетровськ, Шевченко знов вертаєть ся до згадок про Данилевського і знов пише про його до Залєского [2]): „він, Данилевський, пробув тут два місяцї. За сей час я найщирійш з ним сприятелив ся, не що давно (лист писаний 8/20 листопада) поїхав він до Астрахани, а я, провівши його, трохи не здурів. Вперше на своїм віку я зазнаю такого почуття. Нїколи самітність не здавала ся минї такою суворою, як тепер,

[1]) Кіев. Стар. 1883 кн. 1 ст. 173.
[2]) Кіев. Стар. 1883 кн. 3 стор. 611.

і лист твій прийшов до мене так в пору, що я не тямлю, як і дякувати тобі за його. Прийнявши його, я почав приходити до памяти, почав думати. Правда, думи мої не веселі, а все ж таки думи. Кажеш ти, що ти призвичаїв ся до свого кутка, теж так про себе думав, доки в моїй широкій тюрмі не показав ся чоловік розумний і благородний. Але ж показав ся на те тільки, щоб збентежити мою бідну дріманну душу".

З відїздом Данилевського [1]) тяжкий сум самітности серед натовпу „широкої тюрми" не минучо повинен був з більшою потужностию обгорнути душу поета; тим паче, що від'їзд трапив ся тодї саме, коли і природа сприяла більш почувати той сум. Лїтом, опріч товариства Данилевського, у Тараса був город, був холодок під вербою, була землянка і альтанка; значить, був сякий-такий захисток, де можна було сховати ся від казарми і від її товариства і сумованне своє розважати писаннем і мальованнем; журбу свою можна було втопити хоч в оглядуванне неба і непривітної природи. Тепер і сего нїчого не стало. Лїто минуло; по степу заквиливзастогнав вітер холодний та звір голодний; на морі заревли-заголосили „заспані хвилї" і, бючись ребрами об скелю, розбудили приспаний в лїтку сум і журбу „забутої Богом і проклятої людьми пустинї". Ожеледою холодною та снїгом — піском падала на журливий форт, на сумну живу та повну людського жалю і скорбот могилу та нїма туга-гризота, що стискає людям серце і нїмо, незримо ссе його, висисаючи не саму тільки кров, а тепло почуття, жвавість і бадьорість духа.

Стисла вона серце і Тарасови, загнавши його знов на цїлий піврік до „смердячої казарми".

Можна, читаючи споминки про сей час Зорянка і Косарева гадати, що у Тараса було тодї товариство офіцерів. Зорянко каже: „Тарас Григорович був душею товариства в Новопетровському фортї. Рідко коли пікнїк, або прогулка обходили ся без його. Тодї він звичайно сїдав на той екіпаж, де були харчі; брав під свій догляд пляшки з горілкою, але на місце прогульки привозив пляшки геть не повні",[2]) себ то в дорозї випивав. А в споминках Косарева [3]) читаємо: „коли ми (офіцери) довідали ся, за що Шевченко попав під „червону шапку" (себ то в салдати), дак усї його полюбили

[1]) Данилевський доживав віку і вмер кільки років назад на хуторі своєму біля села Мшатки, на південному березї Крима.

[1]) Кіев. Стар. 1889 кн. 2 стор. 302.

[2]) Ibid. кн. 3 стор. 573.

і почали приймати його скрізь як свого і в родинних і в нежонатих товариствах, починаючи з коменданта, де він учив дітей. Тай трудно не полюбити його; він був чоловік розумний, сердешний. Інколи, хоча й не часто, було як розбалакаєть ся Тарас, як почне розповідати приказки, можебилиці та побрехеньки — а він знав їх силу силенну — або як почне передражнювати попів, дяків, крамарів і т. ин. — і на се він був великий майстер, так сьміху і реготу було без краю". Тим часом пані Ускова подала мінї зовсїм инчу звістку. „Офіцери в фортї", каже вона, „не любили Тараса бо відали, що він зневажливої про їх думки, уважає їх дурнями і пяницями. Шевченко дїйсно був такої думки про велику більшість офіцерів, і така думка його відповідала сумній дїйсности. Він не любив товариства офіцерів і уникав їх".

Як же погодити отсї геть не однакові звістки і яку з них уважати певною?

Сспоминки Зорянка я приймаю так скептично, що мушу майже цїлком їх знехтовати скрізь, де тільки вони не підперті инчими певними звістками. Споминки Зорянко написав властиво не свої, а переказані йому донею Ускових Наталкою (вона опріч того надрукувала свої споминки і в другому ще місцї[1]). Відаємо, що Няталїя Ираклїєвна побачила сьвіт божий вже в Новопетровському, значить, не ранїйш лїта року 1853, і була на четвертому роцї, коли Шевченко покинув Новопетровський форт. Які ж споминки про поета могла зберегти така мала дитина? що могло лишити ся в памяти її майже через тридцять лїт?

Споминки Косарєва треба брати теж вельми обережно, хоча вони і більш правдиві. На лихо Косарєв переказав їх ґенералови Миколї Дементєвичу Новицькому[2]) тодї вже, коли память його зовсїм зрешетїла, не слухала його, а через те в споминках його стільки плутанини і суперечок[3]), що брати з них можна тільки те, на що не падає нї на зерно тїнь непевности.

---

[1]) СПбургскія Вѣдом. 1882 N 75 з підписом „Нато"; так звав Шевченко Наталїю Іраклїєвну.

[2]) Кіев. Старина 1889 кн. 2.

[3]) Щоб не бути голословним подам кільки прикмет такої плутанини і суперечок. „Шевченко, каже Косарєв (Кіев. Ст. 1893 кн. 2 стор. 241 і долї) написав в Новопетровському „Кобзаря". — Знаємо що там Шевченко до мая р. 1857 не написав по українськи нїже єдиного слова! Шевченко виїхав з форта через Астрахань 2 серпня 1857, а Косарєв каже, що він поїхав в кінцї серпня через Уральск до Київа, і. т. дальше.

Що до звісток Аґати Омелянівни, так їх підтримують і власноручні споминки Шевченка. З записок його бачимо, що Новопетровське „інтеліґентне“ товариство він називає „брудною ковбанею“. Ми вже бачили, що за люде були офіцери Обрядин, Потапов, Мешков; подивимо ся ще на де-кого з них і тоді скажемо, чи можна було чистій душі Шевченка товаришувати з такими людьми?

От напр. поручник Кампіоні, інжінер, значить, людина з осьвітою висшої школи. Перегодом я подам факти, який се був пяниця і людина високо неморальна[1]).

Бачимо другого офіцера, що, взявши четвертину відра горілки, торжественно йде з нею до свого нареченого тестя, пє з ним і сварить ся доти, доки „тесть потяг по лобі свого нареченого зятя так, що з шляхетного чола заюшила кров. Поранений зять біжить окровавлений до швачки, бере там ту сукню, що казав пошити під вінець своїй молодій і віддає її шинкареви в заставу за дві чарки горілки[2]).

А от третий зразок[3]). Прийшла думка одному офіцерови повеселити свою молоду; він скликав з обох рот салдатів сьпіваків з бубоном, з тарілками, з ложками, з трохкутником і ще з якимись брязкильцями. Коли пересьпівали, звістно з танцями, увесь салдацький репертуар, тоді офіцер казав салдатам „покачати“ його. Але коли салдати, підкидаючи в гору в десятий раз свого пяного начальника, гукали: урра!, показав ся несподїівано комендант; салдати з переляку покинули серед вулиції свого „отця-командира“, та на втікача; а він не спроможен був підвести ся, „був бо на смерть пяний“.

Річ зовсїм натуральна, що Шевченкови не можна було товаришовати з такими людьми. І якої б розваги він зазнав в товаристві таких офіцерів? „Хто не піячив, той в карти грав; а Шевчёнко, пише панї Ускова, карт не любив, гидовав їми“.

Так само уникав він і жіночого товариства, бо там панувало пащиковання. „Бачучи раз-у-раз перед себе людей, або тупих, або пяних, каже Тарас до Залеского 10 лютого р. 1855[4]), чоловікови і більш за мене байдужому не диво збожеволїти“. В листї до Осипова[5]) 20 мая р. 1856 читаємо: „я дуже радію, що вам трапило ся побачити хоч одну з тих амфибій, серед яких я стільки вже лїт чеврію. Одначе зауважте, що ви бачили лїпший екземпляр, одухо-

[1]) Записки Шевченка ст. 30—34.

[2]) Ibidem 15.

[3]) Ibidem 48.

[4]) Кіев. Стар. 1883 кн. III, стор. 612.

[5]) Москов. Вѣдом. 1862 N 45.

творений чимсь таким, що скидаеть ся на думку і почуття, а колиб ви побачили инчих з отсїеї породи! та нї! не приведи Господи, щоб вам і в снї привидїла ся така гидота людська. Ґоти, між якими на берегах Дунаю доживав віку Овидій Назон, так і ті найцїлковитїйші створіння Божі. Вони були хижі варвари, та не пяницї, а отсї, що округи мене, так і те і друге". „І в отаких людей", читаемо в листї Тарасовому до Артемовського[3]), я в кулацї сижу; давлять, без всякого милосердя давлять, а я повинен ще й кланяти ся, а то візьме, тай роздавить наче ту вошу між ногтями".

Звістно, не без того, що і в „бруднїй ковбанї" були такі люде, до яких навідував ся Шевченико, щоб трохи розвіяти свій сум. Се було старе супружє Зіґмонтовських. Побачимо зараз, що вони не могли задовольнити Шевченка, але коли б і таких не було, так, певна річ, Тарас навідував ся би хоч ряди-в-годи і до кого будь гіршого; бо чоловік по своїй природї може обходити ся без усього, але без чоловіка — нї за-що не обійдеть ся.

Зіґмонтовські були люде доволї цїкаві і оригинальні. Колись він був латинської, вона лютеранської віри, потім перейшли на православіє. „Він", читаемо в Шевченковому журналї[4]), „дїдусь простосердий, доброї душі і зовсїм не шкідливий брехунець. Свій рід він виводив з якогось Зіґмунда, короля польского. Про близших предків і про батьків не згадував. Дитинний вік його поринає в якійсь темряві. Першу половину віку парубочого учителював він у фабриканта тютюну в Петербурзї Головкина. Оттодї то й стала ся з ним чудна пригода. Буцїм би то раз-якось серед вулицї схопили його два гайдуки, завязали йому очи, посадили в темну карету і привезли до якоїсь красунї-богатирки в роскішний будуар. Тут пішло у них таємниче коханнє. Потім знов відвезли його з завязаними очима, давши йому 20 тисячів карб. Перегодом пішов він в актори, зажив собі незвичайної слави, але через інтриґу актора Яковлева мусїв покинути сцену і пішов служити на флот. З корабля перейшов на службу в земський суд в Одессї; став би то голїнним чаркуном, пристав до якогось товариства полїтичного і попав в тюрму без терміну, а потім послали його полїцияитом в Астрахань. Звідсїля вже він і перебрав ся до Новопетровського форту. Панї Зіґмунтовська була невинна цокотуха і трошки сантіментальна бабуся. Тарас прозвав їх Філемоном і Бавкидою. Він приносив їм з городу петрушки, окропу, редьки; за те читав у них „СПбургскія Вѣдомости", пив чай і слухав оповідання про чарівні події Філемона.

[1]) Основа 1862 кн. 7.

[2]) Записки стор. 36—38.

XII.

Косарев розповідає, що Шевченко любив сьпівати українські пісьні, частїйш за все сьпівав: „віють вітри, віють буйні". Сьпівав він і в церкві в хорі. Голос був у його доволї чистий і дзвінкий тенор[1].

Що Тарас любив сьпівати — се річ відома; одначе панї Ускова каже, що вона майже нїколи не бачила Шевченка в церкві. Не доводилось її чувати, щоб пісні він сьпівав де у товаристві; а на городї, або в саду, було сьпіває раз-у-раз на півголоса.

Брав би то Шевченко участь і в аматорських сценїчних забавках. Спектаклї аматорські розпочали ся в Новопетровському ще за Маєвського. Сцену спорудили в казармі; декорациї малювали свої ж художники; завісу з червоної шовкової материї дала одна офіцерша, за люстру і канделябри — правили штики (баґнети). На перший спектакль вибрали комедию Островского — „Свои люди — сочтемся". Жіночі ролї справляли мужчини. Шевченко грав ролю урядника Расположенского. Перший спектакль був 26 грудня р. 1850[2]. — На мою думку ледві чи не помилив ся тут Косарев: трудно минї згодити ся, що б Шевченко — після шестимісячного арешту в Орському казематї, після тяжкої подорожі до Новопетровська, за два місяцї після того, як прибув до форту, став би грати, та ще в пєсї росийській!

„Коли показав ся на сценї Шевченко", каже Косарев, „сьмішно було дивити ся на його. Одягнений він був в старий і трохи вузкий на його фрак з синього сукна; короткі штани горіхової барви; жилетка зелена, вилиняла; чоботи латані і один скривлений. На голові старий, помнятий бриль. Убранє і грим були такі, що перед вами був пяничка урядник, що ще добре й не виспав ся з перепою. Ролю свою він грав як не можна лїпше

„Після другого спектакля Шевченко, перебравшись в українську одежу", каже Косарев, „танцював під музику українського трепака і всїх здивовав вдатностию танцювати. З того часу, додає Косарев, у кого тільки траплялись вечірки з танцями, туди запрошували і Шевченка, і він нїколи не відмовляв танцювати трепака[3]".

Панї Ускова навпаки каже, що вона не пригадує собі, що б Шевченко грав в спектаклях; а вже ж сього б вона не забула, най-

---

[1]) Кіев. Стар. 1893 кн. 2 стор. 263.
[2]) Кіев. Стар. 1893 кн. 2 стор. 251.
[3]) Ibidem.

паче коли б хоч раз побачила, як він витинав на сцені трепака. „За увесь час, скільки при нас був Шевченко в форті, я, каже вона, ні разу не чула і не бачила, що б Шевченко де-небудь танцював“.

Коли б у мене не було отсієї звістки від Аґати Омелянівни, тоб і тоді я сказав, що звістки Косарева про танцюванне Шевченка такі не певні, що їх треба брати за вигадку. Раз, що Шевченкова постать зовсїм не придатна була до танців; а друге, що національно-моральне почутте не дало б йому в пустинї на засланню сьмішити чужих людей і між ними своїх катів, танцюючи національний танок. Національна самоповага була у Шевченка і глибока і висока! та й чи до танців було йому? Нї во вік Шевченко не образив би, не принизив би такими танцями і при таких обставинах свого національного достоїнства. Звістно були, як от напр. брати Карпенки Стецько і Грицько, і тепер є такі українські актори, що їздячи по Московщинї, „морозятъ хохлика“ на те, що б потїшити товстокишенних московських крамарів; але у таких „Українців“ певна річ ледві чи є й на макове зерно національної самосьвідомости і почуття національного достоїнства, а у Шевченка і того і сього було повно до краю і не пішов би він танцювати по українськи перед „гидкою ковбанею“. Я навіть не певен, що б Шевченко і взагалї брав участь в спектаклях.

Тієї зими, про яку саме іде тепер у мене бесїда, себ то кінця 1854 і початку р. 1855, єдиною певною утїхою задля Шевченка була родина Ускових. Сюди вабили його дїти. Є звістка, от хоч би і у Косарева, що Шевченко учив дїтей Ускових. Се звістка зовсїм непевна. Обидві донї Ускових родили ся вже в Новопетровському, значить, навіть тодї, коли Тарас вже покидав Новопетровське, їх учити ще не можна було, бо вони були на те вельми малими; навіть старшенька — Наталочка і та ще не вміла добре говорити і не спроможна була вимовити слово „Григорович“, а вимовляла „Горич“. Тарас тільки бавив ся з ними, тїшив їх, а вони, яко дїти, любили „лисого дядю Горича“.

Більш за дїтей вабила Тараса неня їх.

Змученому, пораненому, відчуженому від людей нїжному серцю поета зовсїм натурально було закохати ся в молоду, осьвічену і симпатичну женщину, так натурально, як натурально людинї, що любить красу природи, після довгої і незвичайно холодної зими любовати і впивати ся бадьорою красою сьвіжої весни; як натурально чоловікови після довгого недугу тяжкого вдихати в себе весняне,

чисте запашне повітрє, любовати з квіток, з місячної ясної ночи, з пісень соловія.

Згадаймо, що впродовж семи років Шевченко майже не бачив жіночого товариства; а він його так любив! він любив огрійливе тепле слово жіноче! Закинений спершу в орську казарму, далї на Кос-Арал, потім в каземат і нарештї в „смердячу широку тюрму Новопетровську“, він томив ся в темному льоху дикої пустинї, поміж темного грубіянства, піяцтва, поміж здеморалїзованого офіцерства. Він сім років не бачив того зоряного сьвіту жіночих очей, що гріє серце, бадьорить дух, веселить життє! Та йому „нї на що хороше було й подивити ся“. І от по сїмох роках темрявних мигнув перед ним ясний промінь жіночих очей; він почув голос теплий, почув віяннє тїєї незримої сили, що йдучи з жіночого серця, надає енерґії, надії, надає животворної сили і бажання жити. Аґата Омелянівна явилась перед страдальником поетом, немов посланниця самого неба. Прості, сердешні, привітні відносини до Тараса повинні були „сьвятим огнем“ запалити йому серце. Почуттє у чоловіка наче та пара: чим більше та довше давити її, тим більшу дасть вона реакцию, тим з більшою силою вибухне вона. Так було і з почуттєм Шевченка. Та жадним чином инакше й не могло бути.

Було б зовсїм не натурально, коли б він не закохав ся. „Аґата“, пише він до свого друга Залеского 9 жовтня р. 1854, „молодиця прекрасна; для мене вона суща Божа благодать. Се одна єдина душа, що інколи підіймає у мене поривання аж до поезиї. Значить, я більш меньш щасливий; можна сказати: я зовсїм щасливий; тай чи може бути инакше, коли з тобою високоморальна і фізично прекрасна молодиця? Нїколи нї одного мого листу до тебе я не кінчив так весело, як отсей. Велике дїло спочуттє до всього прекрасного в природї, до всього благородного. А коли се почуттє чоловік подїляє з другим, тодї він не може не бути щасливим“.[1])

Очевидна річ, що почуттє поета глибшало та глибшало. За пять місяців він пише до тогож таки свого друга: „я покохав її чисто, високо, всїм серцем і всїєю благородною душею. Не гадай, друже мій! і тїни чого небудь гріховного в моєму коханню непорочному“.[2])

Ми добре відаємо чистоту поглядів Шевченка на коханнє і тому то ймемо йому повної віри, що до кохання його нї на макове зерно не примішувало ся гріховної думки. „Яке чудове дивне створіннє женщина непорочна“, пише він в тому ж листї: „в вінцї створіння

[1]) Кіев. Стар. 1883 книж. 1 ст. 173.

[2]) Ibidem кн. 3 стор. 612.

се найлїпша перла“. І Тарас таким був зачарованим, що бажав що б в тій „перлинї“ не було жадної, найменшої вади. Досить було йому раз єдиний помітити, що Аґата Омелянівна грає в карти, що б душа його захмарила ся. За два місяцї після наведеного в горі листу, він 10 квітня р. 1855[1]) висловлює вже Залєскому своє нїби розчарованнє: „моя моральна, моя єдина опора і та тепер похитнула ся і зробила ся порожнечею і без житя. Картярка, більш нічого. Чи се мінї так здаєть ся, чи воно справдї так?“

Певна річ що було перше; бо сам закоханий поет не висловлює фактів инчих, опріч гри в карти; а сього вельми мало на те, що б признати женщину, що вона похитнула ся і стала „порожнечею“. Нарїканнє Шевченкове вирвало ся під впливом инчої причини, про яку зараз здіймемо бесїду; а та причина „так приголомшила його, що“, як каже він в тому листї, „я ледві роспізнаю біле від чорного“.

Ми не маємо жадної основи на те, що б запевне сказати, як приймала Аґата Омелянівна Тарасове почуттє? навіть не скажемо, чи вона відала напевно, що поет її кохає? Знаємо тільки, що вона вважала на пащиковання і скоро довідала ся, що новопетровські „сороки“ захожують ся клепати про неї язиками, вона так остерегла ся, що такої обережности не вжила б людина, яка глибоко кохає.

Аґата Омелянівна майже що дня під добру погоду ходила гуляти побіля форту; ходив інколи з нею і Шевченко Ходили вони на киргизські гробовища. „Я“, каже вона в листї до мене: „рада була ходити з Шевченком; він умів на могильних памятниках Киргизів розбирати, що визначає та, чи инча річ, зброя, чи струмент який зроблений на памятнику. З них Шевченко розумів, чим той чи инчий померший займав ся за житя, коло чого працював? Та й взагалї під час прогулок у Шевченка, яко у людини осьвіченої, нїколи не бракувало теми задля цїкавої бесїди. Завжди було він здіймає бесїду геть далеку від дрібних інтересів щоденного занадто дрібного життя новопетровської людности. Таким чином прогулки наші тягли ся довгий час, аж доки я не довідала ся, що про ті невинні прогулки наші починають клепати недобрі речи. Раз якось прийшов до нас лїкар Никольский і росповів мінї, нїби жартуючи, що Шевченко закоханий у мене, і коли я бажаю, дак він покаже мінї те місце, де Шевченко або стоїть, або ходить, дожидаючи, доки я не вийду на прогульку, і в яку сторону я піду, туди невідмінно

[1]) Кіев. Стар. 1883 кн. III стор. 621.

піде і Шевченко. Мінї зробило ся з того так прикро, що я перестала ходити на прогулку з Шевченком. Він вельми тому дивовав ся, але я нїколи не висловила йому дїйсної причини".

Не можна не гадати, що таке поводженнє Агати Омеляновни вразило Шевченка більш, нїж гра її в карти, і значно охолодило його коханнє; хоча й без того б коханнє його не минуче повинно було охолонути. Не ті вже года були! в пошматованому серцї поета не можна було довго і з однаковою силою палати огню кохання. А про те до самого виїзду Шевченка з Новопетровського між ним і Аґатою Омелянівною зберегли ся найлїпші дружні відносини. За місяць до виїзду він писав в свому журналї[1]: „в садї лїтня резиденция нашеї камендантки, і я тепер увесь вільний час перебуваю там в родинї Ускових. Отсе єдиний мій спочин і розвага в отсему глухому і огидливому закутку-фортї".

XIII.

Під кінець лїта р. 1854 ґенерал Фрейман приїздив з Оренбурга ревізовати Новопетровський форт. Усков представив йому Шевченка і розповів про безталанну долю його. Фрейман розглядував Шевченкові малюнки, зроблені ним нишком, потай людей в землянцї. Малюнки сподобали ся ґенералови. Художник прохав його приняти один на спомин. То була акварель Ніч.

Усков звернув увагу Фреймана, що Шевченка конфірмовано з правом вислуги. Пробувши більш семи років простим жовнїром, художник вже тим самим, не говорячи вже про заслуги його в експедициї Бутакова, придбав право вислуги хоч на унтер-офіцера. А се значно поліпшило б долю художника; ставши унтер-офіцером, він чималоб спекав ся деяких тяжких обовязків звичайного салдата, а головна річ — се був би перший ступінь до визволення з неволї.

Фрейман, подїляючи думки Ускова, взяв ся клопотатись в сїй справі і, вернувшись до Оренбурга, зробив поданє до ґрафа Перовского. Вже ж не тільки у Шевченка, але і в Ускова була певна надїя, що за протекциєю Фреймана поет небавом стане унтер-офіцером. Але час минав, а з Оренбурга не приходило про се жадної звістки. Нарештї вже в квітнї прийшла вона — і чорною хмарою темного суму розвіяла Тарасову надїю. От що читаємо в листах

[1]) Записки стор. 45.

його того часу: „Торік“, пише він до А. П., „ґенерал Фрейман вдав ся з поданнєм, щоб мене зробили унтер-офіцером. Отсїєю убогою надїєю я жив до кінця березїля сього (1855) року. Колиж перед самим великоднем (великдень того року був 27 березїля) почта привезла сюди приказ майора Львова (баталїонного командира), щоб мене взяли в руки, та до приїзду його сюди зробили з мене фронтовика на зразок, а инакше щоб я нїколи не сподївав ся полїпшення моєї долї. Гарно зустрів я великдень! Минули сьвята, а по сьвятах з мене 50 лїтнього дїда[1]) щодня по вісїм годин тягнуть жили муштруючи“[2]).

10 квітня він пише до Бронїслава Залєского: „за вісїм лїт, здаєть ся, можна-б було звикти до всяких невдач і до всякого нещастя. От менї! теперішнє горе так страшенно розтурбовало мене, що я ледві собою володїю. Я досї ще не спроможу ся прийти до памяти... Так мене приголомшила отся невдача, що я ледви відріжняю біле від чорного“[3]).

„Яка була причина тому“, питаєть ся поет, „що незгода майора Львова переважила подраннє ґенерала Фреймана?“ Отсе питаннє і до нинї стоїть без відповіди певної. Сам Тарас на порозї вже з своєї „широкої тюрми“ відповідав собі так: „запевне не відаю, чому повинен я дяковати, що за десять років не зробили мене навіть унтер-офіцером? чи тій упертій антипатиї, що сидить у минї до військового стану, чи моїй „хахлацькій“ нестеменній завзятости? мабудь і тій і другій. Того, до віку незабутнього дня, коли минї вичитали присуд, я сказав сам собі, що з мене не зроблять салдата. Так і не зробили. Не тільки глибоко, а хоча-б навіть поверхом, я не вивчив нї одного артикулу з рушницею. І отсе влещує моєму самолюбству. Я й подумати бояв ся, щоб походити на бравого салдата“[4]).

Відмовленнє зробити Шевченка унтер-офіцером стає нам за сьвідка, що фраза ужита в царській конфірмациї „съ правомъ выслуги“, була ужита так собі, для людського ока, а зреалїзовати її не можна було без призволення на те якого-небудь баталїонного командира!

Тодї саме, коли Львов і Перовский вбили в Тарасовому серцї надію на полїпшеннє долї його тяжкої через настановленнє

[1]) Тодї Шевченкови йшов 42-й рік.
[2]) Основа 1862 кн. V.
[3]) Кіев. Стар. 1883 кн. 3 стор. 621.
[4]) Записки стор. 19.

його унтер-офіцером, став ся такий факт, з якого не можна було Шевченкови не переняти ся повною надією на визволеннє з неволї.

18 лютого р. 1855 помер цар Микола, чоловік упереджений проти нашого поета. Оцарював цар Олександер. Річ звичайна, що нове оцарюваннє приносить амнистию покараним. Вжеж кому більш як не Шевченкови можна було сподївати ся амнистиї? Нового царя виховував той самий поет Василь Жуковский, що так багацько сприяв викупу Шевченка з крепацтва. Не можна не гадати, що Олександер II, ще як був наступником трону, чув від Жуковского про Шевченка, відав, що усе „злочинство“ Шевченкове були „баламутні вірші“, тямив, що поета покарано на ґрунтї чисто лїтературному і покарано незвичайно жорстоко. Значить, і розумів, що найпростїйша справедливість вимагає яко мога швидче знївечити велику батьківську неправду.

Перший манїфест новий цар видає на великдень 27 березїля р. 1855. Нї зелїзниць, нї телєґрафу тоді до Оренбурга ще не було, через те звістки приходили вельми не скоро; напр. у вереснї того року в Новопетровському фортї ще не відали змісту манїфесту і не знали, хто саме підійшов під амнистию. Шевченко 25 вересня питав ся у Залєского[1]): чи царский манїфест не забув про мою долю?“

Але марна була твоя надїя, наш великий страстотерпче! Манїфест минув тебе, і твоє наболїле серце зовсїм справедливо виливає крівавий жаль! Тарас був певен, що коли не визволять його зовсїм з неволї по манїфесту, так, що найменш, зроблять унтер-офіцером! Трохи що не цїлий рік він жив тією надією і „страстний тиждень перед великоднем р. 1856 перебув він в найнеспокійнїйшому, в найтяжшому сподїванню. Впродовж великого посту, а найпаче на страстному тижнї, читаємо в листї його до ґрафинї Анастасиї Толстої[2]): „коли у нас почала ся комунїкация водою, я все ждав почти з Оренбурґа. Вона повинна була привезти минї визволеннє по царському манїфесту з приводу оцарювання нового імператора. І щож?... Мене не призначили до царської ласки. Мене не виписали з реєстру мучеників! Про мене забули! Гірко, та ще й як гірко одержати отаку-от тяжку звістку, та ще на такий великий день (великдень того року був 15 квітня). Се страшенний глум долї, що карає мене. О, не приведи Господи нїкого, щоб так, як я, зустрів отсей великий, радісний день. Безнадїйна звістка так була

[1]) Кієв. стор. 1883 кн. 3 стор. 614.
[2]) Русск. Стар. 1874 кн. X стор. 287.

придавила мене, що я був близько до розпуки. Скорботно! невимовно скорботно!..." Тяжка журба безнадїйности так була обгорнула душу страдальника, що він і за пять тижднїв не визволив ся з під тяжкого її угнїту. Та таки нїкому й нїчим було розважити його. Коханнє його потроху хололо, погляд на паню Ускову захмарив ся, і треба, неминуче треба було чимсь і якось угамовати тугу. А сама по собі туга безнадїйности не вгамовувала ся. 20 мая в листї до Осїпова¹) Тарас пише-ридає: „14 квітня прийшла з Оренбурґу звістка, що забули подати подання, аби з поводу нового оцарювання зробити мене унтер-офіцером. Отся тяжка звістка так мене приголомшила, що я не тямив, що й дїяти з собою. Справу сю я уважав яко дїло зовсїм скінчене. Да хибаж можна було инакше гадати! Овва! царська ласка була про всїх, та тільки не про мене. Обридливий глум лихої долї".

До тогож часу належить і лист Тарасів до Зиґмунда Сєраковского. Визволений з неволї Сєраковский поспішив повитати і свого друга далекого з надїями на нове оцарюванє. „Батьку"! писав він до Тараса: „сей рік — рік радощів і щастя. Сегоднї сонце вознесло ся на небі до зенита. Бронїслава Залєского зовсїм визволили, і не далї 1 червня він вертаєть ся до родини на нашу рідну землю, і я поїду з ним. І серце, і розум, і Бронїслав кажуть: перше дїло твоє. Батьку, Бог благословив мої заміри, Він і зміцнить їх, жили ми з тобою на сходї і зрозуміли велике значіннє слів Алла Екбер (Біг Великий). Во імя Боже їду до Петербургу і на береги Днїпра. Не бій ся, не забуду. Днїпро нагадає минї про тебе. Полк, до якого мене призначено, зимовати ме біля Катеринослава, на місцї Сїчи. При першій звістцї про се я написав посланнє. Ти його одержиш сього року. Стиль у йому слабий, але думка висока; вона не моє, а почуте моє. Думка ся про з'єднанє одноплеменних братів, що живуть по обом бокам Днїпра. Їду з повною надїєю, що доля твоя полегшає. Бог великий, цар милостивий. Батьку! Великі люди притерпіли і великі страждання. Одна з найбільших — дика пустиня, в пустинї і ти тепер перебуваєш, наш лебедю"²).

Мушу тут трохи збочити.

Почутє і прихильність до свого товариша по засланню, до найлїпшого сина України, висловлені сином Польщі, здають ся минї зовсїм щирими і чистими, властивими кожному, хто сам притерпів

¹) Моск. Вѣд. 1862 Ч. 45.
²) Жизнь и произвед. Шевченка, Чалий стор. 81.

і спочуває товаришеви, що ще більш за його страждає. Та таки простий обовязок моральний казав Сєраковскому[1]) чинити те саме, що він чинив, і ужити усїх заходів, яких тільки спроможно йому ужити, щоб полїпшити Шевченкову долю. Таке підбадьорування духа многострадальному узникови не може не викликати подяки. Отже на жаль і на диво один з Тарасових біоґрафів в листї Сєраковского знайшов нещиріcть, „єзуїтизм". Сєраковский в відносинах до Шевченка кермував ся б то правилом єзуїтів і, користуючись з довірчивости і простодушности Шевченка, він укупі б то з Подлєвским (!) примірковали собі, що б з українського народного поета зробити український прапор, прихилити його до себе і з лютого ворога польської национальности вони хотїли б то зробити з Шевченка зброю справи польської. От до такої б то мети і простовало б оте посланнє Сєраковского до нашого кобзаря[2]).

Що то було за посланнє, минї не відомо, тай не до речи б було тут змагати ся проти наведеної і нїчим у автора її не доведеної думки. Досить з мене зареґістровати факт і додати, що Шевченко, хоча і був ворогом польського, як і всякого инчого, без ріжницї национальної, паньства, але він нїколи не ворогував проти польської национальности. Досить на доказ сього згадати його посланнє „до Ляхів" —

„Подай же руку козакови
І серце чистеє подай
І знову іменем Христовим
Возобновим наш давнїй рай".

Безнадїйність так переняла Тараса, що ентузиястичне щире слово Сєраковского не підбадьорило його. Дїйсно, не можна було йому не тужити; куди не глянь на вкруги — стоїть височезний мур безнадїйности! Такої безнадїйности, що легко примушує людей шукати виходу або в водї глибокій, або на гиллї високій. Шевченко встояв: моральний його орґанїзм був наче з дулєвини, загартованої любовю до України, вірою в свою ідею, надїєю, що наше сонце прийде і за собою наш день приведе. З таким орґанїзмом дійснї патріоти не накладають на себе рук і страждають до кінця — до краю. Муки їх страшенно великі, але і образ їх ще більший!

Тяжко було ґенїю нашого слова сидїти в кулацї у майора Львова, а про те у відповідї його до Сєраковского ми не чуємо

---

[1]) Сєраковский р. 1863 брав значну долю в польській революциї. По наказу Муравєва його повішено.

[2]) Ibidem.

роспуки. „Радий б я був відповідати тобі“, писав він, „тим же серцю любим словом, але я такий заляканий, що бою ся рідного любого звуку. Найпаче тепер я ледви спроможен хоч аби як висловлюватись. Про горе моє теперішне пишу до А. И. Ти у його прочитаєш гидкі подробиці. Дякую вам, други мої, брати мої! що ви не покидаєте мене“.

XIV.

Ще в літку 1854, коли до Новопетровського приїздила учена експедиция академіка Бера, Усков, познайомивши останнього з Шевченком і з його гіркою долею, прохав його поклопотати в столиці — де тільки можна, щоб попільжити Шевченкови. Певна річ, що про се прохав і сам Шевченко і Данилевський; але під той сумний час годі було сподївати ся якої пільги від царя, зовсім не по правді упередженого проти Шевченка Усе що можна було Берови зробити — се вдати ся до віце-президента академії художеств, до графа Федора Толстого, що б він по спроможности заступив ся за колишнього ученика академії і друга Брюлова. Він мабуть прирадив Тарасови написати лист від себе до ґрафа Толстого[2]).

Сам Толстой і його пані Анастасия своєю осьвітою, гуманністю і благородним спочутєм до всього чистого і прекрасного, до всього приниженого деспотизмом були людьми видатними. Федор Петрович головував в академиї з року 1828; значить того часу, про який у мене бесїда, він віком був людина стара вже, але дух його був сьвіжий, бадьорий; немов час, події і дух царювання Миколи минали його, йдучи геть-геть далеко від його. В очах у його сьвітив ся розум і молодість душі і серця[3]). В поводженню його з людьми сяло благородство і простота. Ґрафиня Анастасия Іванівна була молодиця щира, привітна, розумна, гостинна і з почутєм незвичайно огрійливим для людей, придавлених лихою долею. Гостинна господа Толстих була тихим пристановищем за для людей осьвічених: тут збирали ся репрезентанти штуки, письменства і науки. Тут лунала щира розмова про інтереси осьвіти, добробиту, поступу взагалї, про інтереси поезиї, штуки, письменства і науки. Ґраф спочував усьому доброму; усе сьвітле, честне було близьким його благородній душі. Високо стояв він і яко художник, і яко чоловік, але

---

[1]) Основа 1862 кн. V.

[2]) Чалый стор. 88.

[3]) Русск. Стар. 1877 кн. X стор. 284—7.

свого авторитету він нїколи не випинав наперед. Авторитет його, як се звичайно буває у людей, дїйсне перенятих сьвітом і гуманїзмом, сам, без його волї випинав ся, але нїкого не придавлював. Кожен перед ним почував не боязкість, не нїкчемність, а навпаки переймав ся пориваннєм до всього прекрасного, до всього дїйсно поступового.

Толстиї взяли ся до справи Тарасової практично і обережно. По просьбі їх художник Осїпов писав до Шевченка: „ґраф Толстой щиро вболїває над вашим нещастєм і душею радий ужити всїх можливих йому заходів, щоб доля ваша полїпшала, коли тільки ступінь вашої вини не стане йому перешкодою. Початок вже зроблено[1])“. Запевне не відомо, який був той початок. Певно, що ґраф попробував ґрунт навкруги, а ґрунт був вельми твердий! Тридцятилїтнїй переліг! що б перейти по йому з плугом гуманности, треба було не аби-якого і лемеша і чересла.

Тим часом коротенький лист Осїпова упав на душу зневоленого поета сьвіжою росиною. Поет відповідав не гаючись, та на лихо відповідь його не застала вже Осипова в столицї: він пішов до ополчення і рушив на південь. Ґрафиня Толстая приняла той лист, знаючи від кого він, розпечатала і, прочитавши, побачила, як страждає Тарас. Вона поспішила написати до його, „Поспішаю написати до вас“, читаємо в листї ґрафинї Толстої[2]), „що Осїпов не відписав до вас через те, що пішов з ополченнєм до Севастополя; але він доручив минї, людинї вам невідомій, яка одначе бере теплу і живу участь в вашій долї, написати до вас. Прошу вас приняти в душу свою радісну гостю-надїю на милосердє Боже і нашого царя (нового вже), на серцї у котрого повно бажання щастя своїм підданим. Вірте ж в лїпшу будучину. Вам каже се женщина, сьвідома усього прекрасного, мати родини, жінка художника, котрого люблять і поважають“.

Шевченкови не трудно було вгадати: хто такий ота „невідома йому“ кореспондентка; а нам ще менш трудно зрозуміти, яким почутєм переняла поетову душу гостя-надїя! Та в сьому разї зеркалом тієї хвилини стає нам Шевченків лист до ґрафинї, писаний 22 квітня р. 1857[3]). В горі я вже подав виписку з сього листу, тепер же не можна не подати ще власних слів поета: „Награди, Господи!“ писав Тарас до ґрафинї, „і вас і близьких ваших радощами і несте-

---

[1]) Чалый стор. 188.

[2]) Русск. Стар. 1887 кн. X. стор. 287.

менним щастєм. Я ожив! я воскрес! і останнї днї великодних сьвят[1]) перебуваю немов в рідній сім'ї з вами, з Миколою Осиповичем (Осїповим), мої любі, мої добрі, мої великодушні други! З вашого привіту я такий обрадований, такий щасливий, що забуваю про девятилїтнї страждання, що гнїтили мене. Еге! вже девять лїт караю ся за грішні вчинки моєї молодости. Кара без краю. Я не тямлю, що отсе за знак: конфірмовано мене з правом вислуги, служу я, яко сущий салдат, одна у мене вада: з рушницею нї як не справлю ся так, як бравий ефрейтор. Але ж минї вже 50 лїт! Вірші писати минї заборонили — я знаю за що і не нарікаю на кару. Але за що заборонили мальовати? Беру за сьвідка Бога, що не відаю; тай судї мої про се відають не більш за мене. А кара страшенна! увесь свій вік я присьвятив штуцї божественній, а що з того? Мовчу вже про муки материяльні, про нужденність, що охолоджує серце; але яка мука моральна! О! не приведи Господи нїкого. Хоч і вельми було трудно, одначе я зрік ся неминуче потрібного; задовольняю ся з того, що цар дає жовнїрови. Одначе як же його зректи ся думки, почутя і непогашеної любови до штуки прекрасної? О! спасіть мене! ще один рік і я пропаду! Яка у мене будучина? що у мене на обрію? Хвала Богови, коли шпиталь, а може!.. О, да не смущаєть ся серце ваше! инколи минї снить ся горопашний учень Мартоса і перший учитель Виталї. Віщованнє малодушне, недостойне! але ж вода, падаючи на камінь, і його пробиває. Коронованнє царя — се край моєї єдиної надії. Не мав в Бога милосердого, так я йому віри в ваше милосердє, та іменем отсїєї віри сьвятої і подайте від себе просьбу до великої княгинї (презідента академії). Принесіть отсю жертву. Такі жертви приносять матери та сестри; але ж у мене нї сестри, нї матери, нїкого нема. Заступіть минї і ту і другу; заступіть минї друга єдиного".

За місяць прийшов до Тараса лист і від Осїпова. З відповіди Тарасової на той лист, писаної 20 мая[2]) подаємо виписку; вона показує нам становище його душі: „Тепер вже лїто, і я гадаю, що ви принаймнї в Полтавщинї, відпочиваєте біля білої хати в холодку, під вишнею, чи під черешнею, покритою цьвітом. О, краю мій любий! краю мій рідний! чи я тебе побачу хоч коли-небудь?!... Пишу я не про те, що думаю!" Переказуючи в довгому листї до Осїпова

---

[1]) Згадаймо (дивись виписку вгорі) — що саме перед великоднем почта привезла до форту звістку, що манїфест 21 березіля минув його і що його „не виписали з реєстру мучеників. Про його забули".

[2]) Основа 1862 кн. IV стор. 24.

ті муки, що пережив він, і ті надії, яких надав йому наведений вгорі лист ґрафині Толстої, Шевченко пише далї: „кажете ви, щоб я написав до вас про мій побит. Ось вам один, зауважте, радіснїйший епізод. Р. 1850, коли ото в жовтню вели мене з Орського до Новопетровського, я на вулицї у Гуреві підняв сьвіжу вербову ломаку, приніс її в Новопетровське і ткнув в землю на салдатському городі. Я вже й забув про неї, як ось на веснї городник нагадав минї, каже, що моя ломака росте. Справді, вона пустила паростє. Я тоді — ну її поливати, а вона — ну рости, і тепер вона буде вершків шість в перерізї, та принаймнї сажнїв три заввишки, молода та роскішна така! Правда, чимало я на неї води вилив, затеж тепер за вільної години і з дозволу фельдфебля я роскошую біля неї в густому холодку. Сього лїта гадаю намалювати її, звістно потай людей. Вона така вже груба і висока, що з під олівця Калама вийшов би з неї прекрасний етюд. От вам один єдиний епізод радісний з мого одноманїтного побуту безрадісного. Верба моя нагадує минї про розбишаку, що покаяв ся. Десь в темному лїсї спасав ся пустельник праведний. В томуж лїсі лютував розбишака кровопийник. Раз якось, взявши свою дубину, окуту залїзом, іде він до праведника і прохає сповідати його, а не висповідаєш, каже, так убю тебе. Що дїяти? смерть не свій брат. Праведник злякав ся і за запомогою Божою взяв ся сповідати розбишаку того. Але гріхи у його були такі великі, такі тяжкі, що праведник не спроможен був зараз наложити за них покуту і прохав у грішника три днї на поміркованнє та на молитву. Через три днї прийшов знов розбишака той. „Ну, що, каже, старче Божий! що доброго примірковав ти?“ Праведник повів його з лїсу в поле, привів на високу гору, узяв у його оту страшну дубину, забив її у землю і каже до грішника, щоб він ротом носив з глибокого яру воду та поливав ту дубину. Тодї, каже, відпустять ся тобі гріхи твої, коли з отсїєї смертоносної палицї виросте дерево і вродить плоди. Сказавши се, пішов до своєї келиї спасати ся, а грішник взяв ся до роботи. Минуло скільки там лїт, схимник вже й забув про свого сина духовного. Раз якось вийшов він з лїсу в полї погуляти, гуляючи підійшов до тієї гори і чує незвичайно гарні пахощі. Він пішов шукати того пахучого дерева. Довго ходив, нарештї зійшов на гору. І щож побачили його здивовані очи? Велелїпне дерево, груша, а зрілі плоди так і вкрили його. Під грушею в холодку спочиває дїдусь, з довгою по самі пяти бородою, от як сьв. Онуфрий. Схимник пізнав, хто той спорохнїлий дїд, і підійшов до його по благословеннє, бо, бачте, дїд той став праведником більшим за його.

Верба моя теж виросла і під спеку захищує мене в густому холодку, а проте гріхам моїм відпущеня нема й нема. Ба! то був розбишака, а я. Овва! я сочинитель!...“

Нарешті Шевченко благає Осіпова: „пишіть до того великодушного аноніма (ґраф. Толстої), благайте, щоб не покидав мене. Коронованнє імператора — се край моєї надії і упования. Подякуйте за її прихильність щиру, за її материнський лист“.

Запевне невідомо в подробицях, яких саме заходів ужив ґраф Толстой. Доня його Катерина Федор. Юнге, що під той час була ще підлітком, повідала[1]), що зимою з 1855 на 1856 тато її вдавав ся і до міністра царського двору і до великої княгині Марии Миколаївни прохати за Шевченка, але скрізь йому відмовляли. Тоді він став на тому, щоб чинити на власну руку і самому подати до царя прозьбу тоді, як справлятиметь ся учта коронования.

Може і дійсно так він зробив і був певен, що сподївана широка коронацийна амнистия не мине Шевченка, і з такою певностию з початком літа він рушив заграницю ратувати власне здоровлє. З ним поїхала і ґрафиня. Шевченко про се не відав, і жадна звістка про заходи ґрафа не доходила до його. Тим то в літку р. 1856, коли до Новопетровського форту приїздив з якоюсь експедициєю відомий автор відомої „Горької Судьбини“ Олексій Писемский, Шевченко прохав його написати до Толстої і нагадати про його. Писемський відповів з Астрахани, що до Толстої не писав, бо не відає, як її величати по батьку. Але разом з такою журливою звісткою Писемский подав Тарасови і маленьку втїху; „на одному вечері писав він[2]), „я бачив чоловіка з 20 ваших земляків: вони, читаючи ваші твори, плакали і благоговійно говорили про вас. Я сам письменник і не бажав би собі більшої слави і популярности, як отаке завічи пошанованнє. Нехай же воно стане вам утїхою в житю вашому безрадісному“. В PS—ті Писемский додав, що написав вже до Толстої і що бачив ся з старенъким Бером, і він обіцяв написати до ґрафа Толстого, бо тепер саме час клопотати, коронация буде в серпню.

Що сподївана амнистия коронацийна не мине Шевченка, про се були певні усї, хто інтересовав ся Шевченком.

---

[1]) Вѣстн. Евр. 1883, VIII стор. 832.

[2]) Чалий стор. 93.

XV.

26 серпня ст. ст. р. 1856 цар Олександер II покороновав ся і видав доволї широку амнистию; але ґенїя українського слова вона знов минула!... Що тому спричинило ся?

Певних фактів, якіб дали на се питанне відповідь — нема, та ледви чи й будуть коли.

Не можна гадати, щоб і на сей раз забули про Шевченка. Нї, сього не могло бути, і що сього дїйсне не було, на те є доволї значні указки.

Катерина Фед. Юнге каже[1]), що сам цар вимазав Шевченка з реєстру людей, що належали до амнистиї. Правда, вона каже се про амнистию 27 березїля р. 1855, але ще р. 1861, коли цар був в Полтаві, так один з людей близьких до його, д. Р—в казав минї, що те саме цар зробив і в реєстрі до амнистиї р. 1856. Трудно не няти сему віри. Коли до реєстру були заведені Кулїш і Костомаров, так не могло бути, щоб упорядчики реєстру забули про Шевченка, покараного тією ж самою конфірмациєю, що й Кулїш і Костомаров. Можна зробити ще й другу гадку: в манїфестї 26 серпня в § XVI було сказано: „людям, які за полїтичні злочиньства карають ся в службі військовій, і впродовж їх служби безпосередне начальство подобрювало їх, так таким людям буде надано окремо від сього манїфесту полегкости і пільги, тим ладом, який буде визначено тодї, коли поприходять сподївані відомости з подробицями про службу і поводженнє кожного з таких злочинців“.

Річ очевидна: колиб оренбурське начальство бажало, так би йому можна і легко було отсей важний § взяти за основу задля амнистиї, або полегкости Шевченкови. Одначе воно сього не зробило. І царське коронованнє і на макове зерно не попільжило Шевченку. А се ж був простий моральний обовязок начальства. Чом же воно не справило його? Я гадаю, що коли в Оренбург теж дійшла звістка про царську неласку до Шевченка, так ґенерал-ґубернатор оренбурський не відважив ся вже згадувати про Шевченка, щоб попільжити йому силою XVI § манїфесту р. 1856. Очевидно, що полохливість взяла гору і своєю хмарою покрила совістність, якої вимагав моральний, правний і побутовий обовязок.

Алеж з якої речи новий цар, вихованець гуманного Жуковського, так немилосердно гнївав ся на Шевченка?

---

[1]) Вѣст. Евр. VIII. 1883.

На се питанє той же таки Р—в казав минї, що причиною лиха була тут стара цариця мати, Миколина вдова Олександра Федорівна. Вонаб то не спроможна була забути тієї постатї царицї, що в Шевченковому „Снї“

„Мов опеньок засушений,
Тонка, довгонога,
Та ще на лихо сердешна
Хита головою“.

Молодий цар відав би то, що мати його обурена на нашого поета, гадав, що помилованнє автора „Сну“ буде прикрим старій ненї; тим то й не хотїв миловати так, щоб вона про се знала, а охоче помиловав його приказом сепаратним, якого нїколи не було оголошено, і стара цариця, перебуваючи в Ниццї, невідала про ту амнистию.

Якаб там не була причина, а факт фактом: дві амнистиї минули чоловіка, тяжко покараного на ґрунтї чисто лїтературному. Виходило, нїби наш поет страшнїйший задля росийського уряду і трону більш нїж усї декабристи, усї „злочинцї полїтичні“, помиловані манїфестами 1855 і 1856 р. Коли саме дійшла до Шевченка звістка, що сподіваній гостї-надії противний вітер не дав долетїти в Новопетровську „могилу“ поета, запевне невідомо. Але з листу його до Залеского знати, що ще 8 листопаду в Новопетровському не було нїчого відомо про коронацийні помилування, і Шевченко начеб то й не жде собі нїчого від манїфесту: „я“, каже він, „не тїшу себе нїже малою надїєю. Чим минї знївечити упередженнє Перовского? Є у мене вивід, та я не відважу ся справити його. Треба щоб Перовский спитав у ґрафа Орлова: чиїм коштом я контентовав ся, як був в академиї? і за що минї заборонено малювати? Нехай би Орлов з'ясував оту темну конфірмацию. Алеж хто з людей легко кидає своє упередженнє?“[1]).

Одначе коли прийшла певна звістка, що манїфест обминув Шевченка, зараз зникла, і не можна було не зникнути тій нїби байдужости, яку силковав ся поет висловити в наведеному вгорі листї до Залеского. „Шевченко“, каже Косарєв в своїх споминках, „вельми зажурив ся, так бідолашний зажурив ся, що иноді я бояв ся за його; бояв ся, щоб він не наложив на себе рук“.

---

[1]) Кіевс. Стар. 1883, кн. 4. стор. 853.
[2]) Ibidem 1889 кн. 3. стор. 880.

Отодї саме і став він пити, каже Косарев, вельми пити. Трапляло ся й ранїйш, що він „бив муху", але хиба тільки в товаристві. Часто я тодї вмовляв його, втїшав, казав йому: „Біг не без милости", а він було тільки рукою махне, та скаже: „задля всїх, та тільки мабуть не для мене".

До речи буде отут навести слова з листу до мене панї Ускової про оте „прославлене" пияцтво Шевченка, хоча у мене буде нагода ще раз в иньшому місцї позвати і иньших певних сьвідків про те, що пияцтво оте — нїщо більш як брехня — і не було його нїколи, опріч хіба після того часу, коли Шевчинко довідав ся, що манїфест 26 серпня минув його. Алеж, панове! чи хто з нас попавши в такі нелюдські обставини, як Шевченко, встояв би?... „У нас", каже Аґата Омеляновна, „Шевченко щодня обідав і пив у вечері чай; нїколи, опріч одного разу, не приходив пяний. В останнїй рік свого перебування в фортї він почав запивати. У нас він не пив, але трапляло ся бачити його, як він лїтом на городї в товаристві одного чи двох з молодих салдатів веде було бесїду за чаркою, закусуючи воблою (рибою). Раз ми обідали в альтанцї. Іраклій Олександрович сидїв вже за столом. Шевченка не було. Аж ось і він іде, підпираючи стїну і сїдає за стіл. Минї стало прикро за його. Я встала з за столу і мовила, що не бажаю обідати з ним, коли він в такому видї. На другий день він прохав вибачити його і росповів, що коли він сидїв в альтанцї, так лакей, прийшовши лаштовати стіл до обіду, гукнув на його „геть з відсїль". Отсе так образило його, що він пішов тай випив, щоб загасити образу". Минї здаєть ся, що отсе й була та, „маленька контра", про яку Шевченко натякав в листї до Залєского, писаному року 1856[1]) (коли саме — запевне невідомо, дати нема, але я той лист реґіструю до осени): „Аґата", пише він, „була така не обережна, що попрекнула мене своїм добродїйством, і я „отряхнулъ прахъ отъ ногъ моихъ" і переказую слова великого фльорентинського засланця.

„Горекъ хлѣбъ подаянья,
И жестки ступени чужого крыльца".

Випадок прикрий, але я тепер почуваю себе вільнїйш і спокійнїйш, нїж під меценатством отсих дїйсно добрих людий".

Не вгадати справдї, до чогоб туга і безнадїйність довели безталанного страдальника, колиб ґрафиня Анастасия Толстая, вернув-

---

[1]) Кіев. Стар. 1883 кн. IV стор. 856.

ши ся з-за границї, не поспішилась повідомити його, що і після коронациї надїя на амнистию не зникла. „Не гадайте“, писала вона 8 жовтня, „що коли мене не було в Петербузї, так хоч на одну хвилину я забула про вашу справу. Все, що можна було зробити, те зроблено. Небавом сподїваю ся подати вам звістку, а може й побачити ся з вами, а до того часу нехай не хвилює вашої душі безнадїйність. Сьміливо вдавайте ся до мене з вашими нуждами, так як би ви вдавали ся, не скажу до матери (у мене старша доня 13 лїт), але так, як до рідної сестри своєї“.[1])

Лист сей, висланий тодї вже, коли пішла крига Волгою і навіґация по Каспійському морю спинила ся, прийшов до Новопетровського в кінцї грудня, мабуть одночасно з урядовими звістками про амнистию 26 серпня.

Запевне невідомо минї, через що лист ґрафинї Толстої доручено Шевченкові лишень 1 січня р. 1857. Відповідаючи на його 9 січня, поет перш за все нарікає справедливо за таке дляннє: „вони“, каже він, „несьвідомо крадуть з мого катованого життя найяснїйші і найрадіснїйші днї“.[2])

Я гадаю, що опріч листу Толстої були у Шевченка ще инчі, які до нас не дістали ся і які надавали йому надії на амнистию через 6 місяцїв. В листї до Толстої він говорить: „досить і шестимісячного дожидання, що гнїтить душу“. Може в тих листах звістки були виразнїйші і може амнистию звязували або з будучим Великоднем, або з 17 квітня, днем царського народження. Тодї як раз виходить шість місяцїв від дня написання Толстою останнього листа, 9 жовтня, до великодних сьвят – 7 квітня р. 1857. З листів його до Залєского, писаних 15 лютого і мая 1857, знати, що амнистиї він сподївав ся спершу в січнї, а потім на Великдень того року.

З листу до Толстої, писаного 9 січня, ми не помічаємо у Тараса безнадїйности, хоча і цїлком повного спокійного сподївання не бачимо. Бачимо тільки, що змучена душа його переняла ся пориваннєм радісного почуття до волї і сьвіту, властивого узникові темного льоху, коли туди зазирне до його соняшний промінь. „Богови мила сестро моя, нїколи мною не видана“ пише поет до Толстої: „чим я віддячу, чим заплачу за радощі, за щастє, якого ти надїлила моїй скорботній души. Сльози безкраєї подяки приношу до твого серця благородного! Радуй ся, найблагороднїйша заступнице моя!

[1]) Чалый стор. 89.
[2]) Русск. Стар 1877 кн. X стор. 289.

радуй ся, сестро моя сердешная, так як я тепер радуюсь! Радуй ся, ти з безоднї роспуки вивела душу мою малу, горопашну. Ти помолила ся тому, хто опріч добра нїчого не дїяв. Ти помолила ся йому молитвою ангелів безтїлесних, і радість твоя, як і моя подяка, без краю. Заким взяв ся я написати отсей лист, я кілька день ходив навкруги форту, не з самим тільки листом вашим безцїнним, але й з вами, сестро моя, Богови люба! і про що тільки я з вами не розмовляв, чого тільки не росповів! усе темне минуле і ясне будуче. В своїх гадках я дійшов до того, що минї ввижало ся, буцїм я вже на Василевському острові[1]) в убогій келиї художника з одним вікном, працюю над мідяною дошкою. Далї марив, що я вже добрий ґравер, роблю ґравюри сепією з знаменитих творів в академії і в Ермитажі, та з отаким запасом рушаю на мою любу Україну, та там на хуторі у кого небудь з моїх приятелів, поклонників муз і граций, творю ґравюрою знамениті твори! Які солодкі, радісні мрії! Яке повне, тихе щастє! і я йму тому віри! я мацаю моє щастє — пришле". — З яким веселим упованнєм сповідає художник свої надії про будучу роботу свою! ще й ранїйш того він в листї до Залеского висловлює бажаннє і надію взяти ся до ґравюри! і з яким кротким серцем незлобним він поглядає на своє минуле! „як золото з огню, як немовлятко з купелю, я вихожу тепер з свого суворого чистилища, що б розпочати нову благороднїйшу путь житя!" [2])

XVI.

Час ішов собі своєю чергою; обставини околишні не перемінили ся; „гидота" не поменшала; але з тогочасних листів Тарасових бачимо більш спокійне і надійне становище його духа. Знати, що надїя міцно переняла його. Можна навіть думати, — йому здавало ся інколи, що визволеннє його вже факт, що цар підписав вже амнистию коли не 1 сїчня, так 19 лютого; коли ж не приходить про се урядова звістка, так причиною тому бюракратичне дляннє та брак зимою комунїкациї, бо зимою почта з Петербурга до Новопетровського йшла часом три місяцї, на пр. Лазаревський Михайло вислав до його лист і циґари 17 сїчня, а Тарас приняв їх тільки 7 квітня.

Той лист Лазаревського[3]) хоч і не приніс Тарасови певної звістки про визволеннє яко про факт, але не приніс і розчарування,

[1]) Частина Петербургу; там і академія художеств.

[2]) Основа 1862 кн. 3 ст. 6,

[3]) Чалий стор. 94.

навпаки, приніс йому бадьороста, і разом з листами старого приятеля Якова Кухаренка з Чорноморщини[1]) і Андрія Марковича з Петербургу[2]), став Тарасови сьвітлим і радісним привітом на Великдень.

Сподіваючись більш-меньш певно амнистиї, приятелї Шевченка тямили його безгрошівє і потребу грошей на дорогу і поспішили запомогою. Андрій Маркович, посилаючи гроши, писав: „Відай, що добрі люде пильновали і пильнують перед царем про тебе, і може він помилує і верне тебе на ясні зорі, на тихі води, у край веселий, у мир хрещений“.[3])

Радїв Тарас з тих листів. Гляньмо на ясні його радощі, що в перший день Великодня — 7 квітня — обгорнули йому душу! Радощі ті сьвітять ся нам з трох листів його, написаних 22 квітня.

„Удав ся ж минї сьогорічний Великдень!“ писав він до Михайла Лазаревського:[4]) „Такого радісного Великодня у мене ще з роду не було. Як раз 7 квітня прийшла до нас почта і привезла твою дорогу посилку і твоє радісне письмо від 17 сїчня. Я трохи не здурів, прочитавши його! Та ще як закурив твою циґару (я десять років не курив циґар!) та як закурив твою гавану, то так минї запахло волею, що я заплакав, як та дитина. От чого ти наробив з моїми старими очима! Нехай тобі Господь милосердий заплатить за твою роботу. Таж сама почта привезла минї лист з Чорноморії і 25 карбованцїв від д. Я. Кухаренка, але він нїчого про волю не пише минї. Таж сама почта привезла минї 16 карб. і лист з Петербурга від А. Марковича з товаришами. Се буде син того самого Марковича, що написав Малоросийську історию. З батьком його ми були колись великі приятелї, але сина його, отсього Андрія, я, здаєть ся, не бачив, а може і бачив та ще дитиною“.

В листї Тарасовому до Кухаренка читаємо: „Лазаревський упевняє мене, що незабаром випустять мене з отсїєї широкої хурдиги, що цар дав приказ розбивати мої кайдани. І плачу, і молю ся, і все таки не вірю. (Десять лїт неволї знївечили мою віру і надїю, а вони були колись чисті, непорочні, наче та дитиночка, взята з купелї, чисті і кріпкі, як той самоцьвіт-камінь відшлїфований). Я трохи не здурів на сїм тиждні. Тай тиждень же вдав ся. Не даремне я його виглядав десять лїт. Десять лїт! друже мій єди-

[1]) Основа 1861 кн. X стор. 8.
[2]) Чалий стор. 94.
[3]) Чалий стор. 94.
[4]) Основа 1862 кн. 3 стор. 6.

ний! вимовити страшно; а витерпіть же! і за що витерпіть? Цур йому, а то справдї одурію".[1])

Гадаючи, що визволеннє не далеко, Тарас скомпанував собі плян своєї подорожі з „широкої хурдиги". „Як дасть Біг, діжду ся з корпусного штабу визволення, так гадаю навпростець через Астрахань ушкварити на Чорноморщину. Я ще з роду її не бачив", додає він в листї до Кухаренка. „Треба хоч на старість подивити ся, що то таке ота славна Чорноморщина. Одного бою ся, що б часом не сказали минї прибути до Оренбургу. А може, дасть Біг, не скажуть". (Будемо бачити, що Тарас помилив ся!) Далї згадуючи про присланий до його 1 т. „Записокъ о Южной Руси" Кулїша (2-ий т. тодї саме друковано), поет писав: „мене добрі люде, спасибіг їм, книжками не забувають, нема, нема тай пришлють, а журнала вже десять лїт і в вічи не бачив. Не відаю, що там і дїєть ся в тій новій лїтературі. Сам не писав нїчого. Тай як його було писати? А тепер вже, Біг його сьвятий знає, чи напишу що путнього? А може дасть Біг милосердий відпочину та на старість попробую писати прозу. Об віршах вже нїчого й думати".[2])

Річ очевидна, що поет розумів тут прозу мовою українською. В Новопетровському до мая р. 1857 він дїйсно рідною мовою нїчого не писав, бо й не можна було писати. Прозою ж російською він написав на засланню девять оповідань. Бачити мемо, що він вельми помилив ся, гадаючи, що про писаннє віршів „нїчого й думати". Ледви тхнуло на його диханнє волї, він ще в Новопетровському, ще за два місяцї до виїзду написав свою прекрасну „Москалеву криницю". Не такий у ґенїя нашого слова був дрібний талант і характер, що б десятилїтнїми кайданами можна було цїлком його знївечити. Поет небавом після сього листу до Кухаренка сам запевнив ся, що він „не зледащів, не захолонув в неволї", а що „нікому тільки було огню підложити під його горем недобите старе серце", як каже він через 6 тижднів після 22 квітня в другому листї до Кухаренка[3]): „а ти, друже мій, догадав ся, взяв тай підкинув огню того сьвятого. Довго я читав твій лист, дочитав ся до того, що не тільки очи мої, а серце моє заплакало, мов та дитина голодна. А серце сказано — не дитина; його галушкою на нагодуєш. Вставши раненько, помолив ся Богови, закачав рукави тай заходив ся коло

[1]) Основа 1861 кн. X стор. 8.
[2]) Ibidem.
[3]) Ibidem стор. 9.

отсієї „Москалевої криниці“. Поміг Бог, скінчив, мині трохи й полегшало“.

Останнім, підкрисленим словам поета я надаю великої ваги. Поет, сам того не бажаючи, показує нам, що дар поезиї єсть та висока сила, якої ніякі утиски й кривди не спромогли ся повернути в нівець; що се та сила, яка може лежати придавленою тільки доти, доки не доторкнеть ся до неї „божественний глагол“. Головна же річ, з підкрислених слів бачимо, як тяжко було поетови переносити заборону писати вірші!

Скоро пішла крига, і почала ся комунікация водою, у Тараса більш та більш рветь ся терпець. 8 мая він пише до Лазаревського, так як би амнистия була вже підписана царем і він дивуєть ся що „й досї нічого нема з корпусу; добивають мене недолюдки, не боячи ся Бога. А нудьга, нудьга! Я ще зроду такої нудьги не коштував. Руки нї до чого не лежать, а в голові така нехворощ, що й ради не дам. Читаю по листочку біографію Гоголя тай бою ся: може й по листочку не стане, доки прийде моє визволеннє. Нудно минї. Думав, чи не стане легше, як я з тобою поговорю хоч на папері, але... перо з рук випадає“.[1]) Нарештї приходить лист Лазаревського, писаний 11 квітня, і наш страдальник довідуєть ся, що справа амнистиї буде підписана лишень 17 квітня — і у поета „серце бєть ся — якось горячково. Ох, коли б то швидче його заспокоїти“.

Мимоволї перед мене стає питаннє: чому і на сей раз так задляла ся справа визволення? що коли вже для амнистиї, треба було якогось урочистого дня, так чому її не підписано напр. 19 лютого, або 7 квітня? Певних фактів на відповідь нема, одначе ледві я чи помилю ся, гадаючи, що спричинила ся тому звичайна російська канцелярська формалїстика, що вміє шпарко і хутко зневолювати людей, закидаючи їх в хурдигу, та не вміє швидко визволяти з хурдиги. Певна річ, що прозьба ґрафинї Толстої до царя про визволенє Шевченка перейшла через шефа жандарів до військового мінїстра, а сей почав питати Оренбург, а Оренбург — своєю чергою Уральск: як поводить ся „рядовий“ Шевченко? Нарештї не можна було не спитати згоди і у мінїстра внутрішних справ. От всї отсї запитання і проковтнули може цїлого півроку.

Та вже як там воно не було, а певна річ, що не вельми хватали ся визволяти Шевченка, не вважаючи на те, що ґр. Толстой запопадливо побивав ся, що б прискорити сю справу. Як уся родина

[1]) Основа 1862 кн. III стор. 8.

Толстих, тремтячи, дожидала підписання царем амнистиї, бачимо з споминок К. Ф. Юнге[1]). „Раз якось на весні р. 1857“, оповідає вона, „в ночі, коли ми вже кріпко спали, нас (дітей ґрафині Анастазиї) розбудили, говорячи: „вставайте, діти! велика радість!“ Ми, одяглись нашвидку, повибігали в залу; а тут тато, неня, художник Осіпов і всї домашні. На столї повні бокали шампанського. „Шевченка визволили!“ кажуть до нас, цілуючи нас, неначе на великдень! і ми радієм з захватом, пємо, бігаємо по залї“.

2 мая Лазаревський Михайло писав до Шевченка: „Поздоровляю тебе з великою царською ласкою. По просьбі ґрафині Толстої і по сьвідоцтву ґрафа Толстого тобі дадуть увільненнє („отставку“), і ти вибереш собі „родъ жизни“. Скажи, будь ласкав, Дармограєви (псевдонім Шевченків), що б він на радощах не накоїв чого такого, що не личить. Бережи себе, мій голубе! приїзди швидче до Петербурга, а на Україну не їзди, про се просить тебе і ґрафиня, а ти повинен послухати ся її. У неї є про тебе гроші, вона поклала їх в банк, заким ти приїдеш. Білозерський радить тобі до Оренбургу не їздити, а дожидати на місці (в Новопетровському) „отставки“.[2])

Лист сей, з 75 карб., на дорогу прийшов до Тараса 3 червня. Не треба говорити, що діялося з страдальником в ту годину, коли він читав того листа. Хто вдатен зрозуміти хоч трохи те, що пережив Шевченко за десять років тяжкої неволї, той легко виобразить собі, яким животворним сьвітом волї, яким цілющим теплом пронизав усього Шевченка лист Лазаревського з вісткою, що довго сподївана „гостя-надія“ — амнистия — тепер вже факт!

XVII.

До „хурдиги“ амнистия повинна була прийти, переходячи через усї бюрократичні митарства, і доки вона не прийшла стежкою урядовою, доки її не оголосив своїм приказом комендант форту, доти визволений великий мученик і de facto і de jura був ще все таки „рядовымъ 2 роты“ і мусїв справляти військову службу. Амнистия йшла вельми мляво, і доки вона приплентала ся до форту — багацько ще і фізичних і моральних мук зазнав ґенїй нашого слова. В „Записках“ його, наче в зеркалї ми день крізь день бачимо ті муки довготерпеливого ждання.

---

[1]) Вѣст. Евр. 1883, VIII стор. 838.

[2]) Чалый стор. 95.

„Тепер“, читаємо в журналї його 16 червня[1]), „коли найблизші мої начальники: фельдфебель і ротний командир (Косарєв) довідали ся про моє визволеннє, вони не ослобонили мене від муштри та від калавурних відбутків, одначе не заборонили, коли буде у мене вільний час, перебувати на городї. Я і за се їм сердешно дякую“.

Визволений від перебування в казармі, поет впиваєть ся на городї під своєю вербою — раюваннєм з самітности: „Відколи не забороняють минї перебувати на самотї, я незвичайно полюбив самітність. Люба самітність! в житю не може бути нїчого більш солодкого, більш чарівного, як самітність. Найпаче перед лицем ненї природи, коли вона квітчаєть ся, всьміхаєть ся, під чарівним її впливом, людина мимоволї поринає сама в себе і „бачить Бога на землї“. Минї і перш не подобала ся гучна дїяльність, або лїпше мовити, гучне байдикованнє; а після того, як я перебув десять років житя в казармі, самітність здаєть ся минї дїйсним раєм. Отже все таки не спроможен нї до чого взяти ся. До працї найменшої охоти нема. Цїлї години, коли не лежу, так мовчки сижу під моєю вербою, і, хоч би на глум, що небудь заворушило ся в голові. Отака нудьга напала на мене з 7 квітня, з того дня, як приняв лист від Лазаревського. Воля і подорож усього мене проковтнули“.[2])

Порада, висловлена Лазаревським в останньому листї — не їхати зразу на Україну, знївечила перший плян подорожі. Перше Шевченко гадав, що б, перепливши Каспийське море, поїхати в Катеринодар до Кухаренка і, „надивившись до схочу на отсю благородну людину, рушити через Крим, Харьків та Полтаву, на Київ і Несвиж в село Чирковичи до свого друга і товариша по засланню до Бронїслава Залєского, а тодї через Вильну до Петербурга“; тепер же він приміркував инчий, найблизший шлях до столицї: з Астрахани Волгою до Нижнього Новгороду, звідтїль дилїжансом в Москву, „з Москви, помолившись за Фультонову душу, за 22 години в Петербурзї. Але ж!“ прокидаєть ся у поета жахлива душа 13 червня: „може скоїти ся, що я в своїй хламидї, почимчикую до Уральска. Ще всього можна сподївати ся“.

Поет починає лаштовати ся в дорогу:[3]) каже пошити йому торбу, насушити сухарів, виготовляє на дорогу шинку; піклуєть ся про книжки, що б було що в дорозї читати і т. инч. В купі з тим міркує він в гадках і про дальший свій побут. „Про живопись“, каже він, тепер годї минї й гадати, я й перше не був добрим ху-

[1]) Записки стор. 15.
[2]) Записки стор. 17.
[3]) Ibidem 9—10.

дожником, а тепер тим паче. Десять літ непрацьовання спроможні і з великого віртуоза зробити корчемного балаєшника. Я думаю взяти ся до гравюри aqua tinta. Гадаю, досить двох років на се. Потім переберу ся на дешевий хліб до моєї України любої і там візьму ся за естампи. Першим моїм естампом буде „казарма“ з картини Тенєра. Опріч списків з великих творів гадаю пустити в сьвіт перегодом і власне чадо: „Притчу про блудного сина“, припасовану до наших сучасних звичаїв, найпаче до звичаїв крамарського стану.“

Та коли поет, сидячи під вербою за своїм журналом, хоч трохи спекував ся нудьги дожидання і впливу військової неволї, та гадаючи о прийшлому, відрікав ся від сучасних обставин, найблизше його начальство, немов наумисно пильновало щоб розганяти його гадки і кидати його в ковбаню тих обставин і обовязків жовнїра, які тепер, зовсїм натурально, стали поетови ще більш огидливими і тяжкими.

У вечері 18 червня приплив парохід з Гурєва і привіз звістку, що упереджений проти Шевченка командир баталїону майор Львов їде на ревізию форту і залоги. Тараса погнали зараз прилаштовувати муніцию. „Яке гидке оце прилаштовуваннє“, пише він в журналї:[1]) „чи вже отсе ще не останнїм разом виводять мене на пляц показувати, немов ту безсловесну животину? Сором і приниженнє. Трудно, тяжко, не можливо приголомшити в собі всяку людську повагу; стояти „на витяжку“, слухати команди і рушати, буцїм бездушна та машина“.

На другий день майор Львов, „наче той Кронїон-тучегонитель, суне в темній хмарі на нас безсловесних салдатів. Чекаючи на сього страшного судию і карателя, ті що попропивали ся до снаги, благають тепер лїкаря, що б приняв їх до шпиталю, яко недужих, і таким чином лїкар спасає їх від праведного суда „Кронїона Громоносця“. „Я“, каже Шевченко, „нїколи не ховав ся до шпиталю під отакі критичні години. Тремтить було серце, аж замирає, а я мащу вуси, одягаю ся в мундур і стаю перед лице отця-командира. А лице у його з хмелю червоне.“.

„Першим дїлом баталїонного командира було оббігати казарми та надавати по зубах фельдфеблям і салдатам, а ротних командирів і инчих офіцерів повчити по батьківські, як і що кому личить. Потім звелїв виходити салдатам на огляд. Бідолашна рота, до якої і я належав, з ранку о 5 годині 24 червня, умита, причепурена з намащеними вусами, вистроїла ся на пляцу, наче та іграшка вирізана з картини. З 5 до 7 години рота все „рівняла ся“. О го-

днї 7 явив ся сам судия і мордовав бідолашну роту до 12 години; на сам кінець вилаяв жовнїрів загальною салдацькою лайкою і постраxав різками та шпіцрутенами". — По обідї о годинї 5 конфірмовані, а з ними і наш поет, ставили ся перед лице Львова на гірший іспит. „Про сей іспит", записує Тарас: „я був зовсім байдужим, яко людина на половину вже визволена; але ж! ледви став перед неублаганим судиєю, у мене не лишило ся і тїни чогонебудь такого, що нагадувалоб чоловіка, наполовину вже визволеного. Мене огорнуло теж саме почутє, яке і завжди огортало, тяжко-болюче почутє; мене усього пронизало тремтїннє. Нї, не почутє, а мертва нечулість проняла мене. Скоро я глянув на ту деревяну, розмальовану постать, я обернув ся в нївець... Іспит відбув ся так самісенько, слово в слово, як і десять лїт назад, на четвертину лїтери не побільшало його, нї поменшало. За теж і я нї на зерно не рушив наперед по шляху військової осьвіти. Так само, як і в ті годи, командир спитав у кожного з нас, за яку провинність пошановали його солодким для серця обовязком жовнїра?

— „Тебе за що? (спитав Львов у поета).

— „За написаніе возмутительныхъ стиховъ, ваше высокоблагородіе".

— „Сподїваю ся, що більш не писати меш".

Яке вражіннє справив отсей огляд і іспит майора Львова на Тараса, проте читаємо в його журналї[1]): „минуло вже три днї, як поїхав від нас отець-командир, а я й досї не спроможу ся спекати ся того тяжкого вражіння, що нагнало на мене його коротке у нас перебуваннє. Мої блискучі, мої рожеві гадки так приголомшив той огляд і всього мене так збентежив, що коли-б в руках у мене не було листу від Лазаревського, так я зовсім би знесилїв від отсього тяжкого вражіння. Хвала Богови, що є у мене в руках канва, а по їй можна виводити найріжноманїтнїйші везерунки!"

Огляд і іспит Львова не були вже останнїм актом гнобительства і мордовання поета. Судило ся поетови на порозї з своєї „широкої тюрми" зазнати і пережити ще гірші вражіння.

27 червня у ночі, йдучи повз флїгель, де жили офіцери, Тарас почув, що там сьпівають нову для його пісню: „Коврики на коврики, шатрики на шатрики". Далї вже не можна було розібрати слів, бо сьпівака взяв занадто густим басом, а до того одчайдуха пяниця інжінер Кампіоні, вийшовши з флїгеля і побачивши Шев-

---

[1]) Записки стор. 27.

ченка, вхопив його за руку і потяг до сьвітлиці, щоб там познайомити з приїзжими, як він казав, „милыми ребятами“. В сьвітлиці на розістланому лямці сиділи і лежали „милые ребята“, а перед ними пишала ся піввідерна сулїя з горілкою. Шевченко вирвав ся, та на втікача — на пляц; а Кампіоні за ним, тай ну гукати на чергового унтер-офіцера і звелїв йому відвести Шевченка в арешт на гауптвахту за те, що нїби то поет „зневажив офіцера“. Мусїв поет ночувати в арештї. На другий день покликали його до коменданта. Усков дав йому прочитати донос від Кампіоні. Там було написано, що вчора Шевченко заподїяв йому — Кампіоні образу, вилявши в батька і в матїр. „Я остовпів“, каже Шевченко[1]), „прочитавши донос, а заспокоївшись трохи, питаю коменданта: „Порадьте, що минї дїяти?“ — „Нема другої ради опріч попрохати у Кампіоні прощення, і щоб взяв свій донос назад; инакше, відповідно військовій дисциплїнї — ви арештант. У вас є сьвідки, що ви були тверезим, а він знайде сьвідків, що ви його лаяли“.

— „Я присягну, що се брехня“.

— „А він присягне, що правда; він офіцер, а ви... ви ще салдат“.

„Ох, як же тяжко залунало отсе слово! а я“, каже Тарас, „почав був забувати його“. Мусїв Шевченко, „на половину визволений вже“, одягти салдацький мундур і йти до Кампіоні перепрошувати. Дві години стояв поет в передпокою, заким Кампіоні вийшов до його. „Богацько було треба висловити просьб, перепрошування і приниженя, доки Кампіоні надїлив прощеннєм, але з „умовою, щоб я зараз же купив четвертину відра горілки. Я послав по горілку, а Кампіоні послав до коменданта забрати свою ябеду. Принесли горілку. Кампіоні кличе своїх „благородныхъ“ сьвідків, і один з них каже до мене: „А що! не хотїли ви з доброї волї познайомитись з нами, як годить ся людям благородним, дак ми вас примусили“, і все пяне товариство зареготало“.

От тепер читач мій легко спроможеть ся відповісти: чи можна було Шевченкови „любити і шановати“ таких от офіцерів? чи можна було йому таких людий не вважати за „дурнїв, за пяниць та за патентованих поганцїв?“

Не проминув і Косарев, щоб на останнї днї перебування Шевченка в Новопетровському не завдати йому пекучого болю.

Липня 6-го приїхав до форту з Астрахани якийсь Татарин і пустив гутірку, що в Астрахани сподївають ся, що під кінець

[1]) Записки стор. 30—34.

серпня приїде туди великий князь ґенерал-адмірал Костянтин. „Капітан Косарев зараз імкнув, що треба лаштувати поважний калавур (а чейже з Астрахани князь поверне і до Новопетровського!) „і до того калавуру, з ласки писаря Петрова, призначив і мене“, записано в журналї у Шевченка: „7 липня, ледви заднїло, погнали нас прилаштовувати амунїцию; потім о годинї 7 вивели на пляц. Вийшов і Косарев в усьому свойому ослячому величю, підійшов до мене, потрепав по плечу і мовив: „а що, брате, визволеннє!? Нї! ми ще зробимо з тебе видатного фронтовика на правий фланг, та тодї і з Богом“. І зараз же звелїв капральному ефрейторови щодня по чотири години муштровати мене з рушницею. Мене кинуло в жах, як почув я такий наказ! От тобі і спокійна самотина на городї... Комендант, довідавшись про такі заходи Косарева, зробив йому нагану.. Господи! чи прийде коли день мого визволення? чи прийдуть коли такі днї, що я отсю сумну та правдиву хронїку читати му, яко вигадку, яко сон?“

XVIII.

Підлягаючи (бо не можна було нїчого проти того вдїяти) такому гнобительству Львова, Кампіонї, Косарева і інч., чи можна-ж було Шевченкови не нудити ся, не страждати; найпаче, коли він довідав ся, що амнистия йому прийшла до Оренбургу не пізнїйш 15 мая; бо в той день невідома нам панї Ейсуня, пишучи до його з Оренбургу, витала його з волею[1]). „А воля моя“, сумує Тарас, „де-небудь у шинку з писарем гуляє: се певна річ, бо найбільші мої гнобителї займають ся муштрою, пияцтвом, картами, а канцеляриєю кермує який небудь писар Петров, повернений в салдати за шахрайство. Так воно заведено з давнїх давен, і вжеж колиб отакий лад зрушили задля якогось там „рядового“ Шевченка, то себ було і проти заповіту батьків і проти статуту“.

За три днї після сього Тарас в листї до Лазаревського пише[2]): „вже я списав цїлий зшиток, що зладив на дорогу; вже і покривало від комарів, що придбав собі на дорогу у мене вкрали, а з Оренбурга нї слуху, нї духу. Молю Господа, щоб отсе був останнїй мій лист до тебе з отсього клятого форту“.

Сподївав ся нарештї Тарас, що почта з Гурева прийде і привезе йому волю 15 липня, а 16-го він покине „паскудний форт“,

[1]) Записки стор. 33.
[2]) Основа 1862 кн. III стор. 11.

а доки те буде, нудьга душила його. Розважав він її найбільш за все на городї, під своєю вербою. „Під отсї тяжкі днї сподївання“, каже він[1]): „журнал мій став минї таким чимсь неминуче потрібним, як хорому лїкар. А друга річ, що я придбав собі на дорогу — чайник — став неминуче потрібним задля мого журналу, так само, як журнал для мене. Без чайника та без чаю я якось лїниво брав ся за журнал, а тепер аби налив шклянку чаю, так само перо просить ся в руки. Який добрий ґенїй шепнув минї завести журнал! ну щоб я робив цїлий цїлий місяць! без краю довгий місяць! Все таки отся робота (журнал) що дня кілька годин віднїмає у моєї неволї та нудьги, котрих я неспроможен спекати ся. Колиб не трапило ся отсього тяжкого дожидання, нїколиб і на думку минї не впало завести отсю елястичну мебель, на якій я що дня тепер так спокійно відпочиваю[2])“.

Алеж чи було то дійсне відпочиваннє? А коли й було, так вельми короткий час. Нудьга занадто гнїтила його, і він майже що години тільки й гадає, чи скоро прийде почта та привезе йому волю. Навіть у ночи сон його не брав, а коли й засне, так і тут ввижаєть ся йому те, що так вабить його до себе: академія, Україна, приятелї: Кулїш, Костомаров, Гулак, Лазаревський і иньші[3]).

Зазирнїть в записки поета хоч з 9 липня, і ви, наче в зеркалї, бачити мете, що діяло ся в души його. Виображаючи почтовий човен, як він пливе, поет раз-у-раз позирає на вітрячок і відповідно простованню вітра гадає собі де саме той човен? як він пливе? чи скоро припливе? „Зняв ся сьвіжий вітер від норд-оста прямо в ніс нашому почтовому човну. Він тепер на відкритому морі кинув якір; а коли рушить, Господь відає“ (9 липня). „Вітер той самий!... Туга таж сама“ (10 липня). „Опівночи вітер перемінив ся і пішов на норд-вест“ (11 липня). „Вітер той самий; значить човен мусить дожидати ся оренбурської почти. Чим близше до мене отся радісна подія, тим більш стаю я нетерплячим і полохливим. Сім тяжких років в отсьому невихідному заточенню не здавали ся минї такими довгими і страшними, як отсї останні днї мого мордовання“ (13 липня). „Вітер той самий! чи не час би йому взяти на норд-ост! О! як би він мене порадовав, коли-б хоч к завтрому повернув. Лїпше з одного разу ударити обухом, нїж пиляти деревяною

[1]) Записки стор. 41.
[2]) Ibidem 59.
[3]) Див. Записки 1—20 липня.

пилкою дожидання“ (14 липня). „Вітер все той же — норд; хоч би на одну четвертину румба взяв на ост; все-б таки було мині легше. Два літа плавав я по Аральському морю і ні разу не подивив ся на компас; а за отсі останні, безкраю довгі дні і ночи я вивчив його всіма сторонами. О, вітре, вітре! коли-б ти міг спочувати мойому невсипущому горю, ти б ще третого дня був повернув на норд-ост, і я сьогодні сидів би вже аргонавтом з олівцем в руці на чердаці татарського корабля, що йде до Астрахані і останнім разом малював би вид своєї тюрми“ (15/VII). „По заході сонця заштилїло, а опівночи зняв ся вітер від зюд-осту; вітер тихий, рівний, саме такий, якого треба на наш почтовий човен. Сьвітом я зліз на найвисший шпиль скелї прибережної і сидів там до півдня. Не спостерігши на обрію сподіваного жаглика, я з тугою вернув ся на огород і взяв ся їсти шинку, що виготовив на дорогу“ (16/VII). „Вітер все той же, немов зачарований“ (17 липня). „По заході сонця вітер пішов на зюд-ост; але слабий безнадійний! Чи буде, нарешті, край отакого скорботного істновання, отсього одноманїтного записування одноманітних безкраїх днів?“ (18 липня). Нарешті 19 липня Тарас записує, що вітер пішов на норд, „я зрадів і почав ходити округи форту і доки пробарабанили „зорю“ я обійшов його чотири рази, значить пройшов 12 верстов... Ніч ясна, прекрасна, я не пішов в альтану, а сів під вербою, щоб зручнїйш спостерегати вітер, дивлячись на вітрячок. О 12 год. ночі вітер не перемінив ся, не поменшав; добра ознака“... Тим часом доки Тарас писав 19 липня свій журнал, „вітер пішов на вест, і „Жайворонок“ (другий почтовий човен) полетїв з Новопетровського на Гурєв. „Марудний вітер' тяжка невідомость“, — так Шевченко кінчить свій журнал 19 липня.

Читаючи отсї спостереження вітру, ми ясно бачимо, як Тарасову душу гризе нудьга, не дає йому спати, „люта туга, гризе і ганяє його наче на корді, навкруги городу...“[1]) О, тяжко йому було в неволї! тяжко довело ся ждати і волї.

Шевченко був певен, що 20 липня попращаєть ся з своєю тюрмою, так написав і до Лазаревського і до Кухаренка, але вітер зробив инакше. „Що діяти!“ сумує Терас: „посидимо ще за морем та підождемо погоди! Цїлий день і ніч 20 липня вітер і не поворухнув ся. Мертва тиша[2])“.

В неділю 21 липня Тарас пішов ранком до форту поголити ся, йдучи стрів ся з унтер-офіцером Кулїхом і від його першого дові-

[1]) Записки 9 липня.
[2]) Записки 10 і 20 липня.

дав ся, що ранком о годині 9-й прилетіла „Ласточка“ (почтовий човен). Поголившись, стиснувши серце, вертав він на город до своєї верби, стрів Бурцова і від його довідав ся, що прийшла нарешті його воля!..

XIX.

Одначе і тут ще не наступив край мордованню нашого поета в широкій тюрмі. Канцелярська мертвота чи не хотіла, чи не спроможно їй було зразу зняти з Шевченка кайдани і зразу випустити його на волю. Вона, випускаючи його з Новопетровської хурдиги, приборкала його. З Уральска прислали до Новопетровського коменданта приказ лишень проте що „рядовой Шевченко уволенъ въ отставку“. Алеж на те, щоб виїхати з Новопетровського і по дорозї ніде не зачепити ся, треба було мати „установленный видъ“. Здавалось би чого тут мірковати? взять батальонному начальству написати і одіслати в Новопетровське, щоб доручили Шевченкови той „вид“, та на тому і край. Нї, се булоб вельми просто, булоб зовсїм по людськи, та не булоб по канцелярському, було-б „не по формі“.

Комендант Усков, принявши приказ з Уральска, наказав ротному командиру Косарєву виписати Шевченка з реєстру жовнїрів і оголосити про се по ротї. Більш нїчого Ускову й не можна було зробити, і нїхто не тямив, щож далї дїяти? Де добути Шевченкови „вид“? Комендант 22 липня повідав Тарасови, що не може видати йому білєт на виїзд через Астрахань до Петербургу, бо немає ще приказа „по корпусу“, і що коли того приказа з корпусу не привезе наступна почта, так чи не доведеть ся Шевченкови плентати ся до Оренбургу за „видом“. Се значило зробити тисячу зайвих верстов! Про се Тарас не вельми ще сумує, сподїваючись, що в Оренбурзї за запомогою приятелїв його Герна і Бюрно, він полагодить свої дїраві фінанси, але йому велика шкода, що він вже не застане в Петербурзї вистави в академії художеств, і на довго відтягнеть ся побаченнє його з ґраф. Толстими — добродїями його.

26 липня Тарас вислав до ґрафа Федора Петровича лист з подякою за визволеннє. Міркуючи з Усковим далї, стали на тому, що треба підождати нової почти. Щоб розважити нудьгу нового дожидання, Тарас умовив ся з Фиялковським і з Обеременком йти в яр і там „чаєм шклянкою, та горілки чаркою“ справити „прощаннє“. Але Фиялковський зрадив, бо заграв ся в „орлянку“, і Тарас

з Обеременком, замісць яру, справили „прощаннє“ під вербою. А в ночи на 29 липня Тарасови наснили ся Артемовський, Куліш, Лазаревський і „все дороге серцю“. Під вечір того ж дня Шевченко змалював собі вид з Новопетровського, сподіваючись колись з того малюнку зробити акварельний малюнок. Вернувшись під вербу, він застав тут свого приятеля Обеременка і умовили ся „завтра раненько піти в балку снїдати“.

Невідомо нам на превеликий жаль, що саме переконало Ускова видати Тарасови білєт на виїзд. Невідомо й те, як покидав Шевченко хурдигу; знаємо тільки з записок його (5 серпня), що 31 липня Усков несподївано згодив ся дати йому білєт, і о 9 годинї ранком 2/14 серпня р. 1857 Шевченко на рибальському човнї поплив з Новопетровського на Астрахань.

Таким чином Тарас Григорович Шевченко перебув в Новопетровському фортї, яко „рядовий“, шість лїт, вісїм місяцїв і сїмнадцять день. В неволю полонили його 5 квітня р. 1847. Виходить, що взагалї в неволї його мордовано десять лїт, три місяцї і двадцять шість день. Час сей становить трохи що не четвертину всього віку поета і четвертину найлїпшу, ту саме, коли талант його став широко розвивати ся всїма сторонами. Розвиток його таланту спинили і примусили невимовно тяжко страждати за Україну. Салдацька неволя, найпаче неволя приміркована Обручовим, дїйсно, проковтнула, як мовив сам поет —

„Моє не злато — серебро,
Мої лїта, моє добро“.

Вона проковтнула величезнїйший скарб не тільки України, не тільки Славяньщини, а скарб усїх осьвічених людей.

Тепер, щоб виразнїйше зрозуміти добутки такої довгої і невимовно тяжкої неволї, уявім собі два образи того самого Шевченка: уявім його таким, яким ми бачили його в січни р. 1847, коли він бояриновав на весїллї у Кулїша, і таким, яким він виїхав з Новопетровського форту.

З боку фізичного побачимо страшенну ріжницю.

Під „червону шапку“ взяли Шевченка веселим, бадьорим, 33 лїтним, з міцним здоровєм, з густим русявим волосєм на голові. З під „червоної шапки“, як мовив Костомарів, вернули єго з здоровєм на віки покалїченим, сивобородого, з головою чисто лисою!

Духово-морального образу неволя і покалїченнє єго орґанїзма фізичного не перемінили. „Усе отсе моє“, каже Шевченко, „не-

вимовно тяжке горе, усї ріжні недуги мої, усе приниженнє минули, нїби не чипаючи мене. Найменшого слїду вони не лишили. Кажуть, що досьвід єсть найлучший наш учитель. Але гидкий досьвід пройшов повз мене невидимкою. Минї здаєть ся, що я і нинї (після заслання) точнїсенько такий самий, яким був і десять лїт назад. В мойому образї внутрішньому не перемінила ся нї єдина риса. Чи добре се?... Добре. І я з глибини душі моєї дякую Богови за те, що він не дав отому страшному досьвіду зачепити своїми залїзними пазурами моїх думок, поглядів і вірованя, ясних, наче у дитини. Де що вияснило ся, покруглїйшало, набрало ся більш природного розміру і вигляду, але все те є добутком старого Сатурна, що летить незупинно, а не добутком гіркого досьвіду".[1])

Квітень р. 1896 в Алупцї (в Криму).

[1]) Записки стор. 21.

ВИПАДОК VESANIAE MELANCHOLICAE,

СКОРЕ І ЦІЛКОВИТЕ ВИДУЖАННЄ ПІСЛЯ САМОПОВІШЕННЯ.

Подав Др. О. Ч.

27-го квітня р. 1895-го в псіхіатричний заклад міста К., де я брав часово участь, вступила слаба А. Р-ска.

Хоробу її родичі (свояки) почали постерегати давно, ще у січні р. 1895; вони примітили, що слаба стала дуже полохливою, підозріливою, їй почали ввижати ся скрізь злодії, розбійники; слаба казала, що родичі хотять отруїти її, аби забрати собі маєток. Разом з сим вона тужила, бачучи неминучу загубу. Під впливом таких думок слабу почали інтересувати тільки її вороги і лихі їх заміри; вона силкувала ся не дати сим замірам здійснити ся, паралізувати ворожі заходи. Вона замикала ся в окремій кімнаті, зачиняла в день віконниці, переховувала дуже часто ключі від скринь і т. и. Коло 20-го квітня інтензивність хороби стала ще більшою. Слаба перестала їсти, аби не отруїти ся, перестала спати у ночи, боячись, аби її не задушили, дуже хвилювала ся; далі почала робити немотивовані вчинки і розірвала вексель, що його дав на позичені гроші знайомий і т. и. Через се усе родичі привезли її у шпиталь для божевільних.

Слабій 62 літ, з національности вона Українка, вдова попа, православної віри, займалась все господарством. Ніде не вчила ся, тільки вміє читати, жила все у достатках, тепер має невеликий будинок в повітовому місті Полтавщини і доходом з нього цілком задовольняє свої потреби.

У слабої в роду на психічні хороби нїхто не слабував, глухонімих, злочинців, нервових, істеричних субєктів теж не було, тільки дїд надуживав горілки.

Про утробний период відомостий одержати не поталанило; злоги у матери слабої відбули ся у свій час, без усяких лихих випадків. Дівчиною слаба була взагалі дужою. Кров на сорочці перший раз була 13 років. Розумовий розвиток слабої був не великий, читала вона мало, переважно книжки духовного змісту, темперамент мала санґвінічний, характер мягкий. Дітей мала двоє, обоє померли дорослими, має внучку, що її дуже любить; чоловік її умер років десять назад, з ним жила дружно, смерть його зробила на слабу велике враження. В життю слабої не можна визначити яких будь моральних зворушень, опріч смерти дітей та чоловіка. Раніш пациєнтка не слабувала на які небудь психічні і нервові хороби; дитиною слабувала на віспу, кір, шкарлатину. Роди у неї були без акушерської помочи. Маючи 25 років, хорувала на тиф. Голови ніколи сильно не забивала, не слабувала на хороби уха, носа, шкури; сіфіліса не мала, хірурґічних операций, опріч виривання зубів, її не робили. Теж не можна сконстатувати аутоінтоксікаций та інтоксікаций, опріч паління тютюну.

Status praesens. Слаба дивить ся з невірою навкруги, часто озираєть ся, найбільш лежить на ліжку, инакше почуваючи себе небезпечною. На питання відповідає неохоче, або й зовсім нічого не каже. Слабою себе не признає, гаразд оріентуєть ся що до часу і просторонї, але не знає, хто і як її одвіз до шпиталю. Сьвідомість пациєнтки однобічно напружена, вона думає усе про своїх ворогів, що допровадять її конечне до неминучої загуби.

Далї ми скажемо про ненормальности у сфері інтеллєкта і почнемо з кількостного розладдя інтеллектуальної діяльности. У пациєнтки загальний запас ідеї лишив ся майже той самий, що і ранїш був, але з його запаса в свідомість вступає невелика кількість ідей, або сказати инакше, у неї з'ужене коло ідей од-того, що духова діяльність пригноблена. Що до кількости перейнять, теж такими уявами, що умовляють ся безпосередним впливом на орґани почутя людини, то її треба вважати за нормальну. Напруженість деяких ідей і уяв у слабої велика, і течія їх припинена. Коли звернемо увагу, опріч хуткости руху ідей, на характер переважного типа ассоціяций, то сконстатуємо, що вони утворюють ся у нашої слабої по їх внутрішньому змісту, акт теж сьвідомости без значної переміни; те саме треба сказати і про інтензивність інтеллєктуального життя; вона не зменьшила ся, і процес, що лежить підвалиною льоґічних операций — здатність ставити мети до концентрациї ідей, вибирати відповідно поставленій меті уявлення і розуміння з запасу, не відхиляєть ся від норми. Ставлячи собі мети

до мірковання, вона нормальним способом вибирає ідеї, що підходять до певної мети, — се виявляєть ся у захованню правильности течії думок. Так — слаба у розмові притримуєть ся теми розмова її метовідповідна (доцільна), і розуміння підлягають провідній силї. Зміна інтересів слабої, зміна поривань йде майже нормально, значить і в сполученій з нею зміні мет льоґічних операций не можна констатувати побільшеної хуткости. Але льоґічні операциї у пацієнтки ненормальні від зменшення запаса ідей, що з них робить ся вибір при процесї. Властиво, сила льоґічного процеса у слабої нормальна, але зміст сьвідомости однобічний, обмежений, бо у сьвідомости повстають переважно уяви, що мають сумний відтїнок, через се і виводи слабої несправедливі і не відповідають дїйсности.

В сфері памяти є значне розладдє. Пацієнтка не памятає, хто її відвіз до шпиталю і коли. Память симпатий зберегла ся цїлком, вона все радо і з запалом говорить про свою внучку. Парамнезий, псевдоремінісценций сконстатувати не можна; теж не можна спостерегти розладдя у сфері фантазиї.

Скінчивши огляд про кількостні розладдя, що треба признати не дуже значними, ми перейдем до перемін якости інтеллектуальної сфери і тут передовсїм констатуємо зіпсованість змісту уяв.

У слабої істнують досить ясні галюцінациї чуття, їй здаєть ся що прислуга шепочеть ся за дверима про неї, нїби то вона злодійка, що дві служниці змовляли ся підсипати їй в страву отрути, що лїкар ходить у ночи по під вікнами, бажаючи влїзти до слабої і підбити її на гріх. Опріч того можна легко помітити і обєктивні ознаки галлюцінаций: слаба часто реаґує на те, чого коло неї нема, часто до чогось прислухуєть ся, серед розмови починає приглядати ся до облича того, з ким говорить, несподївано зриваєть ся з ліжка і кудись біжить, часто міняє свої відносини до слабих і лїкарів: вважає одних за ворогів, а инших за приятелїв, то знов навпаки. Галюцінаций досить багато, і вони досить інтензивні, бо під впливом їх, як уже сказано, слаба міняє своє поводжіннє з людьми, майже не встає з ліжка, часто не хоче їсти, сумує, сердить ся. Що до змісту говоріння в непритомнім станї, то слабу турбують ідеї переслїдування. Вороги хотять звести слабу з сьвіта, лїкар хоче повернути в жидівство; сї лихі заміри певно здїйснять ся дуже швидко, може зараз, так що слабу кожної хвилини чекає неминуча загибель, а від сього вона впадає в цілковиту розпуку. З відсїля знати, що маячливі ідеї поліморфні: маячня переслїдувань і маячня неминучої загибели; вони однобічні: до декого слаба відность ся, як нормальна — справедливо цїнує свої відносини до їх; вони інтензивні і сталі,

систематизация маячіння не велика, навязливих ідей констатувати не можна.

Переходячи далї — до сфери духового почуття, треба сказати, що самопочуттє у слабої понижене, хоч не можна констатувати яких небудь хоробливих почувань в тїлї; відповідно сьому настрій депрессивний, загальний його тон сумний; слаба лежить в ліжку, стогне, на обличчю у неї малюєть ся скорбота разом з жахом. У слабої можна спостерегти длявий афект страху, опріч того бувають і часові афекти тогож самого роду: слаба зриваєть ся часами і з жахом кудись тїкає. Опріч того у неї можна спостерегти афекти розпуки; вона навіть під впливом думки, що їй прийдеть ся зламати віру, що лікар зробить насильство, потім і повісилась. Далї у сфери душевної чутливости істнує hyperaesthesia psychica, бо ріжні впливи викликають в слабій дужу емоціональну реакцію, від найменьшої причини являють вибухи афектів з відповідною руховою реакциєю. Що до окремих родів духового почуття, то тут особливих змін нема, хіба можна говорити про невелику тупість морального почуття: слаба прийняла досить байдуже звістку про смерть одної своєї родички і швидко почала після того знов оповідати про заміри ворогів; релїґійне почуттє без зміни; слаба дуже часто і багато молить ся, стає навколїшки, бє поклони. Полового почуття, очевидячки, бракує, бо вже давно наступив клїмактерий; почуттє чепурности заховало ся цїлком, одягаєть ся слаба чисто, любить, щоб ліжко було до ладу застелене.

Переходячи далї до активного боку духового життя — до сфери волї, що проявляєть ся з одного боку в ріжних рухах, з другого — в напрямі уваги, ми не маємо змоги спостерегти тут особливих змін, хіба можна казати тільки про невелике підвисшеннє в сїй сфері. Слаба під впливом маячливих ідей постановила не їсти (sitophobia) і досить довго витримувала сю постанову, не вважаючи на те, що апетит у неї нормальний. Рухливість слабої невелика, вона найбільш лежить на ліжку, але часами схоплюєть ся і виявляє раптово великій ступінь рухового підбудженя. Говорить мало, не охоче, часто лежачи на постелї, стогне, щось собі мимрить. Переважним мотивом вчинків є бажаннє захистити ся від небезпеки, але тут зміна мотивів залежить від розладдя не у сфері воли, а у сфері інтеллєкта, бо у слабої під впливом маячливих ідей являєть ся несправедливі відносини до тих, що її оточують. Зміни в кількости, перемінности та інтензивности поривань нема, поривання нормальні, тільки під впливом жаху істнують хоробливі затримки, і воля не має змоги їх перемогти. Полових поривань нема — слабій 62 роки.

потреба їжі нормальна; вона їсть, коли певна, що їжа не отруєна, часом навіть підбігає до инших слабих і з'їдає їх обід, бо бачить, що инші їдять і не умирають, значить їжу їх не отруюють.

Скінчивши таким способом огляд розладдя в сфері окремих поривань і бажань, перейдемо до тих прояв поривань і бажань у нашої слабої, що виявляють ся в ріжних актах. Внутрішня діяльність людини є діяльність уваги, діяльність сполучування ідей в визначенному напрямі, в будованню сильоґізмів, в утворенню виводів; зверхня в ріжних рухах. Напрям діяльности залежить від мотивів і простувань, але сам акт діяльности залежить і від того, як функціонує механїзм, що послуговує до виявлення сих простувань. Акт уваги у слабої однобічно напружений, він усе фіксирований на злих замірах ворогів і бажанню паралїзувати їх. Розладдє у зверхніх проявах руху виявляєть ся в невеликій рухливости; хоч остання значно залежить від маячливих ідей, значить від розладдя інтеллекта. Міміка у слабої одноманїтна, помітно малу рухливість, напруженність мускулятури (мязні) обличчя. Яких небудь дефектів у розмові, читанню і письмі нема, у останньому тільки деякі слова, що мають з погляду слабої особливе значіннє, підкреслені. Спить слаба найбільш у день і досить богато, боячись спати у ночі. Розладдя у рухах нема; нема паралїчних симпотомів, в вимові, в почерку розладдя нема. Зіньки (здрячки, зрінцї) однакові завбільшки. Нема слабости рук і ніг, ослаблення голоса, атаксиї, трусїння і корчів. Пателярний рефлекс нормальний, з нижнеї треті радіуса дістати рефлекса не можна. Секреторна діяльність, вазомоторна без зміни. Трофічного розладдя нема. Почуттє болю на сіметричних місцях однакове, нема нїде гіперестезий, анестезий, парестезий. Тактильна чутливість, чутливість до холода і тепла, смак, нюх, чутя, зір, мускульне (мязове) почуттє, почуттє рівноваги без зміни. В орґанах грудної і черевної полости змін нема. Кількість мочі за добу 1300 к. ц. кількість NaCl 10.0 grm., мочевини 23.0 gr. фосфатів 1.38 grm. Пульс 85 на мінуту, артериї radiales трохи склерозіровані. Температура нормальна. Слаба висока на зріст, міцного складу, годована добре, важить 4 п. 25 ф. Костна система розвинена нормально, шкура блїдосїрого кольора, слизьові плївки (слизняцї, оболони слизні), що їх можна бачити, блїді. Череп розвинений правильно, язик обкладений.

27-го квітня була дуже неспокійна і коли лягла спати у вечері, то нагло схопила ся і хтїла, не знаючи сама куди, бігти. 28 квітня трохи спокійнїйша, але неспокійно ходить скрізь, озираючися навкруги. 1 мая казала, що чула, як про неї нишком говорили за дверима, нїби вона злодїйка, просить вернути її річи, що буцїм відобрали

служниці. 8 підбігла до столу де стояло кілька мисок з супом для слабих, і з'їла одну з них, се стало ся після того, як вона три дні не їла. 14 не встає кілька день з ліжка, лежучи тяжко зітхає і плаче — каже, що у неї багато ворогів в шпиталю, що вони таки на решті зведуть її з світа.

22 не дозволила лїкареви себе оглянути, бо він вигадав се властиво для того, аби подивити ся на її тіло.

30 плаче і просить лїкаря не повертать її у жидівську віру, бо вона нї за що не хоче до неї пристати.

4 червня казала, що чула, як лїкар ходив в ночи у неї по під вікнами, аби влїзти і зробити з нею гріх.

9 казала, що вийшов з суду наказ, аби вона зламала віру; що тепер скрізь у царстві взяли гору Жиди і православних не буде, з сього поводу дуже була збентежена, казала, що треба тїкати за границю, просила, щоб її пустили з шпиталю, де переважно порядкують Жиди і мучать християн, бо їм потрібна кров.

В ночи з 9-го на 10-те число вона неначе спокійно спала на ліжку. Але коло другої години в ночі дежурні спостерегли, що слаба стоїть коло вікна і молить ся Богу, потім за кілька хвилин вона знов підійшла і побачила, що слаба повісилась на шовковій хусточці, якою звичайно напиналась. Причипила вона її до ручки на вікнї і потім стала навколїшки так, що колїна недоставали до підлоги. Вона зняла слабу з петлї і покликала лїкаря. Коли лїкар прийшов, слаба не дихала, але після 15 хвилин уживання штучного дихання почала сама дихати. Слаба після того дві доби була непритомна, нікого не пізнавала і лежала в цїлковитій прострациї. По 2 днях вона могла підвести ся з ліжка, почала сама їсти, але усе таки у неї була глибока і всесторонна пригнобленість духового життя. Часто ся пригнобленість, відсутність реакциї на підбудженне переходила на велику рухливу реакцию, слаба зривала ся бігти, виявляла відпір без усякої мети на кожний вплив. Але через тиждень слаба почала усіх пізнавати, правильноориентувати ся в часї і просторонї, і взагалї не виявляла розладдя в жадній сфері духового життя. За два тижнї слабу забрали до дому родичі. За три місяцї я, зацїкавлений долею пациентки, дістав лист від родичів її, з відки довідав ся, що А. Р-ска цїлком дужа, що за нею не помітно нїяких ненормальностий психіки.

Хороба ся з мого погляду єсть vesania melancholica, бо в нїй злучені характерні ознаки параноиї і меляпхолиї. Від повішення у неї зробила ся пухлина (oedema, набряк) мозку, наслїдком чого була

гостра dementia, а вона перейшла сама собою. Звертаючись до літератури розгляданого питання, ми вкажемо на розправу Е. Беліна[1]); в ній автор наводячи випадки, спостережені ріжними психіатрами, а теж і свої власні, каже, що встійности форми психозів після повішення нема. Але усе таки спостережено усіми авторами амнезию і корчі. Причиною психозів стають обставини що до мозку повішенного, власне: недостача кисня, побільшена кількість углевого квасу (CO_2), венозна, а потім артерияльна гіперемія. Амнезия з'ясовуєть ся інфільтрациєю тканин мозку плазматичним ексудатом і форменними елементами крови. Наш випадок відріжняєть ся тим, що у його була амнезия, але корчі не наступили жадного разу. Що до причини псіхоза у випадках автора, а у нашому в зміні vesan. melanch. на dementia acuta, то опріч моменгів згаданих автором, ми надаємо велике значіннє інтоксикациї мозку продуктами зміни материй, що конечне мусіли виявити свій вплив при венозні гіперемії. Щоб підперти свій погляд ми наведемо погляди і випадки з ріжних авторів про ріжні інтоксикациї та автоінтоксикациї.

Так вже всілякі фармацевтичні отрути доводять людину до становища, що дуже близько стоїть до психічних хороб: на пр. алькоголь, хльороформ, атропін, гашіш, морфін, паральдеґід, антипірін, сірковий углець, нікотін[2]), окись углеця[3]), теж птомаіни зіпсованого маіса, що викликають пеллаґру[4]), secale cornutum, що спроваджує ergotismus convuls. і т. и. Ще дужче можуть впливати ріжні материї, що нормально істнують в орґанізмі, але кількість їх значно побільшуєть ся від заслаблення усяких секреторних орґанів, як от кишок, печінки, gl. thyreoidea, нирок і и. Так Féyat[5]) бачив при запорах розвиток манії, секундарної деменциї, іпохондрічної маячні і т. и., і хороби сї після драстичних ліків пройшли. Ayers[6]) Moyer[7]), Flemming, Alt, Wagner, Macpherson, Vaisin,

---

[1]) Э. Беллинъ Нервныя и душевныя разстройства у повѣшенныхъ и ихъ эквиваленты. Вѣстникъ общественной гигіены, судебной и практической медицины. 1896, I.

[2]) Kjellberg (Ueber Nicotinspsychosen. Centralblatt f. Neur. und Psychiatr. 1890).

[3]) Moreau de Tours De la folie carbonique. Congrés des socìetés savantes. Paris 1890.

[4]) Pellizi et Pirelli Etiologie de la pellagre en rapport avec toxines du mais avarié. Ruvue de neurologie 1894.

[5]) Féyat De la constipatione et de phénomênes toxiques qu'elle provoque 1890.

[6]) Ayers (Medical News. July 1891).

[7]) Moyer (Insanity procceding from the colon. The Alienist and Neurologist 1890).

Potopidan, Seglas бачили схожі випадки. Далї Tuttle[1]) каже, що хронїчний нефріт дає таку зміну психіки, що її можна цїлком назвати психічною хоробою; з другого боку розпука, неспокій можуть викликати в мочі появу білковини, гіалїнових, зернистих, кровяних цилїндрів. Теж багато иньших авторів вказали на звязок між психічними хоробами і хоробами нирок: Hagen, Jolly, Marcus, Köppen, Raymond[2]), Bennet[3]), Vassale ed Chiozzi[4]). Hubert C. Bristowe[5]) каже, що одна і та сама причина викликає нефріт і проґресивний паралїч, що його автор вважає за артеріокапіллярний фіброз. Причиною сього може бути не що иньше як токсіни, що розносять ся по усьому орґанїзму кровию. Wildermuth каже, що у 40% епілепсиї буває в мочі білок[6]).

Що при хоробах печінки можуть повставати псіхози, про се доводять випадки Krüsa, Klippel'я, Jacobson'а; при хоробах серця можуть теж утворити ся псіхози, се доводять два випадки Jacobson'а[7]).

Далї, коли зіпсуєть ся функция gl. thyreoideae, то можуть від сього повстати: morbus Basedowii, struma, мікседема і усї вони можуть бути злучені з псіхозами. Ролю-ж сієї залози (желези) можна собі уявити так:[8]) gl. thyreoidea нейтралїзує, мабуть — в самій крови, не білкову отруту своїм тіреоантітоксіном; отрутний продукт загальної міни білкового характера — тіреопротеїд — вона збирає з крови і нейтралїзує в своїх acini тіреойодіном, який утворяєть ся нею з невеликої кількости йода, що вступає в орґанїзм з їжою. Колиж gl. thyreoidea функционує не гаразд, як се буває при згаданих в горі хоробах, то отрутні материї — білкова і небілкова дають комплекси симптомів m. Basedowii, strum'u та мікседеми. Значить і псіхози, що повстають при сих хоробах, теж залежать від отруєня мозку не нейтралїзованими gl. thyreoidea отрутними материями.

---

[1]) Tuttle (Kidney disease and insanity, American Journal of Insanit. 1892).

[2]) Raymond (Les raportes de l'arbuminu ie avec les psychoses, Soc. medic. des hopit. 1890).

[3]) Bennet (Insanity as a symptom of Brights disease, The Alienist and Neurologist 1890).

[4]) Vassale ed Chiozzi Sulla presenza dei cilindri jalini nell orina dei pazzi, Rivista speriment. di freniatria 1891.

[5]) Hubert C. Bristowe. Afurther contribution on the relationship between chronicrenal disease and general paralysis of the insane. Journal of mental science, July 1891

[6]) Wildermuth Ueber Epilepsie, Zeitsch. f. Behand. Schwach. und Epilepsie 1893.

[7]) Jacobson Ueber Autointoxications-Psychosen. Allg. Zeitschr. f. Psychiatrie I. 51. H. 2.

[8]) Ноткинъ Теорія физіологической функціи щитовидной желѣзы. Прибавленіе къ N 6 дневника VI съѣзда общ. Рус. врачей 1896.

Подаєм далї лїтературні відомости про звязок між хоробами, коли хорує gl. thyreoidea, і псіхозами, про се говорять: Joffroy[1]), Mardret[2]), Russel Reynot[3]), Schenk[4]), Kurella[5]), Гейденбергъ[6]), Mazzocchi.i Antonini[7]); на рештї Kowalewsky[8]) наводить випадок комбінациї мікседеми, псіхічної епілепсиї і m. Basedowii.

Далї ми наведемо деякі лїтературні відомости, що на підставі їх можна вважати епілепсию за інтоксікацийну хоробу, так — Wildermuth[9]) каже, що інфекция утворює в medulla oblongata (стрижі продовженім) хоробливий фокус, де під впливом міни материй від часу розвивають ся материї, що дратують вазомоторні центри і спонукають припадки ріжної форми і інтензивности — теж тут маємо дїло з периодичною інтоксикациєю. Zacchi[10]) бачив епілепсию при діллятациї тлунка (жолудка); причину її можна теж бачити в інтоксікациї отрутною материєю, що утворила ся в розтягненому тлунку. Платов[11]) каже, що епілепсия походить від отруїння продуктами сторонніми для орґанізма, так і тими, що істнують нормально в йому. Сей погляд подїляють Massolongo[12]), Evans[13]), Voisin et Petit[14]). Christiani[15]) дає приклад джаксоновської епілепсиї, де

---

[1]) Joffroy (Des rapports de la folie et du goitre exophthalmique Ann. medico-psychol. 1890)

[2]) Mardret (Atrophie thyreoidienne chez les idiots. Progr. med. 1890 N 32).

[3]) Russel Reynot (A contribution to the clinical hystory of Graves disease. The Lancet 1890).

[4]) Schenk (Geistkrankheit bei Morbus Basedowii 1890).

[5]) Kurella (Ein Fall von Geistesstörung bei m. Basedowii. Centralblatt f. Nervenheilkunde und Psychiatrie 1891. N 9).

[6]) Гейденбергъ (О душевныхъ разстройствахъ при m. Basedow. Вѣстникъ Неврологіи. 1893).

[7]) Mazzocchi i Antonini Annali di Neurologia 1893 i Rivista sperimentale di freniatria Vol. XVII. F. 4.

[8]) Kowalewsky Myxoedeme ou cachesie pachydermique. Archive de neurologie N 53—54).

[9]) Wildermuth Ueber epilepsie. Zeitschr. f. Behandl. Schwach. und Epilep. 1893.

[10]) Zacchi Epilepssia riflessa da catarro et dilatazione dello stomacho Lo sperimentale 1890.

[11]) Платовъ Гастрическая и сексуальная эпилепсія Архивъ Психіатріи T. XVIII N 2.

[12]) Massolongo Lo sperimentale 1890.

[13]) Evans The Autointoxications Element in Epilepsy, Journal of the american medical association 1894.

[14]) Voisin et Petit De l'intoxication dans l'epilepsie, Archives de Neurologie NN 98—102.

[15]) Christiani Epilepsia Jacksoniana da autointoxicazione d' origine gastrica Archivo ital. per l. mal. nervos. mental Vol XIX F. IV.

причиною було утвореннє в тлунку токсіна. Rossi[1]) навіть узнає за креатініном ролю інтоксікацийного момента при епілепсиї. Marie[2]) каже,, що при ідіопатичній епілепсиї все можна в анамнезї знайти інфекцийний процес, хоч він часом роками відділяєть ся від епілептичних приступів. Нарештї Ковалевський[3]) признає істнованнє сіфілїтичної епілепсиї і приводить велику лїтературу сього питання. І між иньшим говорить, що сіфіліс споводує хороби, починаючи з ідіотизма і кінчаючи легкими формами неврастенії, де на грунтї її можуть вже розвивати ся усякі псіхози.

Теж багато иньших авторів говорять про можливість походження псіхозів від сіфіліса на пр.: Klotz[4]), Fumo[5]), Ruata[6]). Опріч сіфіліса ріжні иньші інфекцийні хороби своїми токсинами (отровинами) можуть споводувати психічні хороби напр.: ревматизм, пневмнонїя, віспа, тиф, скарлатина, пропасниця, холера, бишиха, інфлюенца. Так від інфлюенци бачили псіхози: Morselli[7]), Frigerio[8]), Mispelbaum[9]), Kirn[10]), Erlenmeyer[11]), Becker[12]), Krause[13]), Fehr[14]), Van Deventer[15]), Nagy[16]), Ladame[17]), Joffroy[18]), Savage[19]).

---

[1]) Rossi Ricerche analitische sopra la preneza della creatinina nelle orine degli epilettici. Annali di freniat. 1894.

[2]) Marie Infections et l'epilepsie, La semaine medicale 1892.

[3]) Ковалевский Сифилитическая епилепсія Архивъ психіатріи 1893 XXI N 1.

[4]) Klotz (Syphilis as an infections disease Journal cutaneous genito-urinari diseases 1894).

[5]) Fumo Contributo allo studio delle psicosi syphilitiche Il Maniacomio 1894 N 1—2.

[6]) Ruata Du casi di mania con furore da siphylide in periodo secoundo. Annali di freniatria sciente affini del manicomio Torino 1891.

[7]) Morselli Su alcuni effeti neuro e psychopatici dell' influenza. Riforma medica 1890.

[8]) Frigerio Rendiconti del R. lnstituto Lombardo 1890.

[9]) Mispelbaum Ueber Psychosen nach Influenza. Allg. Z. f. Psych.. 1890. XLVII. 1.

[10]) Kirn Ueber influenzpsychosen. Münch. med. Wochenschr. 1890 N. 3.

[11]) Erlenmeyer Iacksonische epilepsie nach Influenza Neurologische Berl. Klinisch Wochenschrif. 1890. 13.

[12]) Becker, Fall von Geistes Krankheit nach Influenza. Neurol. Centralbl. 1890. 6.

[13]) Krause Zwei Fälle von Nachkrankheit nach Influen. Neurol. Centr. 1890. 7.

[14]) Fehr Centralblatt f. Nerveheil. und Psychiats. 1890.

[15]) Van Deventer Ueber Infl. verbund. mit Nerv- und Geistkrankheit. Centr. f. Nervheilkunde und Psych. 1890. 2.

[16]) Nagy Ueber Psychosen nach Infl. Neurol. Centr. 1890.

[17]) Ladame Des psychoses aprés l' influenza. Ann. medico-psychol. 1890 4.

[18]) Joffroy Délire avec agitation maniaque dans l' influenza. Bullet. Sociét med. ment. Belg. N 37.

[19]) Savage Influenza and Neurosis. The Journal of mental science 1892.

Bary [1]) мав 7 випадків сістематизованої маячнї при тифі. Riggi [2]) бачив псіхози після малярнї, Рудаков [3]) після pn. cruposa, Emminghaus [4]) бачив деменцию після thyphus recurrens. Wagner [5]) бачив остеомаляцию сполучену з псіхозами, опріч того він вказує на погляди иньших авторів, що вважають причиною похожденння таких псіхозів автоінтоксикацию, се Machintoch, Pilkenburg, Laehr, Luca, Howden.

При тетанїї бачив псіхози Frankl-Hochwart [6]); Kramer [7]) подає розправу про пуерперальний псіхоз з клїнїки проф. Pick'а, теж і Toulouse [8]). Опріч того істнують погляди на chorea gravis і на delirium acutum, як на інфекцийні процеси (Triboulet, Ball, Mendel, Bianchi і иньші).

Усї вище наведені погляди і факти ясно доводять можливість утворення псіхозів від інфекцийних процесів. Се повинно бути тим більш, що як бактерийні токсини впливають і на меньш делїкатні орґани, то вже вони повинні ще дужче виявляти свій вплив на орґан такої високої діференцировки, як мозок, і споводувати божевілє. Другим безпосереднім доказом присутности токсинів в орґанїзмі психічних слабих буде те, що моча і кров божевільних має більші токсичні властивости, анїж у дужих. Токсичність мочі дослїджували Féré [9]), Mairet et Bose [10]); останний знайшов паралелїзм між отрутною силою мочі і інтензивностию хороби. Boinet et Silbert [11]) виділили три птомаіна: ефірний, алкогольний і бензінний. Над сим питаннєм працювали Voisin et Peron [12]).

---

[1]) Bary Soc. med. des hospitaux 1890.

[2]) Riggi Infezione miasmatica e pazzia Rivista speriment. di freniatr. XVII. 4.

[3]) Рудаковъ. Русс. Медиц. N. 27. 1884.

[4]) Emminghaus Zur Patologie der postfebrilen dementia nebst Bemerkung über Nervenfassern der Grosshirnrinde. Arch. f. Psychiatrie XVII. 8.

[5]) Wagner Osteomalakie und Geistesstörung. Jahrbücher f. Psychiatriae 1889, IX. I. 2.

[6]) Frankl-Hochwart (Ueber Psychosen bei tetanie. Jahrbuch f. Psychiatrie 1889 IX. N 1, 2).

[7]) Kramer Zur Lehre von den Puerperalpsychosen. Prag. med. Wochensch. 1889.

[8]) Toulouse Deliere infectieux de la periode post puerperale. Tribune medical 1893.

[9]) Féré Bromation et antisepsie intestinale, toxicité urinaire des epileptiques.

[10]) Mairet et Bose Toxicité des urines des aliénés. Le mercredi medical 1891. N 39.

[11]) Boinet et Silbert. Ptomaines urinaires dans le goitre exophtalmique, Le mercredi medical. 1891. N 39.

[12]) Voisin et Peron Sur la toxicité des urines chez les epileptiques avant, pendant et après les acces. Societe de biologie 1892.

Про побільшену токсичність крови і сироватки кровяної дізнаємо ся з праць Smith[1]), D' Abundo[2]) [3]). Опріч того статистика вказує на цікавий факт, власне, що психічні слабі меньш підпадають заслабленню на інфекцийні хороби, анїж нормальні люди; про се говорить Gucci[4]). З сим згоджують ся Bwré, Peli і Flechsig. Сей іммунїтет можуть дати тільки токсини, що від них повстає і сам псіхоз.

Се все доводить вагу інтоксікаций та автоінтоксікаций. Прийняти вплив автоінтоксикациї у нашому випадку примушує ще й скоре видужаннє слабої після повішення; воно не можливе булоб, якби тут мали місце серйозні анатомічні зміни. Наш випадок переходу хороби з таким поганим прогнозом в хоробу, коли видужаннє легко може наступити, дає натяк на можливість, уживаючи ріжних засобів, що їх ще повинна виробити психіятрія, переводити хронїчні психічні хороби в гострі і таким способом оздоровлювати слабих. На решті скажу, що самоповішеннє не може вказувати на недостачу догляду в закладї, бо воно трапляєть ся у самих найкращих псиxіятрів.

---

[1]) Smith An inquiry into the Blood and Urine of the Insane, The Journal of mental. Science 1890 4).

[2]) D' Abundo Sull' azione tossicae battericida del siero di sangue dei pazzi. Rivista sperimentale vol. XVII Fasc. IV.

[3]) L' Abundo Sull'azione battericida de sangue degli alienati. Rivista sperimentale di freniaty. 1892.

[4]) Gucci Archiv. italiano per l. malattie nervose 1889.

Miscellanea.

Два документи з внутрішньої історії в. кн. Литовського XVI в.

В одній з львівських антикварень між паперами, що, очевидно, належали родині Мосальських вибрав я для себе кілька документів. Два з них оголошую тепер друком, як цікавий материял до історії внутрішнього устрою в. кн. Литовського.

Перший з них — се інвентар маєтности Дедиґолдишки, в землі Жомоітській, споряджений 1585 р. Оріґінал писаний старанно на двох аркушах, зшитих ниткою, з кінцями приліпленими печатками; печатки прибиті на паперовім паску, підложенім воском, мають на собі герби з ініциялами імен. Ззаду документа пізнійші надписи: Inwentarz, co p. Hrehory Mosalski puscza zastawą na rok ieden maiętnosc Ded^igoldyszki P. Ozemblowskiemu, і подібна ж надпись, вже новим письмом написана. Інвентар сей містить в собі докладну опись костела, двора і току в Дедиґолдишках, далї реєстр доходів з людности, що належить до тієї маєтности — се, розуміє ть ся, найбільш цікава частина документа, хоч і перша для історії побутової має не малий інтерес (по дорозї вкажемо на уживаннє давнїх терминів руських: гридня в значінню хати для челяди, одрина (пор. Іпатська лїт. с. 38) в значінню повітки, хлїва на худобу).

Людність приналежна складаєть ся з трох катеґорий: міщан, бояр і селян — людей волостних. Містечко стоїть в повній залежности від свого дїдича: міщане не лише платять чинш грошовий (3 гроша з огороду і з морґу ґрунту по 40 гр.), але ходять лїтом на роботу до двірського фільварку; доходи з корчом ідуть до двору; про якісь вільні ґрунти мійської адміністрациї (війта і т. и.) не згадуєть ся. Всї міщане мають окрім городів по морґу поля, значить — всї займають ся хлїборобством.

Бояре виступають в значному числї; вони сидять здебільшого осібними селами і хуторами, лише в селї Ґелґодшиках мешкають разом з селянами. Їх ріжниця від селян — що не роблять роботи

фільварчаної і не дають дани хлїбної, а звичайно обмежують ся чиншом грошовим; чинш неоднаковий: від 1 копи і 40 грошей до трох кіп, з ріжними дрібними додатками (гуска, двоє курей, яйця й прядиво); ріжниця залежала як від умов, так і від ґрунту: в описи селянських обовязків виступає „злість“ і далекість ґрунтів, як мотив зниження податків. Величина боярських ґрунтів не скрізь виказана; там де вона є, маємо 2—4 волоки на родину або й рід (морґ литовський має в собі 1564 кв. сажнів, а волока 30 морґів).

Обовязки селянські взагалї дуже однородні (більш однородні нїж боярські): з волоки платить ся дві копи грошей чиншу, хлїбної дани по бочцї жита та бочцї вівса, і дрібні натуралїї (гуска, двоє курей, 20 яєць і 2 десятки льну); крім того роблять чотири днї на рік „з чим скажуть“, беруть участь в сїнокоси — се на своїм хлїбі, і ходять на толоку — на панськім хлїбі. Від сієї норми ухиляєть ся дві волоки в селї Яцитах: тут — як згадано — задля злих і далеких ґрунтів платять лише півтори копи, хлїбної дани не дають, а робота обмежаєть ся сїнокосом: коло сїна два тижнї мають робити (се означеннє часу — два тижнї може вказати, як велика була робота взагалї коло сїна). В сумі взявши, селянські обовязки, з винятком роботи, не багато або й зовсїм не переходять боярських; знов робота селянська мала урівноважуватись боярською службою, бодай в теориї.

Такі головні дати сього цїкавого документу, що збогачує собою колекцию інвентарів, виданих Виленською археоґр. комісиєю. Для нас він має цїкавість лише посередно: ілюструючи громадський устрій держави, так інтересної як в. кн Литовське.

Другий документ — се заставна умова кн. Слуцьких з р. 1589; вона теж писана на двох аркушах, зшитих фіолєтовими шовковими нитками, прилїплеными печатками, що прибиті на паску паперу, підложенім червоним лаком. Печатки князїв Слуцьких мають в серединї герб (погоня), навколо латинську надпись (читаєть ся зле, невиразно): IOAN SIME D G DVX SLVC ET COPILE.., на другій: ALEXAND... DVX SL...S, иньші три — шляхетські гербові. Ззаду документа напись новійша: Zastawa Tryznie maietnosci od im pp. Słuszkow (sic).

В документї передовсїм мають певну цїкавість особи діячів — кн. Слуцьких; се потомки кн. Олелька Володимеровича київського, а властиво його сина Михайла, останні в роді кн. Слуцькі, на них ся лїнія вигасла; документ споряджений за кілька років перед кінцем їх роду. Батько їх Юрий († 1579) — особа добре звістна і дуже характерна: се він підчас сойму 1569 р. вів справу з воєводою виленським за місце і знову 1572 р. зажадав для свого роду місця

в сенаті коронніи по праву родовому, і то першого місця серед сьвітських сенаторів литовських; се була ремінїсценция колишнїх прав удїльних князїв литовських, пізнїйше віддалених на другий плян аристократиєю служебною: місця в радї в. кн. Литовського в XVI в. займали більші урядники. Рівночасно Юрий виступив прихильником Польщі проти сепаратистичних змагань литовських сенаторів, доносив про зносини їх з царем Іваном, а себе з поводу того, що династия великокняжа вигасла, оголошував sui juris і заявляв, що передає себе і свої землї коронї Польській. Се, правдоподібно, було причиною, що прохання його було прихильно прийнято сенатом, і кн. Слуцькі одержали місце зараз по виленськім біскупу[1]). В документї згадують ся троє синів його: небіщик Юрий († 1586), Іван-Семен і Олександер. Останні виступають опікунами доньки Юрия — Софії, се була остання в родї княжа Слуцька: вона родилась р. 1586, 1600 р. вийшла за Януша Радзивила і вмерла р. 1612. Ще скорше вмерли обидва стриї — Олександер 1591, Семен 1592. Сим останнїм Олельковичам присьвятив Стрийковский свою Хронїку Литви 1580 р., дякуючи за ласку і щедроту їх батьків. Цїкаво, що обидва брати підписали ся по польську і час в документї рахуєть ся по календару латинському; се цїлком згожуєть ся з полїтичною ролею їх батька князя Юрия і звісткою, переказаною Несецким, що князї сї перейшли на латинство. Юрий був ще православний поховано його в Печерській лаврі[2]).

Умова покликуєть ся на інвентар і сама не подає близших відомостей про маєтність. Нам цікаві деякі згадки й натяки документа. Так згадують ся між приналежностями маєтности толоки, що по давньому звичаю відбували до фільварку Іванівського міщани міста Старого Слуцька. Державцї передаєть ся з маєтностию разом право „піданних судити, рядити і винних за виступки їх карати". Є теж деякі подробиці цїкаві в обговоренню й гарантиях держави.

I. Інвентар маєтности Дедыґолдишки, 28 жовтня 1585 р.

Реестръ списаня именя Дедыкголдишского: двора, гумна и в нем будованя, пашни дворное, бояр, мещан, волости, людей оселых и повинностей ихъ и всих селъ, к тому именю належачих, которое имене я Каспор Ленартович Озембловский, земенин г(оспо)д(а)рьский повету Ковенского от его млсти пана Григоря Аѳанасевича Мосалского, суди земского городенского, державцы пер-

---

[1]) Дневникъ Любл. сейма с. 120—1, Трачевскій Польское безкоролевье с. 344—6.
[2]) Stadnicki Bracia Władysława Jagiełły, Wolff Ród Gedymina — кн. Слуцькі.

стуньского, в заставе в суме п(е)н(е)зей на один год мне заведеное, приймую, року от нароженя Хрыста сына Божего тисеча пять сотъ осмъдесятъ пятого мца октебра двадцат осмого дня.

То ест напрод: костелъ в том местечку Дедыкголдышском деревеный, двери в немъ на завесах, зъ защепками, з ланцугом, з замком. В того костела оболоны шкленые, звон одинъ. В том костеле орнатъ камки бстрое чирвоны(е), со всими потребами костелными, што до него належи, на олтарю обрус, ширинка, лихтари, образы.

Двор і будоване того двора Дедыкголдишъского, то ест дом, в котором светло(ч)ка малая, двери и оконницы на завесах, защепки и пробои, в них оболоны две шкленые, не целые волове; лавы две, столик один и лавка новая пред столом; печ кафлей простых, коминок мурованый. С тое светлицы комора приробленая новая, двери и оконница одна на завесах, защепки и пробои, а другая оконница без завесов; лав две. Напротивко тое светлочки сени, в сеней двери, с тых сеней коморка потребная з дверми простыми. С тых жо сеней светлица болшая, двери на завесах, защепки и пробои, в которой окна и оконницы, оболон шкленых збитых у волове две, а простых окон две; лавы три, стол великий один, лава пред столом, печъ и комин простый. Тые светлицы драницами побиты. С тое светлицы другие двери до сеней болших, на завесах, защепки и пробое; в тых сенях коморки две з дверми простыми и третие двери простые на двор. С тых же сеней гридня старая; в ней печ чорный. Тая гридня соломою покрыта. В другой стороне дом, светлочка малая с коморкою и з сенцами, печ в ней простый и столик, лавы две, двери трое, оболон шкленых волове две старых, не целых. От тое светлочки свирен старый рубленый, драницами покрытый, а другий свирен меншій, також рублений. Тамжо недалеко светлочка старая без дверей з сенцами. В том дворе одрын рубленых две, где быдло, овцы, свиня и стадо хованы, соломою крыты, и стайня третяя, также рубленая, соломою крыта. Посеред двора сырница. В стороне того двора лазня рубленая, зас з другое стороны за старою гриднею сажовка ново обрубленая и и (sic) спуст новый.

За сажовкою гумно; в том гумне свирны два рубленых, драницами покрытых; двери в них з защепками и пробоями; в них засеков тартичных осмъ. Гумно с током и з сторонами ново збудованое и евя великая новая. Жита зложоного в стырте копъ осмъдесятъ шест; в брокгу жита копъ тридцат одна, в другом брокгу жита копъ двадцат девять, в третем брокгу жита копъ двадцат шест, в четвертом брокгу жита копъ тридцат, ув одрине жита копъ петдесятъ

три; сумою жита чинитъ копъ двесте петдесят пят; проба с копы... *(нема нічого)*. Одрины две рубленые великие в том гумне для складаня збожя, в которых зложоно пшеницы копъ двадцат одна, ечменю копъ шестдесят семъ, ярицы копъ тридцат семъ, овса копъ двесте тридцать одна, грики копъ осмъдесятъ три, сена под дворомъ одрина великая неполная. Другая одрина сена также великая под бояриномъ Кузелем полная. Озеред в гумне переплотовъ тридцат деветь. Огород подле двора великий, с которого репы, мархвы, пастарнаку, свеклы по части се зостало. На дворе холодник подле болшое светлицы, в том холоднику стол а҃, лав в҃. Жита на пашни дворнои посеено жита дяколного бочок сорокъ осмъ.

Местечко того двора Дедыкголдишского: Бартломей Насайтис з сынами, пляц, огород и моркгъ а҃.

В том местечку всих пляцов оселых трынадцат, а кождый з них до тых пляцов мают по огороду и по моркгу одному; на плебанию пляцовъ з огородами шест и моркгов шест волных, а пустых пляцов два.

Повинност тых мещан: с кождого огорода платят по грошей три, а с кождого моркга по грошей сороку, лете на роботу ходит повинни.

Корчомъ в том местечку пивных десеть, а горелчена одна, с которых платят от каждое пивное карчмы на рокъ по копе грошей литовских, от горелченое карчмы по грошей тридцати.

Бояре того имени Дедыкголдишского: в селе **Мажутайти** волокъ оселых пять, повинност с тых волокъ: с каждое волоки платят по две копе грошей литовских.

В селе **Наркунах** волокъ оселых три, с кождое волоки платят по две копе и грошей двадцати ли(тов)ских.

Бояре Добковичи — волок три, с каждое волоки платят по две копе и грошей двадцати литовских.

Бояре Ковали — волок оселых две, с кождое волоки платят по три копы грошей, по гуси а҃, по в҃ кур, по к҃ яец, по два десятки лну.

В селе **Кгелкгодишках** боярин Петръ Терликовский держит волок две, платит з них копъ три грошей двадцат.

В том жо селе держат Юшковичи волок три, с которых платят коп шесть грошей литовских.

Миколай Матеевич Кузен держит волок д҃, с каждое волоки платит по две копе грошей.

Села и волости, люди оселые того именя Дедыкголдишского:

Село **Петрашъны** — волок оселых одиннадцат, повинност того села: с кождое волоки цынш платят по две копе грошей литовских,

по бочце дворной жита, по бочце овса, по гуси а҃, по в҃ кур, яец по к҃, лну по в҃ десятки, лете через рокъ на роботу дни д҃, с чим розкажут, о своемъ хлебе, и сено на своем хлебе спрятыват повинни, толоки на дворном хлебе служит.

Село **Кгелкгодишки** — волок оселых одинадцат, повинност того села: с каждое волоки платят по полторы копы грошей литовских, по гуси а҃, по двою куров, яец по к҃, лну по два десятки; робит через рок на своем хлебе дни д҃ с чим роскажут, сено спрятыват, а толоки о дворном хлебе служит повинни.

Село **Виронкги** — оселых волок пять, повинност того села: с каждое волоки цыншу по две копе грошей литовских на кождый рокъ, жита по бочце, овса по бочце, по гуси а҃, по двою куров, яец по к҃, лну по два десятки, робит через рокъ — о своемъ хлебе дни д҃, сено спрятыват повинни, толоки на панском хлебе служит. Тое село Виронкги в заставе от пана Дембинского у пана Стецкого Петровича.

Село **Станайти** — волок оселых десять, повинност того села: с каждое волоки цыншъ платят по две копе грошей, по бочце жита, по бочце овса, по гуси а҃, по двою куров, яец по к҃, лну по в҃ десятки; роботы дни д҃ в рокъ, с чим роскажут, сено спрятыват, толоки на дворном хлебе служит повинни.

Село **Яцыти** — волокъ оселых чотырнадцат пол, повинност того села: з волок дванадцати полъ по две копе грошей цыншу, по бочце жита, по бочце овса, по гуси а҃, по в҃ куров, яец по к҃, лну по два десятки, робит через рокъ дни д҃ с чимъ роскажут, сено спрятыват, толоки служит на панском хлебе, яко и в иншых селах. А з двух волокъ повинни платит по полторы копы грошей на рок, по гуси а҃, по в҃ кур, по в҃ яец, по два десятки лну; иншых повинностей для злости кгрунтов и про далекост чинит не повинни, толко сена две недели спрятыват повинни.

Село **Янъкуны** волокъ оселых ϵ҃і, с которых на плебанию волных волок три. Повинност того села: с кождое волоки цыншу по две копе грошей, по бочце жита, по бочце овса, по гуси а҃, по в҃ кур, по к҃ яец, по два десятки лну, робит через рок дни д҃ с чим роскажут, сено спрятыват и толоки на дворномъ хлебе служит повинни; в том селе пан Стецкий Петрович от пана Дембинского мает в заставе оселых волок десеть.

Который реестръ противный я Каспор Оземблoвский даломъ его млсти пану Григорю Мосалскому з моею печатю и с подписом руки моее власное писмом руским. А кгому за очевистою прозбою моею его млст пан Ярош Швабъ земенин г(оспо)д(а)рьский повету

Троцкого, а панъ Петрь Юшковичь Лявда возный земли Жомоитское округу Велонского, а панъ Щастный Миколаевичь Юражича другий возний земли Жомоитское печати свое приложити рачили и руки свои подписали до того моего противного реестру. Писан у Дедыкголдишках лета от нароженя Хрыста сына Божего тисеча пятсотъ осмъдесят пятого мца октебра двадцат осмого дня.

Каспер Озембловский рука властна. Za prosbą pana Kaspra Ozeblowske-o Iarosz Szwab ręką własną. Петрь Юшкович Лявда возны(й) волости Веленско(и) власна рука. Щастный Миколаевич Юражича возны(й) волости Веленско(и) власною рукою своею.

II. Княжата Іван і Олександр Слуцькі віддають в трилїтну державу Петру Тризнї маетности: двір Івань і Митяєвичі, 18/I 1589 р.

Мы Янъ Сымеонъ и Александер Олелковичове кн(я)жата Слуцкие ознаймуемъ и чиним явно тым нашим листом, кому бы того вѣдати належало, иж мы обадва сполне по смерти небожчика кн(я)жати Юря, пана брата нашого, маючи правом прирожоным в опеце своей потомка небожчиковско(го) — сыновицу нашу кн(я)жьну Зофѣю з ымѣньями и маетностями ей належачими, теды опатруючи онои выхованье, яко тежь и долги немалых сум пенезей небожчика брата нашого, по нем не заплачоных, позосталые, а видечи быть з лѣпшим пожитком и латвейшим выплаченьем тых долговъ розным особом, мы преречоные кн(е)жата Слуцкие, яко опекунове, обадва сполне и згодне намовившисе, взяли и позычили есмо въ его млсти пана Петра Тризны, кашталяновича смоленского, певнои и готовои сумы п(е)н(е)зй, то есть двѣ тисечи копъ и полтретяста копъ грошей личбы и монеты литовскои, личечи в каждый грошъ по десети п(е)н(е)зей бѣлых, а въ копу по шестидесятъ грошей литовъских. В которой той суме п(е)н(е)зей вышей помененой аренъдовъным способом на выплаченье и зуполную заплату менованои сумы п(е)н(е)зей двух тисечей и полтретя ста копъ грошей литовъских его млти пану Тризне в моцъ в держанье и в спокоиное ужыванье завели, подали и поступили есмо имѣнья лежачие в повѣте Новгородском небожчика пана брата нашого, то есть двор Ивань и толоки з мещанъ мѣста Старого Слуцкого водлугъ давного звычаю и двор Метяевичи з будованьем дворным и гуменным, з оборами, зъ засѣвъком збожья всякого, в полях засѣяного и в гумнѣ зложеного, и с пожитками гуменъными, с приплодками оборными въшелякими, з огороды овощовыми, з навозами, с полми оремыми и неоремыми, з сѣножатми, болотами, з реками, з водами, з озеры, з ставы,

ставищами, сажовками, з млынами и ихъ вымилками, з лесами, борами, пущами, з гаи, зарослями и прироблками, з деревом бортным, з ловы звериными, рыбными и пъташими, з гоны бобровыми, з бояры, с поддаными, з селы людей осѣлых и неосѣлых, теглыхъ, куничныхъ, зъ ихъ кгрунтами, волоками, застѣнками и моркгами, з роботами и иными повинносътями, з платы и пожитками грошовыми, житными и овъсяными, з данью медовою и зо въсими их входами и вступами, так яко се перед тым тые имѣнья вышей помененые Иван и Метяевичи сами в собѣ в границах и обходех и пожиткох своих мѣли и тепер маюць, ничого в нихъ сами на себе и ни на потомка небожчиковско(го) сыновицу нашу, такъже и на потомки наши не зоставуючи ани уймуючи, такъ ижь помененое непомененому, а непомененое помененому ничого шкодити и уймовати не маеть и мочи не будеть, але ра(з) сим на въсе и такъ яко се вышей описало и поменило и водлугъ инъвенътару, пану Тризне с печатми и с подписами рукъ наших даного, на котором тые имѣнья и пожитки ихъ вшелякие достаточне и ширей описаны суть.

Маеть панъ Петръ Тризна, почавъши от часу певъного, то есть от месопустъ рымскихъ в семъ року тисеча пятъ сотъ осмъдесят девятом через цалые три годы по собѣ идучие, то есть до месопустъ рымских пришлых в року тисеча пятсот деветдесят втором с тых вышей помененых имѣней водлугъ инъвенътаровъ и такъ, яко се вышей описало и поменило, держать и с покоем уживать, выбираючи и оборочаючи вси пожитки, доходы и платы на себе и в тую суму свою, нам позичоную, а подданых судить, рядить и винъных за выступки их карать. А кгды аренъде сполна три годы на месопусты пришлые в року тисеча пять сотъ деветдесят втором выйдуть, на тот час панъ Тризна тые имѣнья зо всим с тым, щимъ тепер ему од насъ поданы суть, уступити и здати будеть повиненъ намъ. А гдѣ (sic) бы перед часом с тых имѣней быдла, збожя молочоного и немолочоного, сѣна и иныхъ вшелякихъ спрятовъ домовыхъ спровадить не моглъ, тогды и по року на три недели поддаными тых имѣней, подводами до имѣнья своего албо гдѣ колвекъ похочеть волно ему будеть спровадить и отвезти с покоем, кром вшелякое перекавы и затрудненья.

А перед роком выйстья аренъды, то есть тых трехъ лѣтъ, мы помененые кн(я)жата Слуцкие сами черезъ себе, черезъ приятел, слуг, бояр и подданых наших в тые имѣнья, в люди, в кгрунты, в пожитки, ни въво што и ни в которую част уступоват и пану Тризне в держанью и в спокойномъ уживанью чинити не маемъ и не будемъ мочи, и овшемъ од каждого таковового, хто бы се в тые

имѣнья либо в которую част их, в земли, в люди такъ за першими и опослѣдними сего постановеня нашого записами вступовалъ и позвы якие покладалъ, толко за данем вѣдомости от пана Тризны передъ часом недѣль за две до намѣсника нашого слуцкого, от кождого таковото, коли кольвек того потреба будет, у кождого права своим власным грошом и накладом боронити и заступовати будем повинъни. И хотя бы штожь колвекъ од тых имѣней а з моцы и з держанья пана Тризнина, буд правне албо и неправне, одышло, так кгрунъты, люди и села, тогды тогожь часу з ынших маетностей имѣней небожьчика брата нашого албо з наших власныхъ нагорожати будемъ винъни тое все, што бы колвекъ он на томъ шкодовалъ.

Гдѣ бы тежь в том часе за держанья пана Тризнина, чого Боже уховай, пригодне в тых имѣньях, в будованью дворномъ и фолварковомъ, в збожю, в гумне зложономъ и в полю засѣяном, в быдле, в подданых и въ ихъ маетностяхъ и въ инъших яких колвекъ пожиткох з допущеня божего через огон, повод и град, презъ неприятеля и через моровое повѣтрее якое ушкодженье и спустошенье на кгрунты пришло, тогды не толко абы есмо за то за што на пану Тризне албо и потомкох его мѣли правъне и неправъне позысковать и доходить, але о таковой кождой шкоде черезъ посланцы наши взявши вѣдомость и што бы на том шкодовалъ, будемъ повинни з маетности небожчика брата н(а)ш(ог)о нагорожать. А если бы есмо з нее не нагородили, тогды з наших власныхъ маетностей и добръ нагорожати пану Тризне будем повинъни, и ему будеть волно того на насъ доходити, яко власности своее.

А если бы есмо мы, пречоные княжата Слуцкие въ том часе за держанья пана Тризнина в тые имѣнья, в люди, в кгрунты и во штожь колвекъ уступовали и переказу в держанью и в спокойном уживанью его чинили сами черезъ себе албо черезъ когож колвек, такъ тежь и от того, хто бы се з стороны в то вступовал, не борнили и не очистили, и в чомже колвекъ сесь нашъ лист нарушили и ему досыт не учинили, тогды за кождое таковое нарушене его будем винъни заруки заплатить пану Тризне тисечу копъ грошей, а на тот уряд, до которого бы се тая справа приточила, другую тисечу копъ грошей литовъских и въси шкоды и наклады на голое речене слова самого пана Тризны албо умоцованого его, о што ему волно быти мает насъ обудвухъ сполне албо и одного, которого колвекъ онъ похочеть, позъвати до вряду и права кгродского новгородского албо суду земского албо головного трибунального от поданья позву недѣль за чотыри. А мы сами черезъ себе

албо черезъ умоцованого нашого, не вымовлаючись ниякими причинами правъными и неправными, хоробою своею, сеймом, войною, послугою г(оспо)д(а)ръскою и о болшие наши справы до инъшого повѣту позваньемъ, перед тым урядомъ, до которого быхмо были позваны, становитьсе, позвов и року не збиваючи, ани от того суду и вряду апелююючи, и не мовечи ничего до сего листу нашого и до прокуратора умоцованого пана Тризнина, который хотяй бы и неосѣлым был, на конец усправедливити се будем винъни; а тот уряд, до которого бы се тая справа приточила, хотяй бы и незуполный был, так за станемъ яко и за нестанем нашим, яко на року завитом, скоро вгленувъши в сес наш лист, тое все, о што колвекъ позвани будемъ, на добрах і маетностях наших, гдѣ колвекъ тутъ у великом кн(я)зстве Литовском лежачих, и гдѣ сам пан Тризна похочеть, всказати и моцную отправу вдѣлати маеть. А и заплативъши тые заруки и шкоды, бы и колко разъ, предсе сес наш лист при зуполной моци захованъ и держанъ быти маеть ажь до выйшьтья аренды тых имѣней трех лѣт. Если бы тежь в том часе перед выйстьем тых трех лѣт тые вышей помененые имѣнья панъ Тризна хотѣлъ кому тым же правом своим пусти(ти) и завести, тогды то ему волно будеть завжды учинить. А мы противъ тому, яко и противъ самому пану Тризне во въсем водлугъ сего листу нашого заховатисе маемъ и будем винъни, нижли если бы в том часе на нас обудвух албо и одного которого колвек панъ Богъ смерть допусти(ти) рачилъ, тогды тому, кому бы то по смерти его належало и при ком бы сес наш лист был, во всем водлугъ сего постановенья нашого, на аренъду тых имѣней помененых пану Тризне даного, до зуполного выйштья трех лѣт, яко се вышей описало, вси обовязки и артыкулы в сем листе нашом сполнить и им досы(т) учини(т) будем и будуть винни. И на то есмо дали его млсти пану Петрови Тризне сес наш арендовный лист з нашими печатми и с подписами рукъ нашихъ, писмом полским подписаными. А при том были и того будучи добре свѣдоми за устными и очивистыми прозбами нашими до сего нашого листу печати свои приложили и руками власными подписалисе ихъ млсть панъ Янъ Оленский, панъ Оникей Униховъский а панъ Янъ Колонтай. Писанъ в Слуцку року от нароженья сына Божьего тисеча пят сот осмъдесят девятого мца генваря осмогонадцать дня.

Szimon ks. Sluczkie reką swą. Alexander ks. Sluczkye reką swą. Ion Olendsky ręką swą. Оникий Униховскии рука власна. Ian Kolontay.

Наукова хроніка.

Огляд часописей за р. 1895: Часописи видавані на Україні Росийській.

Университетскія извѣстія київські, як давнійше, чимало умістили розправ цікавих для нас.

В ч. 1, 2, 4 і 6 уміщено продовжене праці проф. П. Голубовського п. з. Исторія Смоленской земли до начала XV в., якої тут обговорювати не будемо, бо на иньшому місці буде просторіща рецензия сеї праці. Праця І. Малиновського: Ученіе о преступленіи по Литовскому Статуту була вже обговорена, як і М. Марковського про Антона Радиволовського, українсько-руського проповідника XVII в. (Записки т. V і X). Між иньшими розправами згадаємо ще працю І. Козловського про Сильвестра Медведєва, ученика українських книжників, що займає видне місце в історії московської осьвіти при кінці XVII в., Т. Флоринського Лекциї славянської фільольоґії, А. Ґрена Короткий нарис історії кавказької шийки від найдавнійших часів (початок), А. Ясинського Упадок земського устрою в Чехах, — що недотикаючись нас специяльно, близько подекуди приходять і до цікавих для нас питань. Розправа д. Руднєва: Про тестаменти в цивільнім праві „русскім“ в його історичнім розвитку має деякими сторонами безпосередний інтерес і для нас, але тут її обговорювати не будемо.

Інтересний вступний виклад проф. П Голубовського Про початки руського письменьства. Автор, ідучи за Срезневським, Сухомлїновим і ин., стараєть ся довести, що на Руси ще до християньства було письменьство. Богато місць в начальній лїтописї вказує на се: примірοм, деякі подробиці з IX і X в. не могли дійти лїтописця XII ст. иньшим способом, як в записках; договори Русинів з Греками з першої половини X в. прямо, на думку автора, навіть вказують, що на Руси були пись-

менні люди. До того прилучає він сьвідоцтва чужосторонців: арабський письменник X в. Ібн-Надім розказує про написи у Русів, а навіть репродукує їх, звістно, таким способом, що тепер годі їх відчитати. Ібн-Фадлан також оповідає, що у Русів на могильнім стовпі писано імя померщого і сучасного їх князя. Хрональоґія велась отже по князям, і від тієї манери й християнські письменники відвикнути не можуть. Всї знані жерела, що правда, писані кирилицею, одначе є певні сліди, що до кирилиці загальним письмом була глаголитика. Вона, додумуєть ся автор, була зложена по взорам тодїшних руничних знаків славяньских.

В части офіцияльній надрукована мова проф. Дашкевича про сьвітовий біль, сумний сьвітогляд і песимізм в західно-европейській поезиї нового часу, особливо в новійшій французькій (статя ся була перекладена в Ділї за р. 1895). Межи рецензиями предложених факультетам дісертаций уваги заслугує рецензия на докторську працю П. Голубовського: Історня Смоленської землї до початку XV в. подану для осягнення степеня доктора руської історнї; праця прихильно оцїнена проф. В. Антоновичем і В. Іконніковим.

Як показує офіцияльна часть „Извѣстій“ було з початком 1895 р. звич. проф. 44, надзв. 20, прив. доп. 40, прозекторів 5, лекторів 2, до того помічники. Студентів було з початком р. 1895 2313, а се: на іст.-філ. 53, на фіз.-мат. 322, на правн. 942, мед. 986.

З викладів назначених на р. 1895/6 зазначити належить виклад проф. В. Антоновича: Історня західної Руси і жерела до західно-руської історнї.

В додатках важнїщі статї ось які: Працї придніпровської метеорольоґічної сїти і Дослїди метеорольоґічної обсерваториї унїверситета сьв. Вол. в Київі проф. Броунова. *С. Т.*

Записки императорскаго харьковскаго университета.

З богатого доволї відділу научного згадати тут належить про загально цікаву статю проф. А. Стоянова: Початки юридичних та полїтичних постанов у первістних народів. Автор подїлив свою розвідку на чотири части. В першій застановляєть ся над первістними формами права власности, в другій над способом спадкоємства і над договорами у первістних народів, переходить долї до інституций полїтичних і клясової орґанїзациї, а кінчить увагами про початки суду та карного права.

Що до погляду на розвій права власности, автор стоїть понад поглядами нинїшних приклонників абсолютної індивідуальної власности, не згоджуючи ся зарівно з поглядом, нїби власність приватна була чимсь неморальним, що тільки розвиває у людий почуванє еґоїзму. Признаючи

рацию приватній власности, яко умові поступу, каже автор, що вся трудність для законодавця і полїтика лежить в уміню погодити елемент індивідуальний з социяльним в праві власности. З загального перегляду історичного доходить автор до таких результатів: 1) єсть солїдарність інститута власности з культурою, духом ґенїєм народів; 2) видно тїсний звязок між формою і суттю того інститута та виображінєм свобідного чи несвобідного, ізольованого чи колективного становиска чоловіка в суспільнім товаристві (звідси розвій власности приватної або комунїстичної); 3) власність цивілїзованих народів служить інтересам окремого чоловіка; 4) вона має задачу, щоб приватна власність була користна й цілій суспільности.

Опісля переходить автор ріжні форми власности у народів некультурних, жиючих в Австралїї і Полїнезиї, Африцї, Америцї і Азиї та виводить з тих фактів загальні тези: 1) питаннє про повставанє власности не можна рішати дорогою дедуктивною, але індуктивною; 2) з фактів належить добачати ранний розвій приватної власности в ріжних формах відповідно ріжнородности предметів; 3) погляд, нїби право власности на землю могло зрости лише межи народами цивілїзованими, показуєсь невірним; 4) годї доглянути якогось звязка між хлїборобством та розвинутим правом власности; 5) спільна власність, се форма давнїща, що поясняєть ся гіпотезою: недогідні обставини побуту первістних народів змушували до громадної ассоцияциї у всїх напрямах. Причини переміни власности були, по думцї автора, психічні, релїґійні, економічні, полїтичні й юридичні. Колективізм вязав свободу одиниць і відбирав незалежність. Родинний характер релїґій народів арийських домагав ся зарівпож власности родинної та індивідуальної. Далї одною з історичних причин упадку власности колективної — се февдалїзация майна, що переходить в jus eminens сюзерена. Колективна власність мусїла ослабнути також і по тій причинї, що йшла в перекір з змаганєм кляс аристократичних, які виринули дуже скоро. Вкінцї наглядний спосіб переходу форми власности бачимо в поступованню европейських правительств серед підбитих народів Африки, Америки і Австралїї, що провадить ся під девізою: divide et impera.

Спосіб посмертної передачі майна у первістних народів основував ся на законї й звичаях, принятих у певного народа; заповіти (римські testamenta) були людям в станї диким і півдиким майже зовсїм не знані. Правила спадкоємства ріжнять ся дуже; найважнїщі — се аґнатичне і коґнатичне спадкоємство, залежно від розвою і укладу сїм'ї.

Що до договорів і з'обовязувань, то вони при колективнім устрою власности або зовсїм неможливі або незвичайно трудні. Длятого то у диких народів договори так слабо розвинені. Подібно й устрій, що признає

невільництво, стає перепоною для розвитку договорів. Задля того первістні договори мають більш характер відносин міжнародних, як чисто-горожанських, бо контраґентами договору з'являють ся не поодинокі особи, але цілі сім'ї, роди, племена.

В четвертому розділї переходить автор поодинокі дикі народи і вказує серед них на більше або меньше розвинуту полїтичну орґанїзацию. Показуєть ся з тих фактів, по думцї автора, що нема властиво народа, щоб не знав верховної власти, клясового розділу суспільного, основних законів. Словом, чоловік всюди являєть ся ζῶον πολιτικόν.

Зі згаданих дослїдів етнольоґічних виходить, що ті форми февдалїзму, які стрічають ся між дикими народами, подібні до февдалїзма західно-европейських народів. Факти сьвідчать, каже автор, що побут диких і півдиких людий зовсім не виключає клясової орґанїзациї, нерідко схожої з постановами, які до недавна прихильники кабінетної історії ладу суспільного старали ся приписувати — то виключно Сходови, то виключно Заходови. Тепер вважаєть ся безперечним фактом, що маляйська раса витворила февдалїзм і взагалї устрій суспільний, цїлком схожий з середньовічним.

Власть початкова підходить близько до типу деспотизму, що опираєть ся на кляси упрівілеґіовані.

Зібрані етнольоґічні факти, каже автор, розбивають цїлковито гіпотезу Руссо про l'état de la nature.

Суди первістні мають переважно форму самосудів індивідуальних (хоча часом і цїле племя видає осуд) та судів божих, що майже всім народам спільні. Jus asyli стрічаєть ся також не рідко. Карне право витворюєсь з права крівавої пімсти, при тім местниками з'являють ся або одиниця, або сїмя, рід, а навіть цїле племя. З розвитком народів слабне й первістна система пімсти, переходить в системи вир і композиций, доходить в кінцї до нинїшньої форми, де суд єсть конечним атрибутом державної власти.

Уваги заслугує також мова проф. Зеленогорського: Памяти Г. С. Сковороди, що згаданий професор мав на засїданю Історично-фільол. товариства, в день сьвяткованя 100-їх роковин смерти Сковороди. Зазначивши на вступі, що згаданий ювилей має виключний характер, бо се перше сьвятковане памяти фільософа в Росиї, переходить автор до фільософічних поглядів Сковороди. Християньство, фільософія клясична і західно-европейська XVIII в. зложились на сьвітогляд С. Він любив природу і з неї брав висновки для науки. З того погляду він повний оптиміст. В природї не має нїчого злого або зайвого. Що більше, у нього сам Бог зоветь ся природою. Звідси він по части пантеіст. Сьвіт утворений волею божою, розумом божим. З вічности розуму божого —

конечна й вічність сьвіта. В всесьвіті єсть два сьвіти, видний і невидний, живий і мертвий. Така дуалїстична теория виложена в творі С.: „Бесѣда, нареченная Двое“.

В природї присутний і дїлає все і всюди Дух Божий. Ся наука найбільше розвинена нашим фільософом. При вседїйности Духа Божого признає С. свобідну волю. Найвищий закон моральности — се природа; хто сей закон переступає, того душа наповняєть ся нудьгою, невдоволенєм. В тому ненормальному житю бачить С. причину розвитку песимізму серед людий. Тільки безперестанний труд робить чоловіка вдоволеним. Для того наш фільософ, хоча любив самоту, жертвує себе науцї людий. За Сократом він віддаєсь дїяльности просьвітній. Головними предметами єго бесїд і творів були релїґія і моральність. На пункті релїґії дїяльність його зверталась зарівно против забобонів, як атеїзму. Одначе виступав він против вузкого погляду на християньство, против обрядовости. Сковорода, кінчить автор, був фільософом в клясичнім значіню того слова, що получав в собі єдність мисли і дїла-житя. По тій причинї житє єго представляє безперервний труд і стремлїнє.

З иньших праць в тому відділї згадаємо: продовженє працї Вязїґіна Замітки по історії полємічної лїтератури XI в. і тогож автора: Петро Дамянї і церковно-суспільні реформи XI в.; проф. Шепелевича розвідку про Кудруну; проф. Стоянова Карне право Риму від найдавнїйших часів до Юстинїяна; проф. Нетушила Нарис римських державних старинностий.

В відділї „Лїтопись Харківського унїверситета“ містить ся продовженє працї проф. Багалїя п. з. „Опытъ исторіи Харьковскаго университета“. На працю сю, що виходить осібною книжкою буде окрема рецензия (про т. I див. Записки т. VI).

До історії тогож унїверситета відносить ся й замітка В. Лапина. Вона тим цікавіща, що річ дотикаєть ся українського письменника Григория Квітки Основяненка. Проф. Багалїй в вище згаданій працї вважає прапорщика Георгія Квітку, що то на зборі дворяньскім 29 серпня 1802 між иньшими підписав ухвалу, що визначала мілїон рублїв на удержанє унїверситету в Харкові, — особою тотожною з Григориєм Квіткою. Д. Лапин збиває сей погляд на підставі материялу зібраного давнїще біоґрафом Основяненка Данилевським, який показує, що Г. Квітка прапорщиком тодї не був, а вкінцї на підставі материялу взятого з архиву харківської духовної семинарії (зібраного і виданого протоєреєм Лащенковом). Тут показуєсь, що Основяненко від 1804—1805, протягом 10 місяцїв, перебував в монастирі, а до того на ориґінальній просьбі про вступ до монастира з р. 1804 Квітка називає себе капітаном. Задля того годї вважати прапорщика Георгія Квітку за Григория. Сама заміна імен була-б

дивною. Також ориґінальні підписи обох Квіток зовсім не схожі. Прапорщик Квітка був якимсь родичем Грицька, бо родина ся на Україні була дуже численна.

Межи критикою бачимо осуд нововиданої працї Халанського п. з. Южно-славянскія сказанія о Кралевичѣ Маркѣ і В. Бузескула працї про Аристотеля Ἀθηναίων πολιτεία. Обі сї працї були рівно-ж предметом докторських диспутів. Перша з них (рецензована проф. Сумцовом), займаючись відносинами билин до південного епосу, доторкуєть ся українсько-руського слова.

В части офіцияльній унїверситет харківський за рік 1894 представляєсь нам ось так: 3 факультетів найширше заступлений медичний. Персонал професорський складав ся: на іст.-фільол. фак. 12 проф. звичайних, 5 надзв. і 4 лектори; на фіз.-мат. фак. 12 проф. звич. 5 надзв.; на правничім фак. 11 зв. 4 надзв.; на медичнім 14 зв., 9 надзв., 6 прозекторів, 6 помічників і ляборанти.

З початком року 1895 було студентів на іст.-філол. фак. 43, фіз.-матем. 132, правн. 330, мед. 770; разом всїх 1275. З тих синами дворян й урядників 472, селян 53; заграничних було 22. Найбільше число студентів дали ґімназиї округа харківського, одеського та київського. Межи виданями, які в харківський унїверситет приходили в 1894, бачимо й нашу львівську Зорю.

„Історичний Архив" унїверситетський, що ним завідує проф. Багалїй. числить 54948 нумерів. *С. Т.*

Труды Кіевской Духов.-Академіи.

Воспоминанія о преосвященномъ Иннокентіи, какъ ректорѣ Кіевской дух. академіи (IV).

Кому належать сї „Воспоминанія", невідомо; видавець їх, доцент Київ. академії Хв. Титов, на підставі деяких дат, робить доволї правдиву гіпотезу, що автором їх був архим. Феофілакт Праведнїков. „Воспоминанія" дають добрий материял до біоґрафії владики Іннокентия і дїяльність його яко ректора та професора Київ. акад., духовного письменника та оратора, виведена тут хоч коротенько, але зі всїх боків, а при тім мають інтерес і для історії Київ. Акад., живо й майстерно представляючи одну з сьвітлих епох її історії — іннокентиєвську.

Князь Адамъ Адамовичъ Чарторыйскій, какъ патронъ православія на Украинѣ (VI).

У отсїй статтї протоєрей Петро Орловський знаємить нас з станом православія у Грановському ключі (Подільської ґуб. Гайсинського пов.) маєтностей Адама Чарторийського під протекциєю його сина Адама. Сей Адам-син під впливом грановського протоєрея Івана Строцького

р. 1774 побажав узяти під свою оборону православну віру та її сповідників на Україні і, як видко, протягом 6 років щиро боронив їх у тяжку годину. За його порадою р. 1774 українське духовеньство післало до сойму своїх делеґатів; дякуючи єго клопотам, делеґати добились у соймі іменовання окремого комісара, що розбирав скарги їх, та одержали соймовий універсал, що суворо забороняв чинити православним Українцям нові кривди. Звісно, з особливої протекциї князя користали православні Грановщини; їх молодий князь захищав від утисків своїх офіциялїстів вкупі з уніятами та католиками в критичний час для православних Українців (коли пустили гутірку, ніби то Українцї православні на чолї з духовеньством лагодять ся вирізати усїх Поляків на Україні); але виходить, що навіть вплив князя не завсїди вистачав для оборони православних супроти польсько-латинських утисків. Стаття сама по собі не має зовсїм значіння, бо майже всї відомости, які подає вона, були подані тим самим автором попереду у подільських та київських „Епарх. Вѣдомостяхъ“ (пор. Записки т. XII, бібліоґрафія).

Кіево-Братскій училищный монастырь д. Мухина представляє з себе витяг з єго студиї під таким самим заголовком і подає зверхню історию монастира та сучасний його стан, але не зачіпає внутрішньої історииї сього „училищного“ монастиря (див. Записки т. VIII).

Кіевская Рождество-Предтеченская или Борисо-Глѣбская церковь (VII).

Стаття належить київському історику та археольоґу проф. М. Петрову. Автор сперечаєть ся думкою (Закревського та ин.), ніби-то стародавня Борисо-Глїбська церква р. 1602 збудована була на підвалинах польського костела. На основі архивних документів Борисо-Глїб. церкви, він запевняє, що ся церква на тому самому місцї, де вона була й після, істнувала ще в XV в., на який він і кладе її будівлю. Свідоцтва ж, на яких заснована згадана вище думка Закревського й ин., д. Петров припасовує не до Борисо-Глїбської, а до приписаної до неї Рождество Предтечинської церкви, яку р. 1602 збудовано на місци домініканського костела.

У VIII кн. надрукована „Замѣтка по поводу празднованія въ Галицкой Руси 300-лѣтней годовщины Брестской уніи“, написана проф. І. Малишевським[1]). Розбираючи головні думки „Відозви до братів Русинів“, виданої ювилейним комітетом в 1895 р., автор „замітки“ перш за все нотує, що „Відозва“ помиляєть ся в історичній правдї, коли каже про добрий вплив католицького Риму на Русь за перших часів християньства на Руси. Далї доводить, що сумне стано-

[1]) Ся замітка надрукована і в „Прибавленіяхъ къ Церковнымъ Вѣдомостямъ“ N 32, 33.

вище руської церкви за пізнійших часів, причину якого „Відозва“ вбачає в від'окремленню від Риму, залежало від сучасних умов її побуту, які склались за для неї під час залежности західньої Руси від польсько-литовської католицької власти та зближення її з латино-польською „єресею“. В оповіданню „Відозви“ про запроваджене унії та принятє її Галицькою Русю автор підносить недомовки і помилки. Запевнення „Відозви“ про добрий вплив унії не тільки на піднесенне церкви, але й на духове та національне відродженнє руського народу автор також обмежує. Та подаючи докладний розбір головних думок „Відозви“ з погляду історичного, автор не видержав до кінця ролї обєктивного історика. З приводу слів „Відозви“, що „тепер (на Українї російській) майже не можна матерною мовою відізвати ся в церкві, анї в школї“, він каже: „сьвященники наші по південній та західній Руси балакають з своїми парафіянами у щоденному життю їх рідною мовою, і в усякому разї, мовою цїлком зрозумілою їм. Не забороняєть ся мова ся й у казаннях в церкві, тільки сам нарід більш поважає при казанню загально-російську мову; яко більш оброблену й усовершенну, і в кожному разї зрозумілу єму. Що ж до школи, то нарід півд. та зах. Руси рішучо волїє, що б мовою шкільною був не місцевий говір, що відріжняєть ся своїми відтїнками, а теж загально російська“. Не знаємо, звідкіля шановний професор здобув такі відомости!

В „Тр. Київ. Акад.“ уміщено також, як звичайно, рецензиї на працї, писані студентами випуску 1894/5 р. за для степени кандидата теольоґії, меж ними такі теми, що належать до історії України:

„Отношеніе папскаго престола къ уніатской и православной церкви въ западной Россіи при папѣ Урбанѣ VIII (1623—1644)“.

„Өеофанъ Прокоповичъ. Его гомилетическая теорія и проповѣдническія произведенія“.

„Патріархъ іерусалимскій Өеофанъ (1608—1645) и его участіе въ дѣлахъ русской церкви“.

„Симеонъ Тодорскій и его значеніе въ исторіи науки старой Кіевской Академіи“.

„Исторія Кіевской Академіи за первую половину XVIII столѣтія“.

„Южно-русскія полемическія сочиненія противъ евреевъ, относящіяся ко времени образованія ереси жидовствующихъ.“

„Обличеніе лжеученія раціоналистическихъ сектъ штундистовъ и молоканъ.“

„Дѣятельность древнерусскаго духовенства на пользу народнаго образованія.“

„Просвѣщеніе и литература Россіи въ XIII в.“

До сього прилучаємо, як і торік, огляд материялу наукового в органах українських епархий.

Кіевскія епархіальныя вѣдомости, — найбільш богаті історичними статями.

Кратскій очеркъ кіевской митрополіи отъ начала ея существованія до конца XVIII вѣка Ф. Малеванського (N 3). В сьому начерку автор не робить яких-небудь нових вислїдів, а тільки на підставі загально-відомих історичних джерел оглядає территорияльні границї митрополії, згадує про залежність її від константинопольського патриярха, далї — про підлеглість її мовсковському патриярхови в кінцї XVII віку і нарештї звертає увагу на значіннє київського митрополїта в XVIII в. для православних в Польщі, що не мали своїх епископів, окрім одного білоруського.

Кіевскій женскій Флоровскій (Вознесенскій) монастырь Н. Малиженовського (N N 6, 7, 9, 11 и 13). Ся статя[1]) є перший більш меньш повний і докладний історично-археольоґічний начерк Флоровского монастиря, що істнує й тепер в Київі; написано його головним чином на підставі актів, що знайдені були автором в архивах Київської консисториї, Київської духовної академиї, Київського центрального архива (при унїверситетї) і Флоровського-ж таки монастиря.

Монастир во імя св. Флора і Лавра істновав в Київі на Подолї здавна, але про самий давнїй период його істновання майже нїчого не відомо. Коло 1566 року він був відновлений київським протоієреєм Яковом Булькевичем і до року 1642 значив ся в „держаніи и вживаніи" ктитора і його нащадків. Року 1642 онук ктитора Іван Булькевич, „законник" київського печерського монастиря, зрік ся своїх дїдичних прав на Флоровський монастир і передав сї права самій громадї того-ж таки монастиря. Виступивши на путь самостійного життя, монастир протягом XVII—XVIII віків здобув собі богато маєтностей навколо Київа. Материяльне становище монастиря найбільше підняло ся з того часу, коли (року 1711) до його прилучено другий давнїй жіночий монастир — печерський Вознесенський, і коли його маєтности перейшли до Флоровського монастиря. Хоч за часи руїни (після Хмельницького) де-які люде, що заздрісно позирали на чужу власність, пробували відібрати монастирські маєтности, але настоятельки його дуже горячо обороняли права монастиря і не рідко одержували грамоти то від московських царів, то від українських гетьманів, що затверджували давні права монастиря на згадані маєтности. Так року 1714 українськпй гетьман Іван Скоропад-

[1]) Про неї див. ще Записки т. XI, бібліоґрафія.

ський відібрав у монастиря одно село, що було за ним затвержене гетьманом Іваном Мазепою; імя Мазепи після його зради московському цареви дало Скоропадському привід скористуватись тим Мазепиним подарунком для себе; але бажаннє Скоропадського не справдилось; року 1731 указом цариці Анни село се було повернене знову до Флоровського монастиря.

Року 1786 маєтности Флоровського монастиря, як і иньших українських монастирів відібрано до державного скарбу, а замість них монастир що-року одержував від уряду грошеву запомогу (невелику, правду сказати, в порівнанню з відобраними маєтностями). З сього часу монастир почав новий период своєго життя, що визначуєть ся головним чином заходами винайти які небуть засоби для істнования і забезпечення. В сей останнїй период монастир справдї часто терпів велику нужду, бо не раз спустошений був пожежами. Найбільше дала ся в знаки пожежа 1811 р., що спалила всї церкви і будівлї монастирські, які були здебільшого деревяні, так що черниці мусїли перейти на життє зпершу в приватний дім, а потім — в Пустинно Миколаєвський монастир (братия з сього монастиря на той час була переведена в Печерську Лавру).

В кінцї статї автор говорить про сучасний побут монастиря — описує церкви, будівлї, видатнїйшу церковну утвар, ризи, грошові кошти і склад черниць.

Про три статї за Межигорський монастир (N 8 і 18) мова в відділї бібліоґрафічнім.

Появленіе уніатскихъ церковно-богослужебныхъ книгъ въ 1739 г. и распространеніе ихъ въ заграничныхъ благочестивыхъ монастыряхъ и приходскихъ церквахъ, принадлежавшихъ къ Кіевской митрополіи прот. П. Орловського (N 6).

На уніятскім Замойскім соборі (1720 р.) ухвалено звернути дуже пильну увагу на потребу поправлення православних церковних книжок, що вживались скрізь по церквах, і обмінити на нові. Папа, затверджуючи постанову сього собора, звелів своїй курииї обібрати кількох богословів, щоб вони переглянули церковні книжки і зазначили, які з них треба виправити і які цїлком знищити. Комісия ся скінчила сю справу тільки року 1737; ухвали її були приняті куриєю і року 1738 постанову сїєї комісиї разом з булею папскою розіслано всім уніятським епископам в Польщі, щоб вони зараз-же виконали постанови комісиї, а епіскопи вже від себе розіслали сю постанову ігуменам монастирів і деканам. В статї о. Орловського наведено одно таке розпорядженнє епископа львівського, галицького і каменець-подільського Атаназия Шептицького з 3 мая 1738 р., з дуже докладним означеннєм, які належить зробити

поправки і в яких книжках. Далї автор звертає увагу, що Атаназий Шептицький звелїв надруковати в львівській друкарнї богослужебні книжки відповідно новим виправленим вже взірцям і сї книжки без жадних перешкод були розповсюджені скізь на польській Українї в уніятських монастирях і церквах і навіть занесені були в православні монастирі й церкви. Сьому сприяли, на думку автора, такі причини: темнота і несьвіченість православного духовенства і специяльно чернців, потайна прихильність до унїї де-яких ігуменів православних монастирів і недостача і дорожнета православних книжок. Передрук сїєї статї зроблено того-ж таки 1895 р. в „Литовских епархіальных вѣдомостях“ (N 42) і „Волынских епархіальных вѣдомостях“ (N 32). Треба одначе завважити, що документи, які подає тут о. Орловський, не нові: вони були надруковані сим самим прот. Орловським в 1891 р. в „Подольских епархіальных вѣдомостях“ в статї під титулом: „Матеріалы для исторіи православія въ Брацлавщинѣ“.

Объясненіе преслѣдованія и гоненія уніатами неуніатовъ чрезъ отобраніе церквей и приходовъ, изгнаніе ихъ изъ собственныхъ домовъ и расхищеніе ихъ имуществъ, а также отвѣтъ на титулы, данные въ универсалахъ уніатскимъ митрополитомъ Смогоржевскимъ неуніатскому духовенству (N 9).

Се полємічний утвір, написаний польською мовою коло 1790 р. православним протопопом містечка Гранова (тепер Гайсинського повіту, Подільської епархиї) Іваном Строцьким, що брав дуже велику участь в боротьбі православного українського духовеньства з католиками і уніятами. Утвір сей знайдено прот. П. Орловським в біблїотецї київського Софійського собора разом з иньшими паперами, що належали тому-ж таки Строцькому, і видано в перекладї з польської мови. Строцький в сьому утворі полємізує з сучасним йому уніятським митрополитом Смогоржевським, відкидає його прикрі вирази в ріжних обіжниках, що видавані були на адресу неуніятів, доводить правдивість православної віри і леґальність поступовання, згадує про де-які насильства уніятів над православними і т. ин. Сей утвор прот. Строцького цїлком надруковано в статї того-ж таки прот. П. Орловського в Київський Старинї за 1895 р. N N. 11—12, п. з. „Грановскій протопопъ Іоаннъ Строцкій, какъ поборникъ православія на Украйнѣ во второй половинѣ XVIII столѣтія“. Передрук статї о. Орловського з „Кіевск. епарх. вѣд.“ зроблено в „Литовских епархіальних вѣдомостях“ (N 29—30) і „Холмско-Варшавскім епархіальнім вістнику“ (N 17—18[1]).

---

[1]) Див. Записки т. XII, біблїоґрафія.

Предшественники духовныхъ консисторій въ епархіальномъ управленіи Западно-Русской церкви въ XV и XVI в., такъ называемые соборные „крылосы“ С. Л. (N 24).

Автор з початку показує, що „крилос“, яко орґан колеґіяльні управи і суда, істновав здавна в российській церкві (є звістка про істнованнє його в XII в.), але в Московщинї сей інститут не мав ніякого розвитку: він був скасований, і натомість повстала форма правлїння одної особи. Противно, в руській церкві ся колеґіяльна форма мала дуже широкий розвиток. На підставі документів, дуже старанно зібраних автором, зазначують ся досить широкі права „крилоса“ в руській церкві.

Унія и возсоединеніе уніатовъ въ 1794—1795 году въ предѣлахъ нынѣшняго Липовецкаго уѣзда — свящ. В. Липковського (N 21 и 23).

Автор з початку статї говорить про релїґійне становище тієї місцевости в XVIII в. на підставі значних шаблонових гадок, а потім оповідає про прилученнє уніятів до православия за епископа Віктора Садковського. Остання частина статї основана на документах Липовецького духовного правлїння, до якого в 1794—95 р. ішли справи про прилученнє унїятів.

Изъ церковной лѣтописи Богоявленскаго прихода м. Паволочи Сквирскаго уѣзда — свящ. С. Брояковського (N N 10, 11, 14, 16, 18 и 21).

Історичні відомости про Паволоч дано в сїй статї головним чином на підставі переказів, що задержались в сїм'ї автора і в народї. Наводять ся тут дідичі містечка, говорить ся про долю його за часи Б. Хмельницького, С. Палїя і иньших; подають ся звістки про стару церкву, що істнувала в минулому віцї, і про нову, що заснована недавно, року 1894. В кінцї статї автор росповідає про церковний архив, церковну раду, церковно-приходску школу і духовенство в містечку.

Волынскія Епархіальныя Вѣдомости.

Рукописныя евангелія Волынскаго епархіальнаго древнехранилища (Историко-діалектологическіе очерки) Г. Крыжановського. (N N 7, 8, 9, 10, 11 - 12, 13, 14 та 15).

Р. 1893 в Житомирі засновано церковне-археольоґічне товариство й при нему епархияльний музей (древнехранилище), куди збирають ся памятки старовини, переважно церковної. Не вважаючи на незначний час істновання сього місцевого музею, в йому вже єсть коштовні речі давнини, до яких треба занести й рукописні євангелія. Гр. Крижановський (автор студиї „Рукописныя евангелія кіевскихъ книгохра-

нилищъ“, Київ р. 1889) подає в сїй статї опись девяти рукописних еванґелій, з яких вісїм четверо-евангелій, а одно „учительне“; рукописи сї більшістю належать до XVI в. (одну можна віднести на підставі палеґрафічних ознак до XV в., дві до XVII в. й одну до XVIII в.) Усї вони написані у Галицько-Волинськім краї і в значній мірі заховали в собі ознаки галицько-волинської мови XVI—XVIII в., а текст учительнього евангелія написаний чистою українською мовою. Майже на кожній рукописи є записка про те, в яку церкву й хто їх дав, за скільки куплені, й т. ин., через те рукописи сї мають деяку вартість за для істориї місцевого краю. Одно з четвертоевангелій написано р. 1567 у Струмиловій Камінцї (з того-ж самого міста є ще й иньше евангеліє рукописне, більш давне — 1411 р., що тепер становить власність церковно-археольоґічного музею Київ. д. академії); друге евангелиє XVI в. подаровано р. 1636 у церкву св. Параскеви м. Язловця (у східній Галичинї). Статя д. Крижановського вийшла й окремою брошурою (Почаїв 1895 р. стор. 75).[1])

Историко-статистическое описанiе церквей и приходовъ Волынской епархiи — Н. Теодоровича. Се продовжене працї, перший том вийшов ще р. 1888. Описуєть ся далї Староконстантиновський повіт. Вписи села Сковорідок есть багато етноґрафічного материялу -- описання весїля, похорон й ин.; зібрано богато поговірок, забобонів й т. ин.

Три подлинныя завѣщанiя дворянъ Өеодора и Евы Домашевскихъ Почаевскому монастирю отъ 1649, 1659 и 1665 г. (къ исторiи Почаевской Лавры) Н. Теодоровича.

Сї три документи знайдено в архиві правлення Волинської дух. семинариї, куди вони прийшли з церковно-історичного комітету, що істнував в 50-их роках при семинариї. Волинські шляхтичі Өедор та Ева Домашевські відомі в історий Почаївського монастиря тим, що р. 1649 вимурували на скелї церкву, на місцї якої в р. 1771—1785 ґраф Миколай Потоцький поставив велику Успенську церкву, що істнує й досї. Надруковані два документи 1649 та 1659 р. — се надання, якими Домашевські дають монастиреви гроші та маєтности. Третий документ 1665 р. есть тестамент Еви Домашевської, де вона виголошує свою передсмертну волю що до свого добра, що майже все віддає на манастир, і просить поховати її біля Троїцької манастирської церкви, де поховано і чоловіка її, що вмер трохи ранїйше. Документ 1649 р. написаний українською мовою, руськими лїтерами, два инчих документи — 1659 р. та р. 1665 — польською мовою.

---

[1]) Про неї див. Записки т. X, біблїоґрафія.

Къ исторіи Колодежненскаго Вознесенскаго монастыря, нѣкогда существовавшаго въ Новоградѣ. Волынскомъ уѣздѣ Волынской губерніи – Н. Теодоровича (N 22 и 23). Сей манастир, про який ми маємо дуже скупі відомости, істнував здавна біля села Колодежна над рікою Случею, як думають — старого Колодяжна XIII в.; заснованнє надають якимсь руським князям, розуміеть ся — цілком довільно; спершу він був православним, а в XVII в. кн. Януш Острожський передав його уніятам. У XVIII в. манастир зубожів і р. 1775 його прилучено до Любарського базиліянського манастиря, а р. 1804 цілком скасовано. У сїй статї д. Теодорович видає три документи XVIII в., знайдені в архиві Почаївської Лаври, що кидають сьвітло на історию манастиря, а то 1) інвентар манастиря р. 1778 (де заведено summariusz dokumentów — від 1671 р.); 2) судова постанова що до манастирських маєтностей, наданих йому княгинею Теофілею Любомірською, 1696 р., та 3) акт про сполученнє Колодожненського манастиря з Любарським р. 1775.

Гдѣ существовалъ на Волыни Дубищскій Введенскій православный монастырь — К. Гвоздиковського (N 24).

Автор, на основі виданого у Архиві Ю-З. Россіи (ч. 1 т. 6) фундушевого запису кн. Любарта Гедеминовича 1322 р. та народних переказів, доводить, що сей манастир істнував не в селї Дубицї, чи Волицї Дубіськїй Староконстантиновського повіту, а в Луцькому повітї за 4 версти від м. Рожищ над р. Стирем, на місцї теперішньої нїмецької кольонії, що зветь ся Старе Дубище.[1]).

Историческій очеркъ о Пражевской иконѣ Божіей Матери — свящ. А. Буйницкаго.

Про давність сього образу нїчого не відомо, але слава про нього пішла скрізь; р. 1864 за для нього зроблена срібна риза на кошти подаровані царицею Мариєю, графинею А. Блудовою та ин. Р. 1893 дозволено переносити сей образ у лїтку до Житомиру.

Отчетъ Волынскаго Церковно-Археологическаго общества за 1894 р. Уставъ общества, утвержденный 15 сент. — 11 окт. 1893 г. св. Синодомъ (N 11—12).

Се товариство засновав у м. Житомирі волинський архиепископ Модест р. 1893; того ж таки року воно дістало статут, затверджений Синодом. Під управою товариства істнує церковно-історичний музей — „Древнехранилище“, що містить ся у житомирському архиєрейському домі.

---

[1]) Наданнє Любарта мусить бути фальсифікатом (див. Записки IX, Н. хроніка с. 9), одначе досить давно уложеним, тож в сїй справі може воно дати ґрунт до таких виводів. Ред.

Подольскія Епархіальныя Вѣдомости.

Минулого 1895 року подільська епархия святковала століттє свого заснования (12 квітня 1795 р.) й через се місцеві „Епарх. Вѣдом." дали багато місця описанням святковань, привітам, адресам і т. ин. Отже через се й історичних статей у сьому виданню за 1895 р. знаходимо не багато. Окрім того в Камінцї видають ся ще „Труды Подольскаго Епархіальнаго Историко-Статистическаго комитета" й VIII випуск сього видання буде присвячено столїттю заснования подільської епархиї. В Епархіяльних же „Вѣдомостях" р. 1895 з приводу столїття подільської епархиї уміщено тільки статтї загального змісту історичного, чи властиво — публїцистичного, ось вони:

І. Өеодорова: Главнѣйшія моменты развитія православно-русскаго дѣла въ столѣтній періодъ существованія Подольской епархіи. (N 41—46).

Н. Яворовскаго: Промова, виголошена на урочистих зборах 13 мая під час сьвятковання ювилея.

З инчих, не ювилейних статей, згадаємо ось які:

Святитель Өеодосій Углицкій, Архіепископъ Черниговскій и Новгородъ-Сѣверскій (+ 1696 г.) А. Лотоцького (N 19 та 20).

У сїй статї, що містить у собі коротку біоґрафію Ф. Углицького, автор доказує, що сей святитель родом з Поділя, а властиво з містечка Уланова (Летичівського повіту). Правда, безпосередних доказів того нема, але посередними можуть бути заціллілі листи владики Феодосия; з їх видко, що він родом з Польщи, се б то з тих українських земель, які у той час були під властию Польщі, й що в Уланові була його рідня, долею якої він цікавив ся; окрім того, автор вказує на те, що мова, якою писав Углицький, — українська з примішкою подільських ідіотизмів, що, на нашу думку, цілком справедливо. Д. Лотоцький не впевняє, що Феодосий Углицкий з Поділя, але вважає за відповідне зняти се питання з приводу того, що р. 1896 сповнить ся 200 років з дня смерти сього владики чернигівського, тїло якого, оточене авреолєю сьвятости, лежить в чернигівській Борисоглїбській церкві.

Тому ж авторови належить иньша статя — Къ исторіи Браиловскаго монастыря (N 38).

З приводу 50 років з часу переводу Браіловського манастиря жіночого з м. Винниці (де сей манастир засновав р. 1635 браславський підсудок та королевський секретар Михайло Кропивницький), автор на підставі манастирського архиву оповідає про обставини сього переводу.

Историческія свѣдѣнія о с. Боровкѣ Ямпольскаго уѣзда — свящ. І. Ш. Подано відомости про осаду, її церкви та сьвя-

щенників, усе се зроблено на підставі церковних та инчих документальних дат та місцевих переказів. Перекази дали можливість авторови оживити свою статю.

Отчетъ Подольскаго Епархіальнаго Историко-статистическаго комитета и состоящихъ при немъ древнехранилищъ и епархіальной библіотекѣ за 1895 г. (N 15 та 16).

З р. 1865 у Каменці істнує історично-статистичний комітет, що має своєю метою історично-статистичну опись епархиї та можливе вислїдженнє місцевої церковної історию (статут комітета, затверджений синодом, надруковано у Под. Еп. Вѣд. за р. 1895 р. N 1). 1890 р. при комітеті засновано церковно-історичний музей — „Древнехранилище". Комітет видає „Труды", яких видано вже 7 томів. Як видко з відчиту за 1894 р., комітет налїчував 120 членів. До музея за р. 1894 прибуло 1004 річей, переважно церковних, що з придбаним ранїйше складає 3494 річи. Дохід комітету за р. 1894 становили 1200 руб. 22 коп.

До останнього числа „Под. Еп. Вѣдом." за 1895 р. додано „Календарь Подольской епархіи на р. 1896 г." У сій книжцї кілька історичних статей: „Бакота и ея монастырище" (тут, на місци стародавнього манастиря, що згадуєть ся у XIV в., р. 1891—2 робив роскопки проф. В. Б. Антонович), „Лядавская пещерная церковь" (на березї Днїстра), „Каменецкій замок", „М. Жванецъ".

Кишиневскія Епархіальныя Вѣдомости.

Историческій очеркъ „Благороднаго пансіона", учрежденнаго при Кишиневской семинаріи" (N N 19, 20, 21, 22, 23 и 24) А. Стадницького.

З початку автор робить коротенький начерк просьвіти Бесарабії (і взагалї Волощини) до 1812 р., себ то, до прилучення її до Росиї. В ті часи, коли Молдавія мала своїх власних господарів, просьвіта і наука стояли в нїй досить високо; се можна сказати особливо про княженнє Василя Лупула в XVII в. Але в XVIII в. при господарях-фанаріотах просьвіта цїлком упадає: грецькі школи істнували тільки на показ, а користи для молдавського народа з їх не було жадної. Після прилучення Бессарабиї до Росиї почали заводити школи ріжних типів, — і от року 1813 була заснована духовна семинария еп. Гавриїлом, а через три роки при семинариї заведено „Благородный пансіон" для шляхетських („дворянських") дітей. Хоча пенсион сей заведено при семинариї, але він був цїлком окремою школою, цїлком самостійною: в йому була власна адміністрация, власні проґрами науки, своя система виховання, свої кошти і т. ин. Пенсион істнував не довго, до 1831 р., себ то до того

часу, коли була заведена дирекция бессарабських шкіл і засновані ріжні школи сьвітські; але і за сей короткий вік пансіон був дуже користний для бессарабського шляхетства („дворянства“). В статї знаходим богато цікавого материялу і до історії кишиневської семинариї, і до історії просьвіти в Бессарабії взагалї.

Матеріалы для исторіи Добрушскаго монастиря (N 21 и 22).

Тут подано посланія архимандрита Феофіла, настоятеля Миколаєвського Добрушського монастиря до собора того-ж таки монастиря, бо сам настоятель одночасно був і катихетом (першим) Рішелєвського лїцея, що заснований тодї був в Одесї. Феофіл був особою досить відомою навіть в вищій верстві суспільства, через приятельство його з кн. Ґолїциним, обер-прокуратором св. Синода. Вмер Феофіл 1869 р. Листованнє його з братиєю Добрушського монастиря належить до 1821—23 р., коли він був настоятелем сього монастиря.

В листах є багато відомостей для характеристики внутрішнього життя монастиря.

Архимандритъ Андроникъ, игуменъ Ново-Нямецкаго св. Вознесенского монасиря въ Бессарабіи. А Стадницкого (N 5).

Се закінченнє житєписи сього аскета, що вмер 1893 р. (початок житєписи в „Кишин. Епарх. Вѣд.“ 1894 р.).

Письма Филарета, митрополита московскаго къ преосвященному Димитрію (Сулимѣ), архіепископу Кишиневскому (N 23).

Всїх листів вісїм і належать вони до часу межи 1827 и 1836 р. Здебільшого се є обмін привитань, бажань і т. ин. В одному з листів (1836 р.) митр. Филарет говорить про свій утвір „Бесѣды къ глаголенному старообрядцу“ і зазначує ті причини, що привели його до написання сього утвора. Листи сї характеризують і преосвящ. Димитрия Сулиму, що був родом з Харківщини.

В N 1 надруковано рецензию Д. Щеглова на книжку А. Стадницького: „Гавріилъ Банулеско-Бодони, экзархъ молдовалахійскій и митрополитъ кишиневскій“ (Кишиневъ, 1894 р.), (обговорену в Записках т. VIII).

Черниговскія Епархіальныя Извѣстія.

Очеркъ миссіонерскихъ мѣръ по обращенію въ православіе Стародубскихъ и черниговскихъ раскольни-

ковъ до временъ Екатерины — М. Лілєєва (N N 5—8, 10—12, 14 та 15).

Місионерська діяльність православних помеж раскольниками почалась ще з кінця XVII в. за відомого епископа Лазаря Барановича, що посилав до раскольників якогось Сьомашка й забирав у їх книжки старого друку. Але місионерська діяльність Лазаря Барановича не була інтензивною. Навпаки, місцева духовна православна власть ніби то узяла раскольників під свій протекторат, а вони знов не мали нахилу до сполучення з православними та нишком друковали у чернигівській друкарні Ілїнського монастиря книжки. На українське духовеньство вони споглядали з великим зневірєм, бо вважали його за ініцияторів Никонової реформи. Ще перший раскольничий „челобитник" Савватий каже, що „приїзжі „нехаї" (українські ченці) звели з розуму Никона та його справщиків", а про Лазаря Барановича говорили, що дякуючи йому „на Москві по церквам завелась Польща"; до того ж раскольники носили бороди, за які їм роблено утиски, а Українцї голили бороди. Інтензивне місионерство поміж раскольників почало ся за Петра В.; тоді по Чернигівщинї працював яко місионер єромонах Йосиф Рєшілов (ранїйше він був раскольницьким вчителем); але діяльність його була не пастирська, а поліцейська: грошеві кари, вязниця та кара на тілї були звичайними способами місионерства, і користи з його не було. Потім до часів Катерини II не посилано вже до Стародубців якихсь окремих місионерів — навертаннє раскольників зроблено обовязком місцевого духовенства — стародубського протопопа та ин.

Георгій Конисскій архіепископъ Бѣлорусскій (родив ся р. 1717, + 13 лютого 1795 р.) Ив. Минкевича (N 4, 5, 6, 7 та 8).

З приводу столітних роковин від смерти Кониського подано доволї повні біоґрафічні відомости про сього діяча другої половини XVII в., що був родом з Ніженя Чернигівської ґубернії.

Фамильные документы предковъ Георгія Конисскаго, Архіепископа Бѣлорусскаго — Протоієрея Ѳ. Васютинського (N. 9).

Тут подано: 1) грамоту короля Яна Казимира р. 1659 ніженському шляхтичови Єремії Касияновичу Кониському (прадідови еп. Георгия Кониського) про визволеннє його маєтностей від ріжних податків за військові заслуги й за для знищення їх під час війни; 2) універсал гетьмана Данила Апостола р. 1732, що стверджує попередні документи Кониських, за проханнєм писара ніженського маґістрату Григория Леонтиєвича Кониського, дядька еп. Георгия Кон.; 3) грамота того ж гетьмана

Григорию Кониському р. 1732 про увільненнє його від утисків та військового постою; 4) універсал ніженського полковника Жураковського р. 1715 про настановленнє значкового товариша Йосифа Кониського (батька еп. Георгия) виїзжим (зборщиком ярмаркових податків) на ярмарок у Борзну.

Полтавскія Епарх. Вѣдомости.

Къ житію св. Ефрема Печерскаго, епископа Переяславскаго — М. Сагарди (N 20).

Подають ся біоґрафічні відомости про сього славного епіскопа († коло 1105 р.), до того ж тут висловляють ся проби розвязання деяких суперечностей в лїтописних переказах та поглядах істориків (на приклад про национальність св. Єфрема, про іменовання його митрополїтом, про „банное строеніе“, що збудовав Єфрем у Переяславі й инше).

Покровская церковь села Сулимовки, Переяславскаго уѣзда — В. К. (N 8).

Опись мурованої церкви в Сулимовцї, що збудовав коло 1684 р. ґенеральний хорунжий Іван Сулима, нащадок Івана Сулими, осадчого самого села Сулимовки, що був гетьманом на Запорожжі з початку XVII в. (1628—35 р., див. „Сулимовскій Архивъ“ А. Лазаревського). Сей Іван Сулима вмер далеко від рідної країни, коло Ладожського озера куди Петро післав його з 20000 козаків; тїло його перевезено на Україну й поховано у збудованій ним церкві. З с. Сулимовки був родом владика „слобідський, український і харківський“ Христофор Сулима († 1813 р.). У церкві с. Сулимовки єсть подарунок сього владики: дзвін р. 1802 та книжка „Новая Скрижаль“, на якій єсть його надпис: „Въ церковь предковъ моихъ Сулимовскую Покрова Пресв. Богородицы въ память посылаю 1805 г. Февр. 7 дня“.

Историческій и церковно-статистическій очеркъ поселеній Кобеляцкаго уѣзда, расположенныхъ по рѣкѣ Ворсклѣ (N 21—22).

Описано м. Кішеньку та її церкви (початок описи про инчі осади надруковано р. 1894.

Историко-статистическое описаніе Михайловской церкви с. Ковалей Хорольскаго уѣзда Полтавской епархіи — свящ. П. Клепечевського (N 6—8).

Лѣтопись Дмитровской Покровской церкви Кременчугскаго уѣзда — св. А. Мойсїяхи (N 10).

Історичні відомости про с. Дмитровку та її церкву починають ся в половини XVII в.

Двадцатипятилѣтіе Полтавскаго Епархіальнаго женскаго училища — В. Щеглова (N 2—7).

Се продовженнє статї, розпочатої р. 1894, — тут подано властиво материяли до історнї школи.

Екатеринославскія Епархіальныя Вѣдомости.

Начало единовѣрія въ русской церкви, положенное преосв. Никифоромъ Ѳеотоки въ слободѣ Знаменкѣ, бывшаго Екатеринославскаго Намѣстничества — В. Грекова (N 6—8).

В історичній лїтературі уставилась думка, що „единовѣріе“, чи прилученнє старообрядцїв-раскольників до православної церкви на підставах так званого єдиновірства, виникло перш за все у Стародубщині після 1781 р., і запровадженнє єдиновірства сполучали з іменнями стародубського інока Никодима та ґрафа Румянцева-Задунайського. Автор, на підставі документів, що він знайшов у архиві мінїстерства справ заграничних, показує, що за огнище єдиновіря повинно вважати слободу Знаменку, тепер Херсонської ґубер., Олександрийського повіту, й що найранїйше завів і горячо боронив єдиновірство р. 1780 преосвящ. Никифор Ѳеотоки, родом Грек, другий владика Словенської епархиї. Коло р. 1763, дякуючи гуманнїйшим роспорядженням Катерини II що до раскольників, до Росиї повернулись з Молдавиї раскольники, що жили там, помандрувавши туди з Росиї за Петра I. Вони осїлись в Новоросиї й головним чином у Знаменцї, а потім звернулись до владики Никифора, що б висьвятити їм сьвященника й дозволити збудовати церкву, де їм можна було б відправляти службу божу, задержуючи свої обряди. Никифор прийняв се на власну відвічальність. Синод спершу виступив супроти вчинку владики Никифора, але потім, коли той написав широке, докладне та розсудливе поясненнє в сїй справі, в синодї змінили погляди і потім стали приймати й инчих роскольників з правами єдиновірцїв.

По вопросу 100-лѣтія церкви въ селѣ Штеровкѣ Словяносербскаго уѣзда (N 24).

Подаєть ся історія будівлї сієї церкви, поставленої Петром Штеричом, що під конець XVIII в. володів великими маєтностями у Бахмут-

ському та Донецькому повітах Катеринославської ґубер.; подають ся історичні відомости про парафію, священників і т. ин.

Херсонскія Епархіальныя Вѣдомости.

Письма А. С. Стурдзы къ его духовнику, протоіерею М. К. Павловскому (N 8, 9, 14 та 24).

Стурдза (род. 1791 р. † 13 червня р. 1854) — духовний письменник та церковно-громадський діяч, перебував під кінець свого життя у Одесї, де брав діяльну участь у заснованню ріжних філянтропичних, наукових та ин. товариств. Листи його, надруковані у „Херс. Епар. Вѣд.", належать до 1843—1854 р.; деякі з них писані з-за кордону і містять у собі багато цікавого для характеристики церковно-громадських обставин того часу. (Коротка біоґрафія А. Стурдзи та листи його до обер-прокурора св. Синоду С. Нечаева — у „Христ. Чтеніи" 1896 р. кн. 1).

Воронежскія Епархіальныя Вѣдомости.

Изъ прошлаго Воронежской духовной семинаріи (N 1). Надруковано ріжні вірші учнїв, що р. 1801 на Різдво піднесено Арсенїю, епископови воронежському та черкаському.

О современномъ расколѣ въ Воронежской епархіи въ связи съ предыдущей полувѣковой его исторіей — М. Былова (N 2).

Се історично-статистичний огляд расколу страобрядства у Воронежській епархиї (тепер їх тут налїчують 15143 д., сектантів молоканів 3023 д., юдаістів 776 д., хлистів 21 д. й ин.)

Матеріалы для исторіи Воронежской епархіи (N N 13, 15, 19, 24).

Подають ся консисторські акти з величезними, иноді вельми ориґінальними резолюциями Арсенїя II, еписк. воронїжського та черкаського (1800—1810 р.)

Синодикъ Святителя Митрофана — Н. Полїкарпова. (N 19).

Широке описаннє сього памятника кінця XVII в., що надають воронежському епископови св. Митрофанови. Синодик сей переховуєть ся в різниції воронїжського Митрофанїєвого манастиря. Се — книжка, що містить у собі окрім звичайного реєстру імен за-для поминання на службах, ще й ріжні лїтурґічні статтї та думки: про користь поминання небіжчиків й ин. (статя д. Полїкарпова не скінчена).

Холмско-Варшавскій Епархіальный Вѣстникъ.

Тут знаходимо кілька статїв свящ. Петра Фоміна, що дотикають ся історії православних манастирів, церков, брацтв та парафій Холмської Руси і складені на основі записок на церковних книжках, що нинї перейшли до церковно-археольоґічного музею Київської духов. академії; сї статї ось які:

а) Древняя Тышовецкая церковь и ея настоятели (N 1).

Церква с. Тишовець над р. Гучвою Томашівського повіту належить до найдавнїйших історичних православних памяток Забужа.

б) Къ исторіи послѣднихъ дней Кулемчицкаго монастыря (N 3).

На підставі записок на церковних книжках, що колись належали сьому монастирю, подають ся скупі відомости про сей манастир православний, що істнував у XVI—XVIII в. біля села Колемчиць Холмського повіту.

в) Къ исторіи древняго Тарногродскаго братства (N 5).

Наведено надписи 1665 та 1715 р. на церковних книжках, що дотикають ся історії брацтва м. Тарногрода (у XVI--XVIII в. належав до Перемишльської землї та епархиї, тепер же до Білгорайського повіту Люблинської ґубер.).

г) Древній Новоселецкій приходъ (N 16). Подано історичні відомости про парафію с. Новоселки Томашівського повіту Люблинської ґубер. на підставі надписів на церковних книжках.

д) О Ходиванецкой церкви XVII и XVIII в. (N 22) — Томашівського повіту, у південній Холмщинї.

е) Старосельская православная церковь XVII в. (N 23).

ж) О древней Богутычской церкви (N 24) — село Богутиче Грубишівського повіту, у XVIII в. належало до Грабовецького староства.

з) Археологическая замѣтка (N 3).

Подано реєстр церковних річей Січненської церкви св. пророка Ілї 1623 р. Сей реєстр списано на першому листку рукописного евангелія XVI в., що р. 1894 подаровано в Вільнї в музей Київської духовної академії.

Згадаємо ще про такі статї:

Историко-статистическое описаніе церкви и прихода въ с. Переспѣ Томашовскаго уѣзда Люблинской губерніи — свящ. П. Гапановича (N 11 и 13).

Село Переспа — се частина стародавнього міста Червеня, у склад якого входили і сусїдні теперішні місцевости: „посад“ Тишовцї, село Вакієв й „деревня“ Чермно. В статї подано історичні відомости про церкву та парафію с. Переспи з XVII в.

Холмскій Каѳедральный Рождество-Богородицкій соборъ во времена уніи (1596—1875 г.) Гр. Ольховскаго (N 5—9).

Подано історию собора і зроблених в ньому перемін.

Георгій Конисскій, Архіепископъ Бѣлорусскій — К. М. Л. (N 5).

Коротенька біоґрафія та характеристика його, з приводу сотнї років його смерти.

„Библіографическая замѣтка“ на книжку свящ. Ф. Гербачевського: Русскія древности и памятники православія Хомско-Подляшской Руси“.

Краткій годичный отчетъ по братскому церковно-археологическому музею и библіотекѣ при ней за 1893—1894 братскій годъ въ связи съ исторіей ихъ — кустоша музея Ф. Коралова (N 1).

У Холмі місцеве брацтво р. 1882 засновало музей, а при йому з р. 1885 бібліотеку з ініциятиви Модеста, тодї вікарного епископа. У музеї збираєть ся старина, переважно церковна. Протягом того року в музей прибуло більш 200 річей, з їх: церковних мальовань і різьб 7, церковних річей 18, актів та грамот 4, рукописів 3, книжок старого друку 6, фотоґрафій 75, монет, жетонів etc. 31. *Ю. С.*

Крім того на Україні виходили периодично, як і давнїйше, орґани двох земств. Огляд одного з них — чернигівського даємо в дальшій книжцї, в відділї бібліоґрафічнім, в загальнім оглядї його за цїлий час істновання.

Сборникъ Херсонскаго земства (12 книжок), як і давнїйше[1]), містить багато материялу для економічного переважно студийовання краю. Перше місце тут займають просторі статистично-економічні огляди річні за р. 1893 (кн. 1—2) і 1894 (кн. 9—12), з богатим запасом фактів і числових дат. Крім того друкують ся систематично в відділах хронїки

---

[1]) Див огляд його в Записках кн. IX.

лїкарської і ветеринарської просторі справоздання з стану гігієнїчного краю, а в відділї хронїки господарської справоздання господарські. Поза сими реґулярними справозданнями, протоколами земської адмінїстрациї й справозданнями поодиноких земських інституций (між ними — справозданнє одного з шкільних інспекторів — кн. 1, 9) заміщували ся статї практично - господарського характера, а також присьвячені статистицї (як статя д. Борисова про шкільну статистику в кн. 9 і статї в кн. 5 і 12); статей характера чисто наукового між ними не було, що вправдї і не входить властиво в проґраму видавництва.

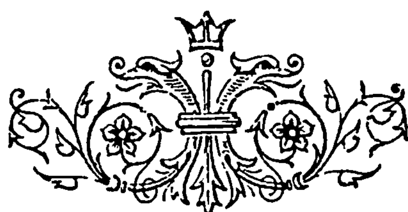

БІБЛЇОҐРАФІЯ.

(Рецензиї й справоздання.)

Ѳ. П. Кеппенъ — Къ исторіи тарпана въ Россіи (Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія 1896, I с. 96—171).

Д. Н. Анучинъ — Къ вопросу о дикихъ лошадяхъ и объ ихъ прирученіи въ Россіи (ibid. VI с. 223—269, VII с. 67—95).

Статї названі тут присьвячені питанню і самому по собі важному і для нас специяльно цікавому. Як відомо, до дуже недавнього часу (останні звістки д. Кеппен датує 1880-ими р.) в степах українських жили дикі конї звані тарпанами (equus coballus equiferus Pallas); звістки про тих диких коней маємо з Геродота, з Поучення Мономаха, з Боплана, а з кінця XVIII в. кілька докладних описань; звичайно описують тарпана невеликим сїрим коником, з чорною смугою на спинї, з неформеною головою, дуже швидким. Суперечне питаннє — чи є се кінь дикий, чи здичілий домашнїй? Д. Кеппен в своїй розвідцї, старанно зібравши лїтературу про тарпанів (одначе не найшов я згадки про статю Ревякина в Основі 1861 р.) і доповнивши її деякими устними оповіданнями, приходить до виводу, що се була порода дика, а то з огляду на її характерні і невідмінні ознаки, а стаючи по сторонї теориї про европейську правітчину країв, д. Кеппен уважає свого коня заступником породи, звістної з розкопок почавши з часів ділювіальних, і предком домашньої породи коней і то т. зв. східнього типа, більш дрібного й короткоголового.

В своїй розвідцї д. Кеппен між иньшою виступив против погляду на сю справу звістного московського антропольоґа проф. Анучина, і се викликали статю сього. Займавшись вже давнїйше істориєю удомашнення зьвірят, д. Анучин виступив проти д. Кеппена з цїлим арсеналом антропольоґічної й полеонтольоґічної лїтератури й дав цїлий ряд поправок до

його статї. Полишаючи на боцї уваги до загальної палеонтольоґії коня, застановимось лише над тим, що близше нас обходить. Д. Анучин зістаєть ся при давнїйшій думцї, що тарпана можна скорше уважати за здичілого коня, закидаючи проти характерности його ознак, бо в описаннях його є певні незгідні відомости що до форми, вигляду, бігу, а в кістяках д. А. не знаходить жадних характеристичних відмін; далї раса ся не могла бути чистою через те, що до табунів завсїди приставали домашні кобили; нарештї — однородний вигляд, як би був, міг з'явитись через здичіннє, як в иньших краях, бо при тім зьвір більше підпадає впливу атавизму. Поділяючи погляд на азиятську родину більшости домашнїх зьвірят і культурних рослин, д. А. думає, що й кінь домашнїй перейшов до Европейцїв від середне азийських кочовників і лише по тому Европейцї могли занятись одомашненнєм европейської дикої раси, як що вона ще істновала. Останню главу своєї розвідки д. А. присьвячує джунгарському дикому коневи (Equus Przewalskii), висловляючи при кінцї догадку, що й сї дикі конї властиво скорше здичілі як властиво дикі, в усякім разї — вони мішались з домашнїми і взагалї своїм типом близько подібні до домашнїх рас середньої Азиї.

Таким чином питаннє про тарпана — чи був то кінь дикий чи здичілий — зістаєть ся непевним, бо доводи д. Анучина мають характер більш неґативний нїж позитивний. Виводи його про азийську вітчину домашнього коня мають характер більш гіпотетичний, бо не оперті на виразних фактах, так як і його гадка про неможливість одомашнення коня самостійно в ріжних краях; а припускаючи, як можливе, що одомашненнє коня стало ся в „прикаспийських, ба навіть припонтийських степах" (с. 74), він сам непримітно признає певну можливість тезї д. Кеппена, що „одною з місцевостей, де коня одомашнено, була Україна (Скития)". Правдоподібно, питаннє про тарпана на сьому не скінчить і викличе дальші студиї, але статя д. Кеппена і по всїх поправках, зроблених проф. Анучиним, має свою вагу як старанний звід відомостей про сю винищену (як думають) вже цїлковиту породу українського дикого коня.

М. Грушевський.

П. Милюковъ — Очерки по исторіи русской культуры, часть I: Населеніе, экономическій, государственный и сословный строй, Спб., 1896, ст. VII+223+мапа.

Книжка д. Мілюкова (доцента Московського унїверситета, видаленого за свій лїбералїзм перед роком, і автора важної працї про економічний стан Росиї за часи Петра I) є відбиткою статей, друкованих в часописи популярно науковій „Міръ Божій", призначений для старшої молодїжи й ширшої громади; як довідуємось (див. Рус. Мысль 1896,

IV, 159), за сею першою частиною прийде друга, розпочата вже друком і присьвячена церкві й школї, й третя — присьвячена громадському житю. Видане тепер містить в собі по вступних увагах, де автор висловляє свої принципіяльні погляди, ставлячи предметом істориї культуру — в значінню побуту материяльного, духового і громадсько-полїтичного — та виступаючи прихильником теориї цїлковитої залежности історичної еволюциї від законів її і противником телеольоґічних теорий, наступає огляд кольонїзациї сучасної Росиї, далї йде огляд економічного житя — характеристика способів господарських, промислу домашнього й фабричного, істория торговлї й кредиту; гл. III, присьвячена державному устрою, займає ся головно оподаткованнєм, попри нього — историєю адмінїстрациї взагалї; в гл. IV дано огляд істориї верств — шляхетської, міщанської й селянської; книжку закінчує загальний огляд, де автор застановляєсь ся над загальним характером российської громадської й державної еволюциї, зазначаючи своє місце по серединї між двома супротилежними поглядами: т. зв. славянофилів і західників российських.

Автор, як зазначує в передмові (с. 18), мав на метї познаємити читача з „тими основними процесами й явищами, що характеризують русску (российську) громадську еволюцию“, систематизувавши материял, поза хронольоґічною, чи лїпше — сінхронїстичною схемою, аби виразнїйше ті процеси представити. Призначаючи свою книжку для „широкого кругу осьвіченої публїки, автор обмеживсь лише „елєментарними відомостями, найбільш важними для загального розуміння історичного процесу, усунув арґументацию й цитати, даючи замість того вказівки про важнїйшу наукову лїтературу в кінцї кождого розділа.

Треба признати, що автору в значній мірі удалось дійти поставленої мети; поодинокі сторони, чи складові процеси российської еволюциї історичної, позбавлені другорядних деталей, ілюстровані багатьма таблицями статистичними й діоґрамами, виступають перед читачем виразно й дають суцільне й сильне вражіннє, звязані одною провідною ідеєю автора. Автор виходить з принципа, що основним двигачем історичної еволюциї є побільшеннє людности в звязку з потребою виживлення; надзвичайна малолюдність Росиї й невичерпані запаси природні зоольоґічні й хлїборобські запаси краю привели до того, що історичний процес переходив в Росиї в цїлком иньших формах нїж в Европі західній. Економічна слабість і примітивність громадського житя в давнину мала наслїдком, що державний устрій і діференцированний громадський склад витворились не з самої громади, а з'явились як результат впливу центрального уряду під впливом головної потреби — військової оборони і звязаної з нею — потреби грошевої. При економічній слабости людности такий вплив мусїв бути надзвичайно енерґічним, а для того сама власть мусїла стати необ-

меженою, деспотичною. Забезпеченнє істновання викликає надзвичайний зріст людности в останнї часи, і се — в звязку з впливом форми европейських — приводить за собою надзвичайно швидку зміну форм життя і устрою, держачи край все ще в станї переходу.

Такі більш меньш головні виводи сієї цїкавої книжки, що безперечно, як сподївав ся автор, буде цїкавою й не для „самих специялїстів, що працюють звичайно в одній маленькій сфері науки і рідко ясно собі представляють звязок сієї сфери з цїлостию" (с. 19). Особливо цїкавими, бо грунтовнїйше обробленими здають ся роздїли присьвячені економічним питанням; автор специяльно сією стороною займав ся.

Для нас специяльно одначе книжка дає безпосередно дуже мало цїкавого. Історична схема книжки така — доісторичні часи східньої Европи, давня держава Руська, Московська держава, Російська імперия; се властиво — история ґенези сучасної російської (себ то — великоросийської з погляду етноґрафічного, з териториєю російської держави) культури; при тій схемі виходить та хиба історичної перспективи, що давня держава руська стає нїби виключним антецедентом московської, а Україна-Русь почавши від XIII в. аж до кінця XVIII в. кудись пропадає з поверхнї землї, щоб потім явитись в ролї об'єкта адміністративних заходів російського уряду. Розуміє ть ся, се хиба цїлком несьвідома у автора, але молодшим, більш об'єктивним історикам російським треба було б раз зреформувати сю схему історичну.

Близше нас дотикає роздїл, присьвячений кольонїзациї давньої Руси, але він належить, на мою думку, до слабших в книзї. Шан. автор часом катеґорично говорить про річи більш меньш гіпотетичні (напр. про іранство Сарматів с. 39, про стрічу Слав'ян з Финами коло Валдайських гір в VII в. с. 43), а сього в популярній книзї треба б особливо оминати; на с. 40 автор говорить про памятки руської мови IX—X в. (?). На с. 45 автор говорить, що людність на границях степів була (в середній період) або чужеродна або мішана; очевидно, чужим елементом тут міг бути лише тюркський, але вище (с. 39) автор каже — і цїлком справедливо — що в етноґрафічнім складї руськім кочовники мали дуже малу ролю; і дїйсно, ті осади тюркскі граничні істнували лише до часу, з часом знову притягались степовою людністю і в руській людности слїд по собі зіставляли дуже слабий; автор на довід каже, що мешканцї Сквирського повіту „називали себе Половцями ще в XVI в.," але се або непорозуміннє, або lapsus memoriae, бо ми знаємо лише авантурника Половця — Рожиновського, а й звязок його з Половцями досить проблєматичний. На тійже сторонї автор каже, що ознаки галицько-волинського диялєкту проявляють ся в XIV в. На с. 46 сказано, що осади на Подїлї не давнїйші від XVII в. і т. и. Взагалї треба сказати, що справу давньої етноґрафії

автор (не хотячи заглублятись в гіпотези) представляє трохи вже занадто не ясно. *М. Грушевський.*

Николай Рожковъ — Поводы къ началу процесса по Руской Правдѣ (Журналъ Министерства Нар. Просвѣщенія 1895, IV с. 310—8).

Маленька розвідка д. Рожкова займаєть ся двома питаннями — що потрібно було, аби розпочати процес в справі карній, і що значить термін поклїп. Зазначивши ріжницю в поглядах на поводи до карного процеса — чи потрібно до того особи обвинованого — автор розвязує се так, що віджріжняє слїдство, де для початку не були потрібними анї особа обвинуваченого анї „лице", і самий суд, де особа обвинуваченого мусїла бути звістна. Що до другого питання, то автор уставляє істнованнє поклепу лише в справі про убийство й татьбу, на основі ст. 15—17 Троїцького код., в противність більшости дослїдників, сполучаючи слова „и во всѣхъ тяжахъ" з „въ татьбѣ", і відділяючи „и въ поклепѣ", в значінню „себ то при поклепі"; значіннє ж слова „поклїп" виводить із статей 81—2, де говорить ся про уживаннє зелїза: припускаючи, що поставлені тут умови характеризують і поклїп він виводить, що поклепом було „обвинуваченнє на основі підозріння, висловленого кількома особами", не очевидцями. *М. Г.*

~~Dr. Max Gumplowicz —~~ Bischof Balduin Gallus von Kruszwica, Polens erster lateinischer Chronist (Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der Akademie der Wissenschaften, S. 36, 1895).

Під таким заголовком видрукована віденська Академія Наук в справозданях секциї фільозофічно-історичної працю Дра Ґумпловича, звістного в історіоґрафії польській ученого, працю, що, думаємо, повинна близше заінтересовати істориків польських задля результатів, до яких доходить Др. Ґ-ич. Але також інтересна вона і для нашого кругу істориків хоч би й тим, що перша хронїка польська, звістна під іменем Ґалла, єсть одним з жерел для історії найдавнїйших відносин русько-польських.

Автор, зазначивши на вступі загальний характер первістної історіоґрафії польської тим, що вона від разу в скінченій, артистичній формі появляєсь, і характер самої-ж лїтописи, обговорює попереду справу походження Ґалля. Розібравши усі дотеперішні виводи учених, доказує, що згаданий лїтописець був Французом, одним із богатьох зайшлих тодї французьких монахів-Бенедиктинів до Польщи. Відтак переходить автор до означення місця, де лїтопись була написана. По бистроумнім розслїді

доходить до того, що М. Ґалль писав її у Великопольщі, в Крушвиці. Тут належав він, стараєсь автор далї доказати, до духовеньства епархії Крушвіцької, специяльно-ж був капеляном Болеслава III, навіть дорадником, що брав участь в його подорожах в краю і за границею.

Найсьмілївійші виводи Дра Ґумпловича два останні, а то — коли лїтопись була написана і хто був біскуп крушвіцький Балдуін Ґаллус. По тонких розслїдах, зручно затираючи суперечности, доходить автор до результатів, що хроніка була написана межи Великоднем (?) а осінню р. 1113, а згаданий біскуп був ніхто иньший, як автор хронїки. Сї догадки ждуть научної оцінки, та в усякім разї Др. Ґ-ич осьвітив згадану хроніку не з одного боку і тим значну заслугу приніс дослїдам первістних польських жерел історичних. *С. Т.*

Вс. Ѳ. Миллеръ – Былинное преданіе въ Олонецкой губерніи (Русская Мысль, 1894, III с. 1—18).

— Русская былина, ея слагатели и исполнители (ibid. 1895, IX с. 143—160, X с. 1 19)

— Отголоски галицко-волынскихъ сказаній въ современныхъ былинахъ (Журналъ Минист. Народ. Просвѣщ. 1896, VI с. 280—326).

Проф. Міллєр далї студиює билинний епос в серии дрібних статей, заміщених по ріжних періодичних виданнях; в одній з попереднїх книжок (т. IX) я дав справозданнє з кількох; на сей раз скажемо про згадані вгорі статї загальнїйшого змісту, полишаючи кілька специяльних на иньший раз.

Перша статя — є популярний відчит, вступ до билин, пересьпіваних одним з олонецьких „сказителїв“ перед публїкою в Москві; автор головно засновав його на Гільфердингу; по загальних увагах про Олонецький край і його сьпівців, д. М. уставляє тези, що сюжети й типові місця билин переховувались міцно, тим часом як комбінациї сих типових місць (характерні і loci communes), їх сполучення мінялись і підпадали індивідуальному впливу сьпівця; взагалї ж творчість зникла, билина не розвиваєть ся, а псуєть ся в устах селянських сьпівців.

Тезу про loci communes д. М. розвинув далї в своїй другій статї, де порушив ряд традицийних поглядів, звязаних з билиною. Д. М. вказує (як і Е. Барсов) на те, що термин „билина“ взято з Слова о п. Ігоревім і приложено до сих пєс цїлком довільно і безосновно (Сахаровим), так що він має лише умовне значіннє; далї що назва „боґатирського епоса“ не надаєть ся для означення репертуара, де крім богатирських є не меньша частина з характером новель; що гадки про феноменальність народньої памяти побільшені, і без орґанїзованого виучування билин вони

не могли б передаватись довгий час; що антітеза народньої й штучної творчости безосновна, і композиция билин має богато штучного в запівках, вступах („зачинах") і в тих loci communes, що представляють собою готовий епічний материял для утворення билин, а могли виробити ся, як і певні традицийні форми в епітетах, описаннях, лише серед фахових сьпівців, якими не могли бути ділєтанти-селяне. Такими фаховими сьпівцями д. М. уважає скоморохів, звістних з часів давньої Руси (XI—XIII в.) і в Московщині знищених заходами уряду доперва в 2-ій пол. XVII в. Автор на довід вказує на „присутність в билинах цілого ряду осіб, що грають, присутність фахового гусляра (Садко), часті згадки про гуслярів-скоморохів (с. 18), і наводить звістку Татіщева, що скоморохи сьпівали й билини. Правда, що згадки про скоморохів не дуже часті (автор наводить лише три) і властиво не можуть бути ще доводом, бо — як і граннє на гуслях — могло се виступати просто як побутова реальна подробиця, але сама догадка дуже правдоподібна.

Третя стаття має, як видко з титулу, специяльну цікавість для нас. Д. М., ведучи далї, як сам каже, досліди Жданова над поетичною традициєю про кн. Романа, хоче „зібрати в билинах все, що могло б вказувати на істнованнє в періодї домонгольськім галицьких історично-епічних оповідань" (с. 281). Таких билин, зложених з початку в державі Галицько-волинський, вказує він три: про Дюка Степановича, про Чурила, про Потока і про Дуная.

Особливо широко застановляєть ся він на першій (с. 283—302). Вже Ол. Веселовський, в своїй розвідцї про українські билини, признав в ній перерібку повісти про Індию (Епістолії пресвітера Івана), зладжену в Галичинї сю думку, в основі її, прийняв потім Халанський, а тепер і д. Міллєр, не приймаючи одначе гадки Веселовського, що билина ся з Галичини прийшла в Київ, і звідти на північ і думаючи, що її прилученнє до київського циклу скорше сталось в північній версиї. Приймаючи нові здогади д. Істріна, що билина про Дюка стоїть в звязку з візантийською версиєю Епістолії і в основі своїй з'явилась в Візантиї, д. М. догадуєть ся, що в Галичину вона могла зайти за часи живих зносин її з Візантиєю в 2-ій пол. XII в., може привезена самим Андроніком, як памфлєт на його ворога імп. Мануіла.

Автор сам називає се все „здогадами" (с. 303), і дійсно все висше сказане не більш як гіпотези: чи билина не могла зложитись на Руси? чи зносин з Візантиєю не мали иньші землї руські? чи приїзд Дюка з Галича в билинї має вказувати доконче, що билина зложена в Галичинї?

Такий же слабий ґрунт мають виводи й иньших билин: що до Чурила автор вказує його присутність в билинї про Дюка і розповсюдненнє

згадок про нього в піснях в Галичині, Холмщині й на Підлясю. Про Потока сьвідчить лише істнованнє коломийки (вид. у Кольберґа Pokucie II, 101), де крива дівчина має

Одно око до Чурила
Друге до Потока

(хоч не певно, чи се належить до тих билинних героїв), і та подробиця, що жінка Потока „Подоленка“, а викрав її „политовський“ король; д. М., ідучи за Веселовським, звязує сю особу з болгарським сьвятим Михайлом з Потуки, а оповіданнє про нього в Галичину могло бути перенесене в першій чверти XIII в., коли перенесено мощі його до Тирнова з великою честию. Нарештї в Дунаю билиннім д. М. бачить Дуная, боярина Володимира Васильковича (згад. в Іпат. літ. під р. 1281, 1282, 1287), що і в билинї, як і в літописи, мав справи з Поляками; билина замінила волинського Володимира традицийним київським, а до імени Дуная причепила сюжет що представляє лише вариянт билини про Добриню-свата, а другий — про Дін ріку й його жінку Ніпру. Признаючи всю дотепність сих здогадів, мусимо одначе зауважити, що раз про лїтописного Дуная нїчого ми не знаєм такого, що моглоб стати зерном тих оповідань, то при досить широкім розповсюдненню того імени й звязувати його з тим билинним героєм можна лише гіпотетично.

Розвідка кінчить ся критикою теориї проф. Халанського про нїмецький початок билини про Дуная (Нїбелунґи й Тідрексаґа).

М. Грушевський.

Antoni Prochaska — Podole lennem Korony (1352—1430), Краків, 1895, стор. 24 (відбитка з т. XXXII Розправ виділу історично-фільозофічного Краківської Академиї).

Невелика розвідка Дра Прохаски зачіпає цїлий ряд важних питань подільської історії й хоче, можна сказати, шкереберть перевернути історию Поділя. Виводи сієї розвідки сам автор при кінцї представляє так в означенню „фаз в історії Поділя“: 1) На Поділю осаджує ленників Казимир В. і земля ся зістаєть ся в відносинах ленних і до Людовика Анжу. 2) 1393 р. король (Ягайло) бере в неволю Федора Кориятовича, попертого Романом молдавським, і займає Поділє, що Угри силували ся відібрати у Корони польської. 3) 1395 р. Спитко з Мельштина дістає від короля Камінець разом з західним Поділєм як лен корони; східньою частиною Поділя править король сам. 4) По смерти Спитка держить Поділє правом ленним Свидригайло 1400—1401 р., а як він втїк до хрестоносних рицарів (під кінець 1401 р.), витворилось повстаннє на Поділю, задавлене одначе королем; король посадив в важнїйших замках

своїх старост і задержує їх і тодї, як викликавши Свидригайла з Прусиї (1404 р.), подає йому деякі держави на Поділю. 5) 1411 р. віддає король Поділє в доживотну державу Витовту, а по його смерти земля має вернутись коронї. Земяне подільські, зобовязані до вірности королю і коронї, як леннники коронні, дістають привілей єдлинський з певними ограниченнями, що обовязують земян подільських і руських. Ще вони не зрівняні з коронною шляхтою; відповідно показаним коронї заслугам мають одначе надію цілковитого зрівняння в правах з коронною шляхтою" (с. 22).

Головна точка з того всього — що Поділє зовсїм нїколи не належало до в. кн. Литовського анї було кназями литовської династиї завойоване. Д. П. відкидає отже оповіданнє найдавнїйшої русько-литовської лїтописи, як „каламутну і не варту віри" (с. 20) леґенду того „каламутного і не вартого віри джерела" (с. 1), „памятки урядової історіоґрафії" (с. 13), спорядженої якимсь дяком в. княжої канцеляриї, а натомість підносить ся, як справедливі і всякої віри варті відомости Длуґоша, обізнаного з тими фактами і документами (с. 19, пор. 22). Такий погляд як сказано, перевернув би цїлком погляди, уставлені в новійшій лїтературі історіоґрафічній руській, польській і російській. Тож мусимо близше придивитись доводам, що на їх оперто його.

Передовсїм ми сподївали ся б, що автор докладнїйше застановить ся над оповіданнєм лїтописи про те, як опановали Кориятовичі Поділє, але д. П. лише катеґорично зазначає свій загальний погляд на р.-л. лїтопись, що вище наведено, а далї на тій основі, „що Поділє було леном кор. Казимира і його наступника Людвика, що жадні звязки не сполучали Кориятовичів з Литвою" (с. 4) признає, що все оповіданнє лїтописи „про завойованнє Поділя Ольгердом[1]) — просто тенденцийна вигадка." Битву на Синій водї, на думку д. П., видумано, а міг лїтописець тут перенести на Ольгерда битву на Куликовім полї, що в деяких хроністів нїмецьких заміняєть ся Синею водою (Bloen Wasser, Blowasser) (с. 4). Розумієть ся, таке обʼясненнє, як зʼявилось оповіданнє лїтописне, нїкого не задовольнить; коли лїтописець взяв з голови всю історию про похід Ольгерда і Кориятовичів, то не потрібував за помочию нїмецьких хроністів приладжувати оповіданє московських хронїк про битву на Куликовім полї. Але власно — на чім опертий погляд, що те оповіданнє взято з голови? На тенденцийний характер оповіданнє про Поділє вказав ще проф.

[1]) Зауважу по дорозї, що лїтопись властиво не говорить про завойованнє Поділя Ольгердом, лише, що Кориятовичі зʼявились на Поділю (і в порозумінню з отаманами почали орґанїзувати боротьбу з Татарами після побіди Ольгерда; на се вказувалось вже в лїтературі (див. і мою Барщину с. 20).

Дашкевич (Замітки с. 75: „уложеної тенденцийно і на основі відомостей, що не визначали ся цілковитою певностию), і опираючись на оповіданню Кромера, виставив навіть гіпотезу, що автор лїтописи переніс на Ольгерда похід з Витовтових часів („Замітки" с. 77 і 87–8). Ся гіпотеза не знайшла собі співчуття в наукових кругах, але бодай показувала дорогу, якою могла уложитись версия про похід Ольгерда (тотожність імени Ольгерда і Витовтового воєводи). Д. Прохаска іде далї, уважаючи сей похід просто тенденцийною вигадкою; але яка підстава тому? Такого характеру оповідань лїтописи д. П. не вияснив анї в сїй, анї в попередній розправі, специяльно присьвяченій сїй лїтописи, де катеґорично закидає авторови оповідання про Поділє „теоденцийність в перекручуванню фактів" (Latopis litewski стор. 28—9, порів. с. 54), без докладнїйшої арґументациї. Д. П. уважає епізод про Поділє утвором того ж пера, що написало першу частину лїтописи; я теж так думаю (пор. розвідку мою в Записках т. VIII с. 12—3); а тепер зауважу що иньший дослїдник — проф. Смолька, детально перейшовши те вступне оповіданнє лїтописи (про відносини до Ягайла Кейстута й Витовта), приходить до виводу, що фальшовання й перекручування фактів нїде не можна достерегти, а тенденцийність могла вплинути хиба на замовчаннє де чого (Najdawniejsze pomniki стор. 41). Аби збити такий суд, треба докладнїйших доводів, і поки їх нема, оповіданнє лїтописи не може бути відкинено голословним закидом вигадки, хоч тенденцийний характер і одинокість сього оповідання примушують відомости його приймати з певною обережністю.

Д. П. виставляє арґументом проти оповідання залежність Поділя від Польщі за Казимира і Людвика; розуміє ся, така залежність не могла б ще довести фальшивости оповідання лїтописи: хиба зайняте литовськими князями Поділє не могло б пізнїйше прийти в залежність від Польщі? Але тепер переглянемо доводи тієї залежности Поділя від Польщі.

Д. П. каже: „Янко з Чарнкова знає, що на Подїлю був князем Олександер Корнятович, а відносини сього князя, як також й брата його Юрия до Казимира В. означає ленною служобою" (с. 2); але Янко (Monum. Pol. h. II p. 634) нїчого не говорить за Олександра, як князя подільського, лише як державцю Володимира з руки Казимира, так само як Юрия він знає як державця холмського, при чім згаданий у нього Georgius — правдоподібно, зовсім не Кориятович, а Юрий Наримунтович. Не попирають гадки д. Прохаски і наведені два документа: в документї 1366 р. Кориятовичі виступають як союзники Казимира, в документї 1368 р. Олександер підписаний сьвідком на документї Казимира, але се не може ще сьвідчити про належність Поділя до Польщі, лише про союзні і приязні відносини до Казимира.

Отже властиво не мають значіння для Поділя дальші уваги д. П. над текстом Янка, але по дорозї зауважимо, що автор виводить з терміна serviendo, ніби Олександер був в ленних відносинах до Казимира, бо servicium у Янка значить теж, що feudum; але спитаємось, чи можна з тих термінів, що Янко з призвичаєння до західньої термінольоґії приложив до Кориятовичів, виводити, що ті західні відносини феодальні у нас тоді істновали? І взагалї уживаннє тих термінів феодальних для наших відносин, як в сїй розправі, може лише затемнити справу і привести до несьвідомого перенесення західних форм на наші події, тим часом як істнованнє феодалїзма в західних його формах у нас не знане.

Вертаємось до залежности Поділя від Польщі; вище наведеним вичерпуєть ся арґументация д. П. що до Казимира; що до часів Людвика, то автор наводить лише один довід, се текст Германа de Wartеberge, де під р. 1377 присягають Людвику під Белзом Koddere filius Algarden ac Lubertus frater eiusdem regis; Koddere тут має значити для д. П. Олександра Кориятовича, Ольгердового братанича; се гіпотеза, яку кождому ставляти вільно (хоч менї здаєть ся дуже непевним, щоб Олександер, вірний прихильник Польщі, що згадуєть ся в Кракові зараз по смерти Казимира[1]), потрібував би чекати аж до 1377 р. з своєю присягою і приїздити з нею під Белз з заклятим ворогом Польщі — Любартом), — але ніяким арґументом воно бути не може. Все иньше наведене у д. П. або не належить до Кориятовичів (а до Любарта та Юрия Наримунтовича), або нїчого не має до полїтичної залежности (як грамоти краківським купцям Олександра і Константина).

І отсе все на думку д. П. dowodzą niezbicie, що Поділє було леном польським, а завоєваннє литовське і залежність від Литви — мит. (с. 4). Вп. автор дарує, коли скажемо, що вся арґументация його довести нїчого не може і робить неприємне враженнє катеґоричним тоном виводів, що мало відповідає вартости доводів, на яких він опертий. Попередні дослїдники (Молчановський ст. 193 і далї passim, Леонтович Очерки історії литов.-рус. права с. 362 і далї) констатовали факт певних звязків Поділя з Польщею за Кориятовичів, хоч і не виводили звідси якоїсь належности полїтичної Поділя до Польщі; арґументация д. П. не може сього погляду збити.

Друга глава розвідки ставить не меньш сьміливий постулят, що похід Витовта на Федора Кориятовича 1393 р. і завоєваннє Поділя — то також міт, що „жадним чином не можна погодити з сьвідоцтвами сучасних хронїстів та документів“ (с. 5). З дальших слів одначе довідуємось, що властиво б р а к у є и н ь ш и х з в і с т о к про сей похід, бо

[1]) Długosz, X p. 331 вид. Пшездзецкого.

автор лише доводить, що одинокій слїд Витовтового панования на Подїлї — наданнє В. Карачевському Княжої Луки р. 1393 є фальсифікатом (про Витовтове наданє Симякова говорив я при виданню його — Архив VIII, I N 1: передмова с. 53—5; як би наданнє К. Луки було фальсифікатом, то на певне можна було б признати фальсифікатам і наданнє Симякова) [1]); — розуміеть ся, се само по собі оповідання про похід Витовта збити не може.

Намісь сього Витовтового походу кладе д. П. похід Ягайла: „маємо документальні відомости, що зробив то Ягайло, і то р. 1393, а то таким чином що взяв в неволю так Федора як і його союзника молдавського воєводу Романа“ (с. 7). Побачимо, на чім оперто таку катеґоричну заяву.

Автор вказує на звістку реґести Кромера (у Стаднїцкого Synowie Gedymina ст. 179), де Федір 1403 р. дарує Ягайлу і підданим його offensam arestationis; терміном ad quem того факта уважає він наданнє Поділя Спитку, а що на 1393 р. кладе він неволю Романа (до чого находить натяки в реєстрах рахункових 1393 р.), то заразом кладе і похід подільський, а покликуючись на Длуґоша (про те як Ядвига відібрала Russiae castra у Венгрів — під р. 1390), уважає се за боротьбу з Венграми, признаючи Федора васалом венгерським (с. 8). Перейдім сї доводи.

З реґести Кромера не можна вивести на певно, що то Ягайло взяв в неволю Федора; згадка про підданих (subditi) як раз може вказувати на противне, і Федір міг свою заяву дати Ягайлу лише як зверхнику того свого побідника (можливо — й Витовта): але припустім се, — та звідки р. 1395 може бути терміном ad quem? чи пізнїйше Федір не міг пробувати якогось нападу чи що?...

Похід Ягайла на Волощину 1393 р. зістаєть ся гіпотетичним; хоч би навіть на 1393 р. припадала неволя Романа, був би він таким; записка про прихід до Кракова legati de Walachia зовсїм не сьвідчить, що expedicio, про яку говорять реєстри двірські (на їх покликуєть ся д. Прохаска) мала бути на Волощину, а до того з тих же реєстрів довідуємось, що ся expedicio не прийшла до житя (видаток depositoribus et portatoribus necessariorum de curribus ad expedicionem paratis, dum iam expedicio cassata fuisset під днем 28 липня в Rationes curiae Vladislai в новім виданню Краківської Академії с. 159). Але як би дїйсно похід на Волощину 1393 р. був, чи ще з того можна вивести, що того року Ягайло ходив на Поділє і відібрав його у Федора? що найбільше,

[1]) До речи: др. Прохаска застановляєть ся над датою документа, видрукованого в моїм збірнику барських актів під N 3; справедлива дата його вказала там же в спростованнях (с. 373 р. 1468).

можна поставити таку гіпотезу. І от поставивши гіпотезу на гіпотезї, автор вивів з них, що лїтопись поставила похід Витовта замісь походу Ягайла. Сей гіпотетичний похід Ягайла у д. П. має бути боротьбою з Уграми за зверхність подільську; що Поділє було леном угорським за Федора, д. П. нїяких доводів не подає; одиноким міг би бути факт, що Федір володів Мукачевим, але з того, розуміеть ся, вивести щось про залежність Поділя не можна. Д. П. натомість покликуеть ся на Длуґоша (що одначе вичисляє лише міста галицькі — під р. 1390, с. 487), покликуеть ся на наданнє Ягайла 1391 р. в Теребовельщинї, але там про походи Ягайла анї для виганяння Угрів, анї для прилучення Подїля нема мови[1]). Повіт Теребовельський не зачисляв ся до властивого Поділя, можна думати — з тої причини, як я зауважив де инде (Записки IX, Н. Хронїка с. 6), що разом з незвістною нам Sczenca був вже за Казимира інкоронорований Польщі й тим відлучений від Поділя властивого.

Я майже стільки присьвятив перегляду виводів сієї части розвідки д. П., скільки вона в ориґіналї займає; причиною тому була новість і парадоксальність висловлених тут гадок. Про дальшу частину буду ґоворити коротше.

Не признаючи Витовтового походу, д. П. відкидає і те, нїби Витовт яким небудь способом володів Поділєм; звісну реґесту 1394 р. про наданнє Каменця Витовту правом ленним (Scarbiec N 649) д. П. прикладає до Камінця Литовського; таку думку висловив вже був Любавський (с. 16), і се можливо, але доказ, який тому наводить д. П. — що в наданню Спитку про володїннє Витовтове не згадуеть ся, сієї можливости в певність не перетворить. З консеквенції мусїв, розуміеть ся, д. П. виступити проти погляду, що Поділє дано було Спитку як земля в. кн. Литовського, а не Польщі (с. 9—10); ся справа має де що pro і contra; не повто-

---

[1]) По дорозї кажучи, д. Прохаска, друкуючи сей документ в Квартальнику Історичнім (1894. IV с. 644) даремно вивів з нього сьвідоцтво, що Ядвига мала кілька походів для відібрання від Угрів Руси; з тексту його такого виводу не можна зробити: говорить ся за servitia обдарованого, quae nobis in omnibus expedicionibus bellicis et singularius et recentius in copiis militaribus, quae sub auspiciis serenissimae Hedvigis conscriptae et ad vindicandas diciones in terris Russiae, cis Tyram sitas, ultra praescriptum privilegiorum avulsas, eductae erant, fideliter ac strenue praestite; отже omnes expeditiones зовсїм не належать до Ядвиги і її проводу, як толкує д. Прохаска (we wszystkich wyprawach wojennych, które uskuteczniono pod auspicyami królowej Jadwigi), а знов copiae militares нїякого натяка на більше число походів в собі не містять; що до дати, то nuper зарівно може належати до р. 1387, як і до 1390 (до нього прикладає д. П.), так що сей документ нїчого нового до відомостей про справу наших не дає.

ряючи сказаного де инде (Записки X С. с.), зауважу, що доводи д. П. не знищать тих непевностей[1]).

Далї д. П. переходить до панування на Подїлю Свидригайла; в головних точках згоджуєть ся спосіб, яким представляє він сї подїї, з гадками, висловленими у Стаднїцкого, опертими тут ще на деяких нових доводах; лише похід Ягайла на Подїлє для знищеня подільського повстання пересовує д. П. на р. 1402, а звістку Длуґоша про наданнє Подїля р. 1403 усовує, як хибну хронольоґічну комбінацию самого Длуґоша замісь р. 1400). Виступаючи отже проти думки, що Подїлє наново було дано Свидригайлови (недавно повтореної проф. Левицьким — Powstanie Swidrygiełły с. 55—6), д. П. одначе приходить до виводу, що Свидригайло мав якісь володїння на Подїлю (бо приймає дату Свидригайлового надання 1405 р.), значить не багато розминаєть ся з попереднім поглядом, що Свидригайло дістав Подїлє, але з якимись компромісами з властию Ягайла (Левицький С. с., Стаднїцкий р. 197). До поданих д. П. дат додамо, чи лїпше — пригадаємо ще одну — згадане в розвідцї моїй про Барщину (с. 24) наданнє Ягайла війтівства камінецького 9 серпня 1402 р. в Червоногородї (очевидно — при повороті з Камінця) — à pendant згаданого у д. П. надання францїшканам 6 серпня.

На решті д. П. застановляєть ся над переходом Подїля до Витовта 1411 р. і кладе натиск на те, що се була лише держава доживотня, і що Ягайло уважав ся зверхником Подїля й під час володїння Витовтового. Шан. автор при тім хиба не додає, що з формального боку таким самим титулом володїв Витовт і иньшими землями в. кн. Литовського, а Ягайло навіть не спиняв ся перед порівняннями його становища з урядами старост. Закінчує автор увагами про характер ленних відносин в Польщі; за для їх загальности застановляти ся над ними не будемо.

На тім кінчимо свої уваги. Попри породоксальних виводах, що за для слабої основи ледви чи можуть придатись при дальших реконструкциях історіоґрафічних, дає статя чимало справедливих заміток, вартих уваги комбінаций і догадок, що дають користну вкладку в подільську літературу історичну; шкода тільки що загальні вади розправи — довільність і брак обережности в орудованню материялом історичним, псуючи загальне вражіннє, ослаблюють увагу й до сих позитивних частин розвідки заслуженого автора. *М. Грушевський.*

---

[1]) Спитко одержав Подїлє, на думку д. П., на prawie słuzskiem; сей термін д. П. не раз уживає для означення падань з обовязком служби, як термін актовий (див. його статю в Квартальнику Іст. 1895, I с. 29), хоч я не знаю, на чім властиво таке уживаннє його оперте.

Кіевскій митрополитъ Григорій Цамблакъ, очеркъ его жизни и дѣятельности (Богословскій Вѣстникъ, 1895, VII—VIII).

Статя під таким титулом є історико-біографічний нарис про життє і діяльність сього дуже визначного в своїм часї чоловіка. Відомости про нього дуже непевні, та й не багато їх лишило ся, — тим-то від того, хтоб почав писати про його, треба вимагати дуже великої обережности в поводженню з відомостями, добутими з всяких історичних джерел, і з гіпетезами, що доводить ся авторови робити на підставі таких не дуже численних і не цілком певних відомостей.

Зміст статї попереду всього складаєть ся з біоґрафії митроп. Григория. Болгарин родом, Григорий Цамблак (род. коло 1366 р.) одержав вихованнє в щиро-византийськім, празославнім напрямі під доглядом Євѳимія, патріарха терновського. Після зруйновання Турками болгарської столицї (1393—94 р.) Григорий Ц. вибрав ся на чужину, в Молдавию (є причини думати, що до сього часу він був в Константинополї і на Аѳонї), де здобув собі велику славу, як дуже красномовний і талановитий проповідник; потім покинув Молдавію і осів ся в Сербії, в Дечанськім Пантократоровім монастирі. Швидко ченцї сього монастиря обібрали Григория Ц. за ігумена. Починаючи з 1406 р. Григорий Ц. переходить на життє в Україну, що належала тодї до великого князївства Литовського. Яко чоловік розумний, талановитий і добре осьвічений для свого часу, Григорий Ц. швидко звернув ня себе увагу і ласку князя Витовта. Витовту, що саме тодї задумав цїлком відокремити у себе православну ієрархію від Москви, потрібні були такі люде, і от, під впливом князя, Григория Ц. було обібрано митрополитом київським і хиротоновано па соборі епископів в Новгородї литовськім (1415).

Таким чином, по думцї нашого автора, причиною заснования київської митрополії були політичні мотиви (бажаннє мати для самостійного політично князївства самостійний-же, нікому не підлеглий релїґійний центр — митрополію, щоб усунути небезпечні звязки православних в. кн. Литовського з Москвою), в звязку з особистими непорозуміннями, що повстали тодї меж Витовтом і Фотием, митрополитом московським. Автор статї, як бачимо, звертає увагу тільки на політичні і чисто-особисті причини заснования київської митрополії і забуває, що сього вимагало й поводженнє на Українї митрополитів, що приїзжали тудп з Москви. „Св. Софія столная церковь митрополяя, не имущи государя, аки вдова осиротѣвшая, красоты своея лишена есть“; „такожде и во всей митрополіи кіевской строенія нѣсть, а митрополитовѣ, пришедши въ Москвы о семъ токмо пекутся, еже обрѣтше што красно в Софіи себѣ взяти, тако же и дани отъ священниковъ и иныхъ христолюбцевъ собравши въ Москов-

скую землю съ собою отнести". Як видно з сих слів лїтописи, причиною відокремлення були непорядки в київській митрополії, коли на митрополичій катедрі сиділи люде захожі з Москви, і кривди, що чинили сї захожі митрополити „священникомъ и инымъ христолюбцамъ". До чого доходили сї кривди, — се виразно видно з слів лїтописї: „и се нынѣ Ѳотѣй митроп. все узорочіе церковное и сосуды переноситъ въ Москву и весь Кіевъ и всю землю пусто сотвори" (Ник. літ. V, 52—53). Меж тим автор статї тенденцийно се пустошеннє київських церков московскими митрополитами виставляє яко „предпологаемей", себто нїби вони тільки хотїли зробити се, але не довели до кінця свого заміру. Але се просто противить ся тим словам лїтописця, що ми виписали вище.

Звернїмось знову до Григория Ц. Заснованнє самостійної митрополії в Київі викликало цїлий ряд „посланий" Фотия, митрополита московського. В сих „посланиях" Фотий, доводячи, що поставленнє Григория Ц. незаконне, прикро нападає на Григория і епископів, що обібрали його на митрополичу катедру і навіть відлучає їх від церкви. В сїй боротьбі Григория Ц. і Витовта з Фотиєм брали участь константинопольський патриярх і імператор, що тримали ся сторони Фотия. Але все се не мало жадного впливу на Григория Ц. Він зайняв митрополичу катедру і заразже переніс митрополїю з Київа, що тодї саме був зруйнований і спустошений Едигеєм (1416 р.), до Вильна, до церкви Пресьвятої Богородиці. Найбільш відомий факт з його дїяльности в сей период — се подорож на констанський собор; ся подорож дала привід до несправедливого обвинувачення Григория Ц. в уніятстві; але Цамблак завжди тримав ся православних поглядів і не приставав до унії; його православні погляди виразнїйше всього відбились на його творах (до речи: автор статї не висловив своєго погляда на проповіди Григория Ц.). Помер Григорий Ц. року 1420 (автор відкидає ту думку, що нїби Гр. Ц. помер року 1450 в Молдавиї); після його смерти київська митрополїя на деякий час знову сполучилась з московською. Що до морального обличчя Григория Ц., то, по думцї автора статї, його не можна поставити високо. На підставі тієї невеличкої купки дат, що була у автора, він робить вивід, що Григорий — се честолюбний інтриґан, що для досягнення свого ладен був пуститись на все, ужити всяких способів. Але, як ми вже бачили раз, виводи автора бувають часом тенденцийні. *Х.*

С. Шумаковъ — Акты Литовской Метрики о князѣ А. М. Курбскомъ и его потомкахъ (Книговѣдѣніе, 1894, VII—VIII ст. 17—20).

Звертаємо увагу на сю маленьку замітку, надруковану в мало розповсюдненій часописи. Автор, переглядаючи акти Л. Метрики про Курб-

ського, помічає, що видано їх в звістних „Сказаніях о кн. Курбском“ не конче докладно і без означення актових книг, звідки їх узято; тож автор укладає такий покажчик для видрукованих там документів, з означеннєм книг і аркушів. До сього додає актові титули 8 документів про Курбського, доси не звістні. *М. Г.*

Православный Палестинскій Сборникъ, изданіе Императорскаго Православнаго Палестинскаго Общества, 43 випуск (Сношенія іерусалимскихъ патріарховъ съ русскимъ правительствомъ съ половины XIV до конца XVIII столѣтія Н. Каптерева), Спб., 1895, стор. 508, 4°.

Уміщене в 43 вип. „Палестинського Збірнику“ розвідка Н. Каптерева уложена головним робом на основі так званих „Грецьких і турецьких актів і статейних списків“, перехованих в Московському Архиві міністерства справ заграничних. Описані тут зносини почались з половини XVI в. за першого єрусалимського патріярха, Гречина Германа. Метою сих зносин було бажаннє патриярхів діставати від російського уряду і взагалї від Росиян грошеву запомогу для св. гроба, що її дуже потрібував. Для сього патриярхи часто посилали до Москви послів з грамотами, де скаржились на нужденний стан єрусалимської патриярхиї і уклінно прохали стати їм в пригоді; два патриярхи Теофан (1608—1644), звісний відновленнєм київської ієрархії, і Паісій (1645—1660), самі особисто приїздили в Москву з просьбами милостинї. Єрусалимські патриярхи не тільки дивились на Росию, яко на край православний, звідки можна було дістати грошей, але й мали надію, що Росия, як більша полїтична сила, що все де-далї міцнїшає, може з часом взятись до визволення Греків з ярма турецького. Патриярхи при кождій нагоді старали ся пригадати московським царям, що вони — спадчики по византийських імператорах і волею Бога призначені визволити православних з під власти безбожних Агарян, для чого охоче подавали російському урядови всї полїтичні відомости, що дотикали ся Турциї, а московський уряд з свого боку бачив, що єрусалимські патриярхи можуть бути користними для нього, як потайні полїтичні аґенти в Турциї, і користали з них в тім напрямі. Опріч того зносини московського уряду з єрусалимськими патриярхами мали значний вплив і на внутрішне життє Росиї XVII в. бо вони брали велику участь в порішенню порушених в Росиї церковних питань і зробили значні зміни в російськім церковнім життю (що до служебного чину, потім в справі з патриярхом Ніконом, в заложенню шкіл присиланими зі Сходу вченими греками, якими були брати Ліхуди і иньші). В XVIII в. зносини російського уряду з єрусалимськими патриярхами вже втрачують свій життєвий інтерес; церковне життє Росиї могло вже обходити ся без

східних патриярхів, що звертають ся до Росиї лише за для грошевої запомоги; але опісля і ся точка зносин межи росийським урядом і патриярхами відпадає, бо як всї зносини коло половини XVIII в. перейшли під управу сьв. Синоду, то від присиланих патриярхами осіб стали вимагати ріжних справоздань і т. иньш. В кінци зносини сї скінчились тим, що з Росиї стали висилати всїх тих, що приїздили по гроші з Єрусалиму, бо поводжіннє їх було часом не цїлком чесне (напр. фальшивий виказ кількости одержаної ними від тої або иньшої особи милостинї).

Хоча в книжцї д. Каптєрева описано тільки зносини єрусалимських патриярхів з московським урядом, але тут знаходимо чимало відомостей, що дотикають ся й України, надто же в XVII в.; так, тут знаходимо докладні відомости: про посередництво патриярха Паісия межи Богданом Хмельницьким і Москвою ще перед прилученнєм України до Москви (стор. 146—155 і иньш.); про участь патриярха Доситея в справі залежности київської митрополїї від московського патриярха (стор. 256—258) (хоча, властиво, тут нема нїчого нового проти того, що є в V т. І-ої части Архиву Півд.-З. Росиї); про старання того ж патриярха вчинити лад в церковних непорядках України (як висьвяченнє за одною відправою разом кількох ієреїв або діяконів, приняттє скинених архієреїв etc., стор. 289) і иньше. *Ю. С.*

Труды Подольскаго Епархіальнаго Историко-статистическаго комитета, вып. VII: Историческія свѣдѣнія о приходахъ и церквахъ Подольской епархіи, І. Каменецкій уѣздъ, священника Е. Сѣцинскаго, Камінець, 1895, ст. XI+611.

Як довідуємось з передмови, ще в 50-их рр. у подільської зверхности епархіяльної з'явилась гадка — уложити історично-статистичні описи парохій і церквів подільських і сю роботу пробовано зробити працею самих парохів; проби показали ся нещасливими, розумієть ся, і робота переложена на самий комітет, що видав в т. VI статистичні дати про парафії цїлої епархії (1893). Тепер невсипущий робітник комітета, редактор Епархіальних відомостей, що при них в додатку „Труды" виходять, д. Юхим Сїцинський заняв ся зведеннєм історичних відомостей, і в просторім VII томі Трудів маємо опись історичну одного з дванадцяти повітів Подільської ґубернії — Камінецького; хоч се повіт один з найбільш історичних, і иньші не будуть так багаті відомостями історичними, але все з того можна бачити, якої монументальної працї підняв ся комітет, чи властиво згаданий його співробітник.

В передмові до сього тома автор заявляє, що предкладає лише пробу того рода працї і мав на метї звести лише до купи, можливо ко-

ротко, відомости йому приступні, а не подати суцільну й докладну опись осад і церквів. Автор використав друковану лїтературу, значний запас рукописного документального материяла подільської консисториї (декрети, візити, презенти й описи парафій XVIII і XIX в.), де що з київського архива через нотки проф. В. Антоновича, що від довшого часу займаєть ся збираннєм історично-ґеоґрафічного материялу, нарештї ужив історично-ґеоґрафічну опись Камінецького повіту пок. Дра Йосифа Ролле, зладжену 1891 р. і передану до його ужитку небіжчиком. Таким чином автор орудовав дуже значним запасом материялу.

Розумієть ся, повнота на основі сього материялу може були лише тимчасова. Акти подільські взагалї дуже мало видавались; книги камінецькі, переховані в Київськім архиві (від р. 1520), зужиті досї ще дуже мало; не витягнуто документи з богатих запасів Коронної Метрики, а також люблинського трибунала (з виїмком лише полуднево-східного кута воєводства); коли сей материял буде витягнений і зужитий, сума наших відомостей помножить ся дуже значно, але поки то станеть ся, такий збір відомостей, який подає праця д. Сїцинського, представляє собою набуток в високій мірі користний і пожаданий. Досї для того рода відомостей служив Ґеоґрафічний словник королївства Польського (досї ще не скінчений), але праця д. Сїцинського дає відомости далеко богатші й сьвіжійші, як то можна бачити з порівняння.

Д. Сїцинський розложив села в порядку деканатів; більш рациональнім був биросклад ґеоґрафічний — по басейнам річним, але при доложенім змістї і покажчику ґеоґрафічнім (пожаданий був би зміст альфабетний попри покажчику), такий чи иньший росклад не має ваги. При кождій місцевости подають ся попереду історичні (а де єсть — і археольоґічні), статистичні відомости і перекази народні про саму осаду, далї — відомости церковні, про місцеві церкви і духовеньство (доложено реєстри парохів, досить богаті). Цитати, для короткости, подано разом для кождого віддїлу, але для всякого рода інформаций було б пожаданим, аби при кождій відомости було вказано її джерело (особливо як сих назбираєть ся багато). Взагалї праця уложена дуже старанно і докладно і можна лише пожадати, що б автор найшов час і спроможність посувати свою працю скоро; по закінченню її Подільська ґубернія могла б похвалити ся описею, якої не має тепер нїяка иньша на цїлій Українї-Руси. *М. Г.*

Изъ исторіи раскола на Вѣткѣ и въ Стародубьѣ XVII—XVIII вв., изслѣдованіе М. И. Лилеева, выпускъ I, К., 1895, стор. XII+596.

Згадана праця д. Лілєєва поставила своєю метою „звести до гурту готові дати про місцевий (вітковський та стародубський) роскол, перевірити їх строго-науковим методом історичної критики, порівняти недавно знайдене з відомим ранійше, і таким чином представити можливо повну як на теперішній час картину подій до місцевої історії росколу в їх праґматичнім звязку, з усіми подробицями і причинами, що викликали те чи инче явище“ (Передмова стор. XII). Маючи таку мету, автор і розглядає детально історию стародубського та вітковського расколу, поправляючи на основі архивного материяльу помилки по инчих працях що до сього питання, як от Щапова, Мельнїкова, арх. Філярета, митр. Макария, прот. Журавлєва, раскольничого історика Івана Алєксєєва та ин.

Свою роботу д. Лілєєв подїлив на сїм розділів. У першому говорить про час заснування у Стародубському полку раскольницьких слобід під кінець 60-их або у 70-их роках XVII в., про збільшеннє сих слобід за царівни Софії, коли вельми притиснуто раскольників, і від утиску не зовсїм захистились вони й на Вкраїнї, де їх душили, хоч і не дуже, уряди: козацький (Самойловичі — батько й син, стародубський полковник) та духовний (черниговський архіепископ Лазар Баранович).

У другому, подавши деякі уваги про кольонїзацию Сїверського краю Литвою, Поляками та Москвою у XVII в., та про засоби, якими Москва хотїла спинити еміґрацию своїх на Вкраїну, про кількість осадників з центральних московських країв (610 сїмей у 7 слободах), д. Л. показує ті умови, на яких осїдали осадники на українських землях ріжних властителїв. Тут автор подає чимало цікавих вказівок про земельні справи тодїшнїх Українцїв, про народне господарство, про обовязки раскольників-переселенцїв що до державцїв, про господарку та промисли раскольників, і прирівнює громадський та церковний побут роскольників з українських слобід до роскольників, що жили в Польщі.

У третьому розцїлї автор говорить про орґанїзаторів расколу у Стародубщинї (попи Кузьма та Степан) та на Вітцї, куди раскольники стали переходити з Стародубщини від утисків Самойловича — сина, що уживав для останнїх „не токмо заключеніе, но и знатное наказаніе“, і подає усї деталї з біоґрафій раскольників-діячів — на Вітцї (Іова Тимоѳеева, Іосафа, Ѳеодосия Варинїна) та їх заступників, особливож про чорного попа Леонтия, що написав звісний мемуар під іменем Іоанна Лукіянова. За Ѳеодосия та єго наступників Вітка стояла дуже високо в раскольницьких кругах. Тут на Вітцї були попи й манастирі, а ще більш було ченцїв та черниць, що росходились з відсїль по всїх закутках і розносили раскольникам усякі сьвятощі та книжки, а в свої манастирі та скити зносили гроші та стягали велику силу московського люду. Що до стародубських слободжан, то автор подає новий погляд на мо-

рально релїґійний побут їх, розходячись у сім разї з Мельниковим, Журавлевим, Андреєвим та инч. (розд. IV).

Як звісно, великий натовп народу на Вітку дуже турбовав російський уряд, що після деяких нещасливих заходів коло задержання, намірив ся р. 1735 зовсїм зруйнувати її з її церквами, манастирами та слободами, а людей вивести звідсїль у Росию й розіслати по ріжним місцям. Сей факт не мав, на думку автора, дуже великого впливу на Стародубє, на збільшеннє там роскольників і на відміни у релїґійньому життю, хоча в сей час деякі нові явища й примітні в життю Стародубців; з'явились межи ними поморцї, даниловцї, федосиевцї і поміж самими поповцями виникли осібні „согласія". Але швидко на Вітцї знову побудувались манастирі, скити й з'явило ся чимало люду. На Стародубщинї манастирів та скитів було мало. Але слободжане дбали про збільшене числа їх і поставленє церкви, щоб леґалїзовати своє церковно-релїґійне становище, чого й досягли р. 1764. Про сї всї справи автор докладно розказує в пятому роздїлї своєї працї.

В VI роздїлї книги автор говорить про внутрішне релїґійне життє стародубських та вітківських раскольників, про релїґійні справи XVIII в., а в VII-му — про громадські справи раскольників стародубських, відданих під заряд київської канцелярії та сенату, а не під козацький уряд, що хотів правити раскольниками, яко мешканцями України. Історию расколу стародубського та вітківського автор доводить до 1767 р. При кінцї книжки автор додав покажчик осіб, річей та місць.

Уже з показаного змісту працї д. Лілєєва видко її наукову вартість. Автор використав багацько нових материялів, що він знайшов по архивах: київському центральному, московському архиві міністерства справедливости, харковському історичньому, у біблїотеках — колеґії Галагана, інститута князя Безбородька й ин. На основі сих материялів він виконав свою задачу, через всю працю державчись критичного методу, і при тім показав, яку наукову вартість мають писання, що до сього часу вважають ся за головні джерела до історії расколу, як от: „Исторія о бѣгствующемъ священствѣ" Івана Алексєєва, „Плное историческое извѣстіе о раскольникахъ" прот. Журавлєва. Окрім загального наукового інтересу, праця д. Лілєєва має не мале значіннє і для історика України. Вияснюючи історию стародубського расколу, автор подає цікаві відомости про кольонїзацию сїверського краю, про володїннє ґрунтами по лївобічній Українї, про побут та громадське становище роскольників, бо сї мали вплив на економічне та промислове життя Українцїв, захопивши у свої руки багато земель і можна сказати — майже увесь торг, що загострило відносини до раскольників і уряду й мешканцїв. Гетьмани видавали універ-

сали, аби раскольницького „гандлю искоренити въ Стародубщинѣ, наказуючи людямъ ничого не продавать раскольникамъ“ (492—493).

Не вважаючи на тяжку подекуди архивню мову та на дещо зайве, що не належить просто до теми (про Некросовців, про раскольників в Румунії), треба признати чималу заслугу працьовитому автору й дожидати скінчення сеї цінної праці. *П.*

Д. Миллеръ — Очерки изъ исторіи и юридическаго быта старой Малороссіи. Суды земскіе, гродскіе и подкоморскіе въ XVIII в. Харьків, 1896, ст. 181 (відбитка з Збірника Харьків. істор.-філ.-тов. т. VIII.

Працю сю написано на підставі архивного материялу, знайденого автором в Харьк. Істор. Архиві. Автор робить спершу загальний нарис судівництва в лївобічній Україні „дореволюцийного періода“, се б то перед епохою Хмельницького. Характерною ознакою судів сїєї епохи був їх становий характер. Був окремий суд шляхетський; міста правились маґдебурським правом, що знов таки мало в собі кастовий характер; городове козацтво і духовеньство також користувались своїм окремим судом. Тільки низші суспільні верстви, се б то селяне, як каже автор, не мали свого окремого суда (автор не згадує про істнованнє кіпного суда), бо пани, старости і урядники мали право суда над залежними від них селянами.

По прилученню України до Москви шляхетський суд було скасовано самим життєм. По роцї 1652, — каже автор — не стрічаєть ся жадного документа, що б сьвідчив про істнованнє ґродських або земських судів, хоча на основі умовних пунктів Хмельницького шляхетство не страчує своїх прав. Від тодї на Українї переважної сили набирає (тимчасово) козацтво, що висуває і свої форми військового суду — се суди сотенні, полкові і ґенеральні. Сим судам мала підлягати і колишня шляхта.

Але життє лївобічної України пішло таким шляхом, що незабаром замісь польської шляхти витворилась своя. Зміцнївшись і ставувши верховодною верствою, вона поволї відновила старі форми дореволюцийного судівництва: перед останнїм роком Гетьманщини козацький суд істнував тільки на папері, а в дійсности вже були відновлені і функционували суди ґродські, земські і підкоморські. В яких же формах були відновлені сї суди? Здавало ся б, що вимоги шляхти мусїли простувати до цїлковитого відновлення судів виключно шляхотських. Але в життю вийшло инакше.

Нїм перейти до сїєї реформи, автор нагадує, який був уклад козацького судівництва; починає він з укладу сїльського суда, переходить до сотенного, полкового і з рештою до ґенерального. Скінчивши се, він тодї вже приступає до самої реформи. Сьвідомість того, що конче потрібна нова судова реформа, виявилась ще в половинї XVIII в.: тодї в 30 рр. уряджена була звісна комісия „для перевода и свода книгъ правныхъ". Результатом дїяльности сїєї комісиї були „Права, по которымъ судится малороссійскій народ". Тодї вже ся комісия, не зваживши усунути вироблений Гетьманщиною судовий уклад, представила на затвердженнє проєкт відновлення підкоморя і коморників (окремого суда для справ граничних, що був до Хмельницького).

Перед 50-ми руками минулого столїтя думка про цїлковите знищеннє козацького судівництва висловлюєть ся вже зовсїм ясно в „экзцерптѣ правъ малороссійскихъ", книзї, що призначалась для вжитку гетьманом Розумовським. Автор наводить відписи з сього „экзцерпта", що містить ся в збòрі рукописей небіжчика Кістяківського. На гетьмана налягали з усїх боків, жадаючи відновлення судів на основі статута литовського. Гетьман сам також не раз звертав ся до сената, вказуючи на конечну потребу реформи козацького судівництва. На рештї р. 1763 ухвалено було роспочати реформу: наказом цариці Катерини ознаймувалось відновленє підкоморя, себ то специяльного межевого суда такого, яким він істнував в литовськім статутї. Для сього в Глухові назначені були вибори: всї властителї мусїли з'їхати ся і вибрати на основі статута кандидатів в підкомориї для кождого суда. Зараз же за сими виборами сї ж зібрані особи в Глухові розпочали наради взагалї „над поправою стану" всїєї української вітчини. Результатом сих нарад було відновленнє також і земських, і ґродських судів, себ то відновленнє статутових дореволюцийних судів.

На основі архивних відомостей автор дослїджує далї, як переведені були в життю сї реформи, як урядовали суди, робить характеристику українських виборчих зборів. Тут, нам здаєть ся, у автора заходить суперечність з самим собою. Кажучи висше про те, що в лївобічній Українї по прилученню до Москви замісь польської шляхти незабаром витворилась своя, автор додає, що шляхта ся, зробившись верховодною верствою, відновила і попередні станові суди. В істотї ж річи виходить що відновлені ґродські, земські і підкоморські суди зовсїм вже не мали виключно станового характера. Таким чином, хоча на основі ухвали глухівських зборів право участи в виборах мали всї українські урядники до значкового товариша тільки, але в дїйсности правом сим користувалась і сотенна старшина, не користало ж з нього лише просте козацтво. Автор не виясняє, як слїд, чому станові змагання української шляхти,

що до того часу мала вже в краю економічну перевагу, не мали відповідної сили для відновлення виключно-шляхотських судів. Справді, земському судови підлягали „всї духовні і цивільні властителї і шляхетство і иньші ріжних станів урядники від висшого до низшого“, себ то на основі слів автора, сьому судови підлягало духовеньство, шляхецтво і. козацтво.

Але питаннє про право козаків судити ся нарівно з шляхтою в земських судах знималось не раз і хоча не раз воно рішалось самою шляхтою на свою користь, але проте ж аж до самого заведення в Українї загально-росийського судівництва, аж до повного скасовання статутових прав, козаки і шляхта підлягали одним судам. Автор не спиняєть ся на причинї сього явища, не виясняє чому, не уважаючи на повну економічну від'окремленість сих двох верств, вони все ж таки мають рівні полїтичні права.

Які ж права належали земським, які ґродським судам?

На основі відомостей з судової практики, видобутих з Харьк. Історичного Архиву, автор приходить до пересьвідчення, що певних меж для сфери тих і сих судів не було, і українські суди звичайно плутались в питаннях про належність справи тому чи сьому судови. Таке ж твердженнє, що судови гродському підпадали справи уголовні а судови земському — цивільні, автор признає дуже непевним. Що до компетенциї суда підкоморського, то вона була виразно обмежена ґрунтовими суперечками і тільки в таких випадках, коли право могло бути порішене ревізиєю спірного ґрунта на місцї.

Розглянувши далї ті закони, що були підставою для рішень сих судів — Литовський Статут, Порядок, права Цісарські, Маґдебургські, Саксонські і росийські закони XVIII в., вказавши далї на численні редакциї Статута і відхиленнє від нього на користь иньших кодексів правних, що подибувались в практицї, зазначивши, що користаннє росийськими законами в практицї українських судів було дуже обмежено — властиво тільки виданнєм присуду і ухвалою степеня кари, — автор в останнїм роздїлї переходить до питання — чи ж були Українцї задоволені з нових судів? Відповідь на се питаннє автор дає на основі „Наказів“ українських депутатів під час катерининської комисиї, відповідь позитивну. Більшість шляхецтва висловлює бажаннє зберегти суди статутові, але значне число було й таких, що бажали точного відновлення статутових судів і урядження окремого трибуналу для шляхетських справ, себ то переведеннє в життє чисто-станового прінципа.

Суди статутові істновали до р. 1782, себ то до заведення на Українї ґуберний. Розглянувши добре дїяльність і значіннє Статутових судів

і порівнявши їх з судами російськими, автор і сам дає перевагу першим, не вважаючи на всї їх недокладности, тяганину і т. и. Право на такий вивід дає вже та обставина, що в сих судах істнував прінцип виборчий (вибори урядників „вільними" голосами) забезпека від катувань і кари на тілї. Новий катеринінський суд зрівняв українську шляхту з московським „дворянством" і завів цілковито прінцип кастовости в судівництві. Новий суд для панів був далеко більше „судом шляхетним", ніж попередні статутові суди, в нїм не було місця „людям козацької та селянської породи".

От такий, в коротких рисах, зміст і головні тези цікавої розвідки Б. Мілєра. *Е. Р-ова.*

Е. Ливотовъ — Георгій Конисскій, архіепископъ бѣлорусскій (Русское Обозрѣніе 1895, III, IV, VI).

Невеличка статя д. Лївотова (три друковані аркуші) є коротким начерком житя та діяльности відомого діяча в нашій культурній історії Юрия Кониського. Сам автор з початку своєї статті каже, що він не мав на меті писати житєпись Кониського, а взяв ся лишень познайомити читачів з життєм та діяльністю знаменитого ієрарха, з приводу столїтнього ювілею його смерти (1795—1895). Розділивши житє Кониського на скілька періодів, автор говорить окремо про кожний з них, вставляючи сюда й побічні відомости, що більш-меньш поясняють обставини, при яких працював Юрий. Через те стаття його складаєть ся з кількох частин: 1) дитинний вік Кониського, де автор пригадує напрямок тодїшнього родинного виховання на Українї; 2) виховань Кониського в Київській академії, де автор розповідає про стан тогочасної академії з погляду наукового та материяльного; 3) педаґоґічна та адмінїстративна діяльність Кониського в академії, і 4) діяльність його, яко епископа білоруського. Сю останню автор теж розділяє на дві частини — на діяльність епископську до прилучення Білої Руси до Росиї, і — після прилучення. Плян статті, як ми бачимо, досить — гарний, і періоди життя Кониського виділено зовсїм натурально; що ж до самого виконання його, — то сього сказати не можна.

Від ювилейної статті, кажучи взагалї, не можна і жадати чого-небудь нового, більш-меньш обробленого, — самий обсяг статї є перешкодою в сїй справі. Се ж саме треба сказати і про працю д. Лївотова. Видко, що стаття писана на час, що б заповнити місце в часописи, по аркушу в кожному числї. Автор зібрав відомости, які знайшов в друкованих працях про Кониського (Аскоченського та Григоровича), навів справки по другорядним питанням в специяльних моноґрафіях (Макария „Історія К. Академії", Аскоченського „Київ та Академія", Чистовича і т. и.) підвів весь сей материял під погляд і напрямок редакциї і таким чином

написав свою статю. Що до самого напрямку статї д. Лївотова, то за його говорить той орґан, де вона надрукована, і, правду сказати, автор досить совістно виконав обовязки, які накладає редакция на своїх співробітників, — тенденция і погляд „Русскаго Обозрѣнія“ проглядають скрізь, де треба, де й не треба. Юрий Кониський, на погляд автора, ще від чрева матери був призначений промислом до того, щоб привести відірваних чад православия та Росиї в матерні обійми. До сього вело Юрия провидїннє і в дальшому його життю; домашнє вихованнє сприяло тому, щоб розвинути ту силу волї, яку повинен був виявити Юрий в своїй боротьбі; академічна наука та дисциплїна „виробила з його чоловіка сталого, сьміливого — чоловіка, що нехибно йде за приписами висшої власти, і в виконанню сих останнїх бачить не обмеженнє своїх прав та своєї діяльности, а — закон, що направляє житє „къ благимъ предначертаніямъ“, і через те все виконує сї „приписи старанно та з любовию“ (III стор. 374). Далї, провидїннє схотїло поставити Юрия, „яко возженнаго свѣтильника“, на високому місті, щоб він сьвітив більш ясно; а росийський уряд — сей толковник промислу і найкращий його провідник — постановив його на білоруську катедру, щоб він шукав правди для сього народу і найшов її нарештї в Росиї.

Таким з'являєть ся у автора Кониський, сей оборонець народа, заступник його перед польським урядом. Він був справдї чоловіком, що шукав правди для свого народу, шукав її, де міг; не знайшовши правди в Речи Посполитій, він звернув ся до Росиї. Він був певен, що найде її власно тут, а чи найшов її — се иньша річ.

В віддїлї архипастирської діяльности Кониського автор дуже тенденцийно говорить лише про те, що К. робив в своїх відносинах до Росиї і майже кількома фразами згадує про події його в Польщі. Через те з першого разу виносиш таке вражіннє, що уся діяльність Кониського в Могилеві складала ся лиш з того, що він писав до Синоду, до обер-прокурора, їздив до Москви, говорив проповіди цариці. Взагалї про статтю треба сказати: нїчого нового нема, а старе перевернуто.

С. Л.

С. Пѣтуховъ — Гимназія высшихъ наукъ кн. Безбородко въ Нѣжинѣ (Журналъ Мин. Народ. Просв. 1895, IX 72—129).

По змісту отся статя поділяєть ся на дві нерівні частини, з котрих першу автор присьвячує викладу історії згаданої інституциї до часу реформи (1832 р.). Коротенько згадавши про громадський рух за імператора Олександра I, про загальне змагання до розповсюднення осьвіти, автор оповідає про О. й І. Безбородьків і заложення за реґляментом

першого з них тієї інституциї. Далї автор переходить до історичї ґімназиї за перших директорів її Кукольника і Орлая і додає характеристику їх самих й їх дїяльности, а теж й декотрих професорів з згадок вихованцїв ґімназиї. Оповіданнєм про гонення за часи Ясновского на „вольнодумний“ напрямок й реформу ґімназиї в 1832 р. закінчуєть ся перша частина статї.

В другій частинї (Ѵ глава) ми знаходимо біоґрафію й характеристику дїяльности найбільш відомих вихованцїв „гимназіи высшихъ наукъ кн. Безбородко“, між ними М. Гоголя й Е. Гребінки. Автор не застановляєть ся на всім відомій біоґрафії Гоголя, він тільки оповідає про початок лїтературної дїяльности Гоголя в ґімназиї й про його пристрасть до театру, де він був завзятим інїциятором, енерґічним режиссером і талановитим виконавцем комічних ролей. Окрім старих праць про Гоголя, автор користуєть ся й більш повними розслїдами і статями В. Шенрока („Матеріялы для біографіи Н. В. Гоголя“ й дрібні статї), П. Владіміров („Изъ ученическихъ лѣтъ Н. В. Гоголя“) і иньших. Біоґрафия Е. Гребінки більш повна й не обмежуєть ся тільки шкільними роками сього письменника. Автор наводить згадки І. Кулжинського про Е. Гребінку з часів його вчення в ґімназиї, коротенько оповідає про лїтературну дїяльність й закінчує свій біоґрафічний етюд випискою з критичної статї в Современнику 1848, XI, що характеризує Гребінку, як письменника, його напрямок й значіннє в історії російської лїтератури.

Таким робом статя д. Пєтухова, зроблена компилятивно на підставі ранїйше надрукованих матерьялів, хоч і не подає нових звісток, але всеж користна для тих, хто не може познайомитись з трактованими в нїй питаннями з ширших праць, як М. Гербеля „Гимназія высшихъ наукъ и лицей кн. Безбородко“ і І. Лавровского „Гимназія высшихъ наукъ кн. Безбородко въ Нѣжинѣ“. *О. Г-ий.*

Писання Трохима Зїньківського, зредактував Василь Чайченко, книга друга, Льв., 1896, ст. II+324+IV.

Другий том писань Зїньківського містить в собі статї публїцистично-наукові. Лише частина їх була приготована автором до друку і видрукована ще за житя його (Национальне питаннє в Росиї, Тарас Шевченко в сьвітлї европейської критики і дрібнїйші замітки), иньші, як: Молода Україна, Фіхте Старший, і не призначались автором до друку, представляючи з себе відчити в кружку приватнім; найширша розвідка — про штунду, зісталась невиготованою. Небіжчик мав велике замилованнє до науки, і певне за якийсь час став би визначним діячем на полї науковім, але смерть спіткала його власне тодї, як здобувши з такими трудностями вищу осьвіту, забирав ся він до свобідних студий, і в видру-

кованих працях ми можемо слідити лише перші кроки його в сім напрямі. Найбільшу вагу з усієї книжки має розвідка про штунду (Штунда, українська рационалїстична секта), що займає половину її; як довідуємось з передмови, се була остання робота автора і збереглась в дуже невтїшному станї, не викінчена, до того з значними дефектами — де позагублювались картки; заповнив сї дефекти і доповнив відомостями новійшими д. Л. С., означивши ті доповнення дрібнійшим друком, але розуміє ть ся се не могло усунути з роботи характер невикінченности.

Зїньківський хотїв у сїй розвідцї представити історию розвитку штунди, відносини до неї уряду, нарештї — науку штундову, її устрій і житє; як зазначив впорядчик, З. головно скористав з багатого запасу відомостей, зібраних в моноґрафії про штунду Рождественского, написаній одначе з погляду урядової церкви, тож З. критично приймає висловлені тут погляди, поправляє й доповнює їх відомостями, зібраними з иньших джерел, а д. С. доповнив їх скрупулятно зібраними навіть з ґазетної лїтератури відомостями до р. 1894. При браку якоїсь докладної моноґрафії про штунду в українсько-руській лїтературі студия Зїньківського безперечно буде мати свою вагу і користь, як совістно зроблений звід материялу. Шкодить її лише самий характер студиї; автор замість об'єктивного і спокійного студийовання говорить в тонї горячого апольоґета штунди і обвинувача православного духовеньства, і сей характер адвокатської промови, розуміє ть ся, шкодить самому вражінню студиї, бо примушує читача бачити тут сторонничість. При тім утрудняє читаннє форма, нагромадженнє дат і імен, часом зовсїм безпотрібних, що подекуди робить просто вражіннє зібранного для власного ужитку автора фактичного материялу. Доповнення д. Л. С. часом досить слабо звязані з самою студиєю, представляючи погляди сього автора на питання, зачіплені Зїньківським.

Статя: „Шевченко в сьвітлї европейської критики“ представляє з себе (так само як і „Молода Україна“) роковинну промову і подає огляд кількох чужестороннїх оцїнок Шевченка (Боденштедта, Каверау, Францоза, Обріста, Дюрана, Баттаґлїї); статї шкодить знов характер апольоґії Шевченка перед російською критикою, де автор часом зходить з наукового ґрунту. Більш публїцистичний характер мають дві иньші статї: „Национальне питаннє в Росиї“ й „Молода Україна, її становище і шлях“; вони і пізнійше будуть мати певний інтерес, служачи образом поглядів і ідеалів того поколїння українсько-руської інтелїґенциї, до якого належав їх автор. Нарештї статя про Фіхте представляє з себе витяг з статї петербурського професора Градовського, доповнену деякими увагами автора про становище українського національного питання.

М. Грушевський.

Н. Коробка — Звукъ **дж** въ малорусскомъ нарѣчіи (Русскій филологическій вѣстникъ, 1895, IV с. 223—232).

Питаннє за звук **дж** в українській мові й досї ще не розвязано в фільольоґії. Переважно панує думка, що сей звук є глибоким архаїзмом в нашій мові, за се стоять такі поважні вчені, як Лавровский, Срезневский і Потебня. Розібравши докази сих вчених на користь їх гіпотези і вислїди д. Житецького, що обстоює за новітністю сього згука, автор вище названої статтї в своїх виводах згоджує ся з д. Житецьким, але доходить до них не студийованнєм памятників, а спостереженнєм над живими говірками українсько-руської мови, де він не добачає витриманої заміни **dj** і ст. слав. **жд** звуком **дж**, а навпаки спостерігає що **дж** і **ж** подибують ся поруч без жадної закономірности, або в деяких говірках і цїлком не подибують ся. Уважаючи ж на те, що в багатьох говірках опріч **дж** замість **ж** з **dj** в 1-ий особі дієслів з'являє ся **д** (ходю, водю і т. ин.), д. Коробка гадає, що коли під впливом сусїднїх форм з **д** міг виникти замість **ж** чистий згук **д**, то тим латвіще було з'явити ся діфтонґови **дж**, що містить в собі і **д** і **ж**. Що до угорських і карпатських говірок, де **дж** виникло там, де його не можна вияснити впливом **д**, напр. джайворонок, джерело, то він припускає, що **дж**, з'явившись під впливом **д** в тих самих випадках, що і в східних говірках, вже аж потім того під впливом міни **ж** і **дж** перейшло в иньші форми, що майже зовсім заступили **ж**. *Е. Тимченко.*

Систематическое описаніе коллекцій Дашковскаго этнографическаго музея, составлено хранителемъ музея проф. В. Ѳ. Миллеромъ. Вип. IV, Москва, 1895, I+IV+108.

Отсим випуском (IV), як сказано у „Передмові" книжки закінчуєть ся „Систематична опись колєкций Дашківського етноґрафічного музея". Відповідно загальному плянови виданнє IV вип. присьвячено народам славянським, що мешкають в Австро-Угорщинї та в границях Балканського півострова, себ то: Чехам, Мораванам та Словакам, Словенцям, Сербо-Хорватам, Болгарам та Русинам Австро-Угорщини. Маючи на увазї убожество біблїоґрафічних відомостий про етноґрафію західних та південних Славян в росийській лїтературі, укладчик вважав за користнє поперед описи музейних колєкций подати деякі біблїоґрафічні уваги, хоч сї уваги й не претендують на повність. Що до району осад та кількости того чи иньчого славянського народу тут подано лишень коротенькі відомости, вийняті з джерел загальне відомих або показаних у нотках, на які й падає відповідальність за справедливість та певність відомостей. Більш широкі відомости подано, як і в попереднїх випусках, про национальне убрання, маючи на увазї, що сї убрання у західнїх та й у південних Славян

швидко зникають. Деякі описи убрань взяті з паперів российської етноґрафічної вистави 1867 р., що заховали ся в канцеляриї музея; инчі з німецьких та славянських етноґрафічних праць.

Найцікавійшим для нас є, розуміеть ся, останній відділ: Русини Австро-Угорщини (угорські, галицькі та буковинські). Доволї широка бібліоґрафія вичисляє з загальної етноґрафії збірники й студиї про пісні, обряди, звичаї, одежу й т. и., а нарештї студиї мови. Відомости подані автором про територию Русинів, кількість їх, повіти їх, мову та віру, хоч коротенькі, але досить ясні. Руська людність Австро-Угорщини представлена в музеї такими манекинами: 1) селянська дївчина з села Іви над Тисою; 2) Лемко з села Завадки, Дуклянського повіту західньої Галичини; 3) Жінка-Лемчинка з тієї ж місцевости; 4) Гуцул з села Дори над верхнїм Прутом, Станїславського пов.; 5) Гуцульська дївчина з тієї ж місцевости; 6) Бойко з села Синевідська, Стрийського повіту; 7) Бойківська дївчина з тієї ж місцевости; 8) Русин з громади Арябиної, Спішського комітату в східній Угорщинї; 9) Селянин руський з містечка Ясенї над Чорною Тисою в Мароварошському комітатї та 10) Дївчина з тієї ж місцевости. З побутових річей австрийських Русинів у музеї є всього лиш 19 предметів, та й вибір сих річей носить на собі характер випадковий.

У „Доповненнях“ подано реєстр річей, набутих після того, як видано перші три випуски.

Нарештї не можемо не завважити, що як нї докладні описання етноґрафічних річей музея, але хромо-лїтоґрафічні образки з сих річей давали б ще більш ясне виображення й робили б непотрібними багато подробиць в описанню. Не зайвою була б тут і етноґрафічна карта славянської людности. *О. Щуровський.*

Сборникъ Харьковскаго Историко-филологическаго Общества, т. VIII, Харьків, 1896, стор. 322+47.

Харківське історично-фільольоґічне товариство мало в сім роцї дві втрати — в особі Івана Собєстіанского, що займав катедру історії российського права в Харьківськім унїверситетї і в особі Н. Ф. Одарченка, директора II Харк. мужеської ґімназиї, поважаного педаґоґа. В що йно виданім збірнику, присьвяченім памяти сих двох членів товариства, уміщено кілька нарисів і некрольоґів.

На засїданню 7 лютого сього 1896 р. проф. М. Дрінов відчитав свій нарис ученої дїяльности покійного І. Собєстіанского. Першою його вченою працею була, видана ним у Празї р. 1886, книга „Громадська порука у Славян на основі давних памяток їх законодавств“. Друге її виданнє — в Харькові, — з великими доповненнями послужило

її авторови, яко маґістерська дисертация. Примінивши історично-прикладний метод до своєї розвідки, автор прийшов до пересьвідченя, що гуртова порука властива не самим лише славянам, але була і є в багатьох народів, являючись продуктом звісного ступеня розвою суспільности. Докторська дисертация С. „Студія про национальні властивости, вдачу і правний стан давнїх славян“ викликала свого часу дуже жваві діспути не тільки в самих стїнах Харьківського унїверситету; рецензиї на сю працю з'явили ся в багатьох российських і славянських виданнях. В останнї часи С. роспочав нову працю — про південно-славянську задругу, але сїеї роботи йому не довелось скінчити.

Далї наступає справозданнє з діяльности Товариства і його педаґоґічного відділу за 1894/5 академічний рік; справозданнє Історичного Архиву Товариства і про студентські працї на премію імени А. А. Потебнї.

До діяльности Іст.-філ. товариства належить і заведеннє наукових відчитів для жінок; проґрами сих відчитів і тимчасові правила уложило Іст.-філ. тов. на жаданнє місцевого товариства учительок і вихователькок. Відчити сї на окремі теми зложили разом більш-меньш укінчені курси.

Так, проф. Д. Овсянико Куликовский дав ряд відчитів про загальне язикознавство; проф. М. Сумцов про О. Пушкіна; пр. доц. С. Соловєв про історию західних лїтератур; проф. Шепелевич про „Фавста“ Ґете, д. В. Лапін -- про римську історию; проф. І. Собєстіанський — вступ до руської історії і проф. Д. Багалїй руську історию.

В осени р. 1895 відбуло ся в Харк. унїв. ювилейне сьвято памяти Г. Сковороди. З сїеї нагоди проф. А. Лебедєв мав промову на тему „Г. Сковорода, яко богослов“, проф. Зеленогорский — „Памяти Г. С. Сковороди“ і проф. Д. Багалїй — „Григорий Савич Сковорода“. Проф. Д. Багалїй звернув увагу слухачів на фільософський сьвітогляд і етичні ідеали сього українського фільософа.

Проф. М. Сумцов в сім збірнику умістив статю, присьвячену „памяти М. С. Тихонравова“. В сїй статї він зробив огляд найбільш ранньої діяльности М. С. ще перед його професорською діяльностю в Московськім унїверситетї і навів деякі біоґрафічні звістки.

До історії Харк. унїверситету в сім збірнику належать два документи — обіжник попечителя Карнєєва і лист В. Н. Каразїна з поводу сього обіжника.

Сей цікавий обіжник, звернений до Харківського унїверситета і всеї шкільної округи р. 1817, трактує про те, що в іспитових творах студентів „словесного“ відділу були висловлені хибні погляди „що до способів відновлення зіпсутої людської істоти, поправи моральности і по-

лїпшення серця“. Таким способом в творах студентів названо „фільософію взагалї“ і забуто про другий способ — релїґію. Для того попечитель рекомендує звернути особливу увагу студентів на книги „Божественна фільософія“ і „Християньська фільософія“, що повинні бути „краєугольним камінем“ при студийованню всїх наук... З поводу сього обіжника Каразїн і написав лист до ґр. Кочубея, мінїстра справ внутрішнїх, додавши до того і уступи з рекомендованих попечителем книг. Уступи витягнено з перших двох частин, що місцями міг прочитати Каразїн, бо для прочитання всїх шестьох томів, як каже він сам, „треба зелїзного терпіння“. З властивим йому запалом, Каразін благає гр. Кочубея звернути увагу царя на сей циркуляр і на всю безглуздність рекомендованих книг, здатних хіба лише для розповсюднення забобонів і неуцтва.

До чисто фільольоґічних праць належить статя Корша „Кілька уваг до грецької фонетики Бруґмана“, де він не погоджуєть ся з деякими виводами автора сієї фонетики.

В сім же збірнику видано д. В. Мякотіним Ґенеральне слїдство над маєтностями Переяславського полку. Значіннє „Ґенерального слїдства“ для дослїдників економічної історії Гетьманщини досить вияснено в лїтературі, і ми можемо тільки імени сих дослїдувачів подякувати д. Мякотіну за видрукованнє сього важного документа; рукопис його переховуєть ся в Румянцевськім музеї в Москві. Д. Мякотін готує до друку також слїдство Прилуцького полку. Р. 1892 А. М. Лазаревський видав „Ґенеральне слїдство про маєтности Чернигівського полку“, а д. Василенко видав „Слїдства“ Київського й Гадяцького полку. Про статю Мілєра (про судівництво в Гетьманщині) говоримо осібно.

Етноґрафічного материялу не багато в сім томі збірника, — увесь він обмежуєть ся двома статями д. Сумцова. В однїй з них він зґрупував український материял, що дотикає ся „Переказів про міста, що провалились“. Вказавши по дорозї на істнованнє сих леґенд майже в усїй народнїй европейській лїтературі, автор наводить взірцї з народної української лїтератури і порівнює їх з відповідними взірцями европейських лїтератур — чеської, бретонської, тирольської, швабської, пруської, саксонської, мекленбурської, голянської, анґлїйської і на решті робить кілька порівнянь і з східними, азиятськими, кавказькими ба навіть африканськими леґендами. Не зашкодило б, на нашу думку, для більшої повности згадати і біблїйну леґенду про Содом і Гомору, але автор не робить сього, мабуть, для того, що вона загально відома.

В додатку до збірника, як і перше, друкуєть ся опись Харківського Історичного Архиву, що укладає п. М. Плохинський. *Е. Рад-ова.*

Отчетъ Императорской Публичной Библіотеки за 1892 годъ, Спб., 1895, ст. 356+29+167.

Сї справоздання, завсїди богатї відомостями про нові рукописи й книжки, що прибули до Бібліотеки, місять в собі оповістки часто дуже користні й за для українського історика, й сей том богатий на такі оповістки. У відділї придбанних коштом Бібліотеки цїлих колєкций, а власне у колєкциї поета Г. Державіна занотовані: 1) вірш, підписаний ініциялами А. С. під заголовком: „Агравлическій пеон"; на 1-ій картцї присьвята: „Безсмертнои миромъ и воиною. Екатеринѣ Великой, на ҂аѱчг г. отъ младенчествующихъ Юго-Днѣстровскихъ Музъ". Друковано у Дубосарах церковно-славянським письмом (стор. 58). 2) Похвальная пѣснь при возшествіи на престолъ... императора... Павла Петровича Перваго, воспѣтая шкловскими евреями и с ними сопреженнымъ обществомъ Белорусіи" 1797 р. 3) Рѣчи и стихи Г. Р. Державину на случай посѣщенія Благороднаго училища въ Шкловѣ 1799 г. августа 23., сочиненные Иваномъ Богоявленскимъ, а також промова на французській мові Ів. Вольфа і на німецкій барона Єльснера, виголошені з тієї-ж нагоди (стр. 68 і 69). 4) Слово на погребеніе митрополита київ. и галицкого Іерофея, „говоренное въ Кіево-Соѳійскомъ соборѣ протоіереемъ Іоанномъ Левандою 10 сентября 1799 г. печатано при Москов. Губерн. типографіи, 1799 г." (стр. 72). 5) „Рѣчь къ преосвященному, говоренная февраля 10 дня 1814 г. Кіево-Подольской Доброниколаевской (церкви) священникомъ намѣстникомъ Іаковомъ Мойсѣенкомъ" (стр. 75). 6) „Рѣчь, говоренная при выѣздѣ изъ Кіева митрополита Гавріила, 22 сент. 1803 г. (стр. 85). 7) Выписка о содержаніи дѣла Новохоперскаго уѣзда помѣщика Шемякина возмутившихся малороссіянъ (з поводу тієїж справи Державин подав свою записку в 1796 г.) (стр. 114). 8) У реєстрі актів переданих з мін. народньої осьвіти у Бібліотеку цікава переписка з приводу польських періодичних видань, що виходили в Київі, про небажаний напрям збірників, які видавано в Київі в 1840—50 рр., про збірники видані у Вильнї й про виленських цензорів (стр. 146—147); два рапорти київського цензурного комітету про заборонені книжки, з них одна — Пояснення на 2 Горацпєву сатиру, писані старшим учителем 1 харьків. ґімназиї Н. Тихоновичем (стр. 166); розпорядження князя Паскевича, аби петербурські ценвори переглянули працю Мацієвского (Pamiętniki o dziejach, pismiennictwie i prawodawstwie Słowian), що провадить думку про православє в Польщі за давнїх часів (стр. 170); про наданнє ученого степеня студентам Виленського університету за дісертациї (стр. 194—197). 9) Написаний рукою Н. В. Гоголя вірш: „Пѣснь Невская" (стр. 205). 10) Листованнє П. Батюшкова з ріжними особами, переважно з професорами Київ. дух. академії, і па-

пери, що дотикають ся осьвіти в Білій Руси й Литві, греко-унїятських і латинських релїґійних справ та видання „Памятників русской старины въ западныхъ губерніяхъ“ (стр. 221—241). 11) Портрети М. Гоголя в 12 примірниках (стр. 252). 12) Дісертация (знищена) Костомарова: „О причинахъ и характерѣ уніи въ Западной Россіи“, Харьків 1841 р. 13) Псалтир, видана у Київі р. 1788. 14) Канонник, виданий теж у Київі р. 1790, за київського митрополита Самуіла Миславського. 15) Українська пісьня: „На бережку у ставка“ з цілим хором та з усією вокальною та інструментальною музикою. Москва 1791 р. 16) Apokrisis, abo odpowiedz na xiążki o synodzie Brzeskim (imieniem ludzi starożytney religiey greckiey) przez Christophora Philaleta (стор. 257 та 258). 17) Два автографи М. Гоголя (стор. 295). 18) Genealogia metropolitow kijowskich — рукопис XVIII в.; останний митрополит Юрий Винницький († 1713 р.). 19) „Pominnik“, рукопись XVIII в., що містить у собі біографії визначних людей василиянського ордену з 1686 до 1730 р. (стор. 323.). 20) Збірник ухвал і розпоряджень василиянського ордену — рукопись XVIII в.; подібних збірників є чотири, й вони мають велику вагу за-для історії унії; вони були власністю проф. М. О. Кояловича (стор. 324—326). 21) Опись документів архиву уніятських митрополитів, її р. 1780 спорядив архивист Франц. Янковский (стор. 327). 22) 32 правних акти XVI—XVIII в., що дотикають ся Слонимського повіту (стор. 331.).

Окрім того роду відомостей справоздане містить в собі числові дати про кількість праць, надрукованих по видатнїйших духовних центрах Росиї. Перше місце належить Петербургови (5007) та Москві (1945), далї Варшава (891), Рига (788), Київ (691), Одесса (313) та Вильна (189). Книжок духовного змісту найбільше надруковано у Москві (500), потім у Петербурзї (422), у Київі (33) та Казани (18). З наведених чисел видко, що Петербург з Москвою стоять на чолї духового життя Росиї.

З 523 періодичних видань найбільш потрібували до читання в бібліотеці Вѣстн. Европы — 3632 рази; Рус. Старина — 904, Кіевск. Старина — 203; найменче читав ся „Вѣстникъ Психіатріи“ — 24 рази. З видань на иньших мовах найбільш потрібувались видання вірменські та польські.

Не меньш цікава таблиця розкладу читачів відповідно верствам та зайнятям; найбільше читали учнї та укінчені (3740), урядники (1130), міщане (808), селяне (326), дворяне (812), професори та вчителї (346), найменьче потрібували книжок музиканти (3), рисовники, телеґрафісти та властителї маєтностей (по 2). З жіноцтва найбільше читали вчительки (222), курсистки (276), жінки-лїкарки (32), жінки та дочки дворян та

урядників (851), селян та міщан (123). Найбільше число читачів припадає на жовтень та падолист, найменьче на червень, липень та серпень; в сїж місяці найбільше видавано й усяких книжок. Більш за все читались періодичні видання (12559), історичні (2941), земські видання (1532), юридичні (1530), меньше — що до історії лїтератури (103); иньші ще предмети займають середину. Числа читачів та перечитаних книжок характеризують тільки Петербург; що до сього то не можна не побажати мати такі-ж цифри й за-для инчих міст, що б була змога зважити потребу книжки у столиці та провінциї. При кінці подано 18 листів ріжних осіб й промеж них три листи М. Гоголя до С. Шевирєва; зміст сих листів не має инчого інтересу окрім імення.

Справозданнє надруковано та видано роскішно, хоча нумерация реєстру придбаних книжок дуже непоправна й незрозуміла. *О. Щ.*

Житє і Слово. Вістник лїтератури, історії і фолькльору, видає Ольга Франко. Рік другий, том III і IV, Львів, 1895, ст. 480+488.

В минулім, 1895 р. вийшло не шість книжок „Житя і Слова", як мало вийти, а лишень пять. Доперва в липни с. р. появилась шеста книжка, а в ній в „Оповістці" читаємо таке: „Отся книжка Ж. і С. запізнила ся не зовсім з нашої вини. Другий рік нашого виданя кінчив ся з значним, як на наші плечі, дефіцитом і ми задумали з шестою книжкою другого року закінчити зовсім наше виданє, а радше залишити его дальше видаванє". Коли-ж упав „Радикал", редакция, бажаючи його заступити, перемінила о стілько свій журнал, що викинула з нього рубрику фолькльорну, а ввела намісто того полїтичну і почала дальше Ж. і С. видавати від другого півроку місячними випусками. Тим ото аж тепер вийшло можливим здати з нього справу.

„Житє і Слово" містило, як і попереднього року, крім белєтристики, статї наукові, материяли історичні, лїтературні, етноґрафічні, та віддїл критики і хронїки.

Зі статий, що нас вправдї меньше обходять, але на згадку заслугують, назвати треба отсї: „Шагнаме або іранська книга царів" (стор. 250—264, III. 231—248 і 330—345, IV), переклад, зладжений д. Хв. Кримським; Верна Моріса „Євангеліє" (стор. 126—136 і 286—295, III) і його ж: „Істория і релїґія жидів" (стор. 68—80 і 202—216, IV).

Недокінчені минувшого року статї „Про Румянцівський Музей у Москві" Хв. Кримського і „Старі хартії вільности" М. Драгоманова не найшли сього року продовження, остання очевидно задля смерти автора.

У розділї присьвяченім сучасними діячами словянської науки і літератури поміщені статї: 1) про Миколу Гавриловича Чернишевского, де горячими словами змальовано житє Чернишевского і літературна діяльність в Росиї, на Сибіри, і знов в Росиї по повороті з двайцятьлїтньої тюрми, тай самий його поворот і смерть; 2) про Михайла Лар. Михайлова, сучасника Чернишевського, що й в однім місци з ним відбував каторгу, одного з найлїпших, найталановитших поетів росийських, що згинув в тюрмі за те, що в кількох зшитках „Великорусса" встоював за конституцією в Росиї „з федеральним складом країн і окремою свободою Польщі". Для нас Михайлов тим заслугує ще уваги, що дуже красно перевів на росийську мову дві Шевченкові поеми: До Основяненка і Іван Підкова. Житєпись єго і літературна діяльність подані дуже коротко.

Коротко також подані ще житєписи: 3) Модеста Гриневецького; 4) Григория Тарковича; 5) Н. К. Сиґиди. Ту належить вкінци згадати і про літературний портрет польської письменнички Елїзи Ожешкової, пера Л. Васїлєвского, що явив ся пізнїйше також в перекладі на мові чеській.

Найбільшою статєю, що цїлі два роки печаталась в Ж. і С., єсть „Літературні стремлїня галицьких Русинів від 1772—1872" Івана Заневича (стор. 99—110, 274—285 і 430—461, III; 112—160, 272—302 і 385—454, IV). Перша половина сеї обширної праці появила ся вже осібною відбиткою п. з. „Знесенє панщини в Галичинї" і буде докладно обговорена на иньшому місци. Тому й тут я ограничуюсь поданєм як найкоротшого змісту тої частини праці, що заміщена в другім річнику Ж. і С.

Автор обговорює тут основно і обширно нїмецький централїзм до заведеня конституциї і його ж такі дитину, централїзм мадярський, проти котрого виринула славянська опозиция; систему урядову за Франца I і Фердинанда; заведенє конституциї; рух, який викликала віденська революция в Галичинї, і становище, яке заняли Русини проти нього; піднесеня Поляків по революциї; фази революцийної пропаґанди польської; адрес до трону 18 марта 1848; опозицию ґубернатора Галичини, Стадіона, проти адресу; завязанє горожанського комітету для удержаня публичного спокою і його відозву; розвязанє комітету по пятигодиннім істнованю; знесенє цензури; революцийний рух на провінциї; революцию в Берлинї і нїмецькі симпатиї до польських конспіраций; жаданя депутациї польської в Відни; голоси з ріжних сторін про відбудову Польщі; змаганя революцийні в Кракові; невдачі Стадіона; завязанє „Ради Народової" і єї протест проти скликаного сойму; змаганя революцийних польських партий за границю; непорадність уряду австрий-

ського; слабі сторони революцийної польської пропаґанди; доктрінерию польської демократичної партиї; антаґонїзм між нею та шляхтою і другими партиями революцийними; способи польської революцийної пропаґанди в руській і польській части Галичини; реформи австрийського уряду звернені до полекші долї селян і становище польських дідичів супроти них; надужитя дідичів і збільшеня економічного і морального підневоленя мужицтва; захитанє становища шляхти; мемориял ґр. Красіцкого предложений становому соймови в справі селян і суперечности в нїм; проєкт Василєвского і його слабі сторони в порівнаню з проєктом цїсаря Йосифа II; голоси прихильників панщини, особливо-ж ґр. Цетнера; три внесеня Василєвского в становім соймі, що дотикали панщини і внесеня Яблоновского; брошуру незвістного дідича правника про пожиткову власність; внесеня Країнского в становім соймі приняте без дебати, в наслїдок глухих вістий про якусь катастрофу, що й вибухла в 1846 роцї.

Як видно з сього короткого змісту, істория знесеня панщини представлена в працї д. Заневича так докладно, як в жадній иньшій; належало-б тому бажати, щоби й другу частину своєї працї оголосив ш. автор як найскорше, бо від її можна дуже багато сподїватись.

„Знадоби до пізнаня народних звичаїв і поглядів правних" Володимира Охримовича (стор. 296—307 і 387—406, III).

Праця ся становить дуже важний причинок до пізнаня нашого народа, тому й заслугує більшої уваги особливо зі сторони правників.

Застановлюючись над сільськими прозвищами, ділить їх автор на урядові та сїльські, при чім зазначує, що „не кождий Верховинець, а мало котра Верховинка знає своє урядове прозвище". Тимчасом менї прийшлось зовсїм щось противного сконстатувати між тими самими Верховинцями. Будучи в Хітарі Стрий. пов. допитував ся я про прозвища сїльські цїлого кружка парубків і господарів; мимо того, що їх було кільканайцять, не могли менї сказати всїх прозвищ сїльських, хоч урядові всї знали. Подібно було і в Пужниках Буч. пов. З того видно, що лиш давні прозвища сїльські, або надані особам більше рухливим, більше знаним в селї, кождому звістні, иньші-ж хіба найблизшим сусїдам.

Всї прозвища сїльські ділить автор на пять систем, що виступають в чистих видах, то знов перехрещують ся в ріжних комбінациях. Они такі: 1) Система матерня, коли дитина одержує прозвище по матери і то або від імени хрестного, або від прозвища, або вкінци від імени (прозвища) батька, але посередно через матїр. 2) Система родова, коли дитина одержує прозвище по найстаршім членї роду; она може бути матріархальна, патріархальна і мішана (зложена з обох). 3) Система батьківська, коли дитина дістає прозвище від батька. 4) Система ґрун-

това, коли людина дістає прозвище від особи, на котрої ґрунті жиє. 5) Система індивідуальна коли людина дістає прозвище від своїх власних прикмет.

Дальше наводить автор всї слова, яких уживають Верховинцї на означеня споріднення і свояцтва: подає ріжницю між виразами „весїлє і вінчанє“ і пояснює, як їх народ розуміє; говорить про супружество вдівця або вдови, котре в розуміню Верховинців несправедливе; пояснює слова: лишанки, продани, приймичі, комірницї, майор і майорка; говорить про слуг (коли їх наймає ся, за яку платню і т. др.), про вільний вигін худоби на чужі ґрунта перед св. Юром і по Покрові (знаний і в иньших околицях, не лиш у Верховинців), про „толоку, царину, загороду“. Останнє треба так розуміти: в деяких селах верховинських є звичай, що по однім боцї села всї ґазди засївають свої поля (царина), по другім боцї лишають облогом (толока) і пасуть на них худобу. Хто виймає ся з під загального права (пр. сїє свій кавалок там де толока), мусить своє поле обгородити (загорода), коли не хоче мати шкоди, або не хоче другому шкоди робити; звичай сей мабуть дуже давний, та помалу виходить з ужитя і внедовзї зовсїм загине, як на Поділю вже загинув. Дальше говорить автор про спільний випас волів, кіз і овець на громадських полонинах та подає дуже интересні звістки про платню пастухів і про поділ сира та жентицї поміж властителїв овець; наводить погляди правні народа на лїс і воду, зьвірину і рибу, гриби і ягоди, копань, спаль і чертежі, що зовсїм противні законам державним; вкінци подає цїкаву звістку про особливий рід присяги, котру називає „руською“: коли хто перекосить або переоре чужу межу, то на жаданє покривдженого мусить іти з дерном землї на голові туди, куди по його думцї веде межа; такою межою вдоволюєсь покривджений, бо она витичена під присягою.

Статя М. Зубрицького п. з. „Село Кіндратів турецького (турчанського) повіта“ буде обговорена на иньшому місци.

Важна для нас статя А. Кримського „Про рукописи Руданського, про їх відносини між собою, та про поетові листи (з додатком двох листів Руданського до його брата)“ (стор. 261—271, IV). Про що автор говорить, видно вже з самого заголовку, та найважнїйше для нас отсе місце: „Рукописи всїх неопублїкованих творів Руданського, які вважали ся досї загубленими, тепер лежать у мене; мінї їх передав шан. проф. Павло Гн. Житецький. Я отсе ладнаю ся видати їх у сьвіт божий“. Нововіднайдені твори Руданського вже друкують ся і от небавки будемо мати майже повне виданє їх. Кажу тому „майже“ повне виданє, бо поеми „Цар Соловей“ таки не удалось відшукати. Та можна сподїватись, що

й она колись віднайде ся ще між якимись паперами, бо завдяки популярности поета, мусіла й она бути переписаною.

Невеличку, але замітну статю замістив др. Франко на стор. 101—104, п. з. „Слїди снохацтва в наших горах“. Він старає ся виказати там, що подібно як в російських сїмях, і в нас істнувало снохацтво, а на довід наводить уступ з розпоряджения княгинї Острожської з року 1623, що приказувала карати смертию тих, хто допустили ся снохацтва, і уступ з опису подорожі нїмецького ученого Гакета по наших горах. Д. Стшелецкий полємізував проти тих виводів дра Ф. в місячнику „Lud“, 1895. Та в тім самім Lud-ї, 1896, стор. 278 подав др. Ґожицкий знов цитату з твору Пйотровского „Dziennik wyprawy Batorego pod Psków“ з XVI віку, з котрого видно, що снохацтво істнувало і на Литві. Я думаю, що при дальших дослїдах показало ся-б, що снохацтво було колись річию зовсім звичайною в цїлій Европі, та лиш слїди по нїм затерли ся.

В VI кн. опублїкував був первістно др. Фр. полїтично-аґітацийну „Інструкцию“ Ценґлєвича, та прокураторія сконфіскувала її.

Др. Франко не поминув також оголосити значного числа листів, що кидають багато сьвітла на наші відносини. Між ними находить ся: Чотири листи покійного буковинського поета Федьковича; три з них писані до А. Кобилянського, що перший з Русинів зближив ся до поета і не мало вплинув на нього, особливо що до напряму поглядів поета і його праці на рідній ниві; четвертий знов писаний до Дїдицького, першого видавця поезий (не всїх) Федьковича: перші два листи писані по руськи, але азбукою і правописю чеською, два другі по нїмецьки; датовані всї в Kezdi-Vasarhely, 1861 р. Дуже замітний лист М. Гриневецького до ґрафа М. Осолїнского з р. 1816, де автор відповідає на питаня ґрафа: чи друкарня острожська була першою на Руси і де подїлась? друге: звідки походить сьпів церковний руський, чи має усталені ноти і ким они впроваджені? Дальше: шість листів Федора Заревича до В. Шашкевича і оден лист А. Кралїцького до В. Шашкевича. Листи Заревича кидають дуже ярке сьвітло на наші відносини лїтерацькі, що й тепер ще не в одному не змінились. Важний також лист Костомарова до Драгоманова (стор. 336—338), що поясняє історию фонду зібраного в 60 роках на популярне видане сьвятого письма, а оберненого остаточно на нагороду за написане українсько-російського словаря, що до тепер ще не міг появитись. Окрім сих заміщені ще листи О. Левицького (1), О. Ловїнського (3), Д. Зубрицького (8) і Кулїша (1) писані до Чеха Ганки. Найцїкавійші з них листи Зубрицького.

В відділї: „Із старих рукописів“ заміщені отсї статї:

1) Слово о сотвореню ангел і архангел і о прочіїх безплотних

силах. Єсть то звістна леґенда про гордість Сатанаїла і про його упадок, що давно сталась власностию народа. Дуже цінні додані до неї порівнаня дра Франка.

2) Слово о Сивиллї пророчици і о Давиді цару. Єсть то апокриф, де „Сивидла“ Мария родить ся з гусячого яйця заплодненого Давидовим сіменем, виховуєсь в земли Угорській, стає пророчице і сподієсь бути материю Христа, але надармо. По гадці дра Франка апокриф сей повстав в XIV або XV віці.

3) Св. Василий і Євладій. Єсть то церковно-руський текст з трьох ріжних списків звісної леґенди про сьвятого Василя. Подав єго др. Франко головно для вияснення двох пісень під таким самим заголовком, наведених на стор. 215—216.

4) Леґенда про вірменина Сергія, в трьох текстах; она ходила з рук до рук особливо поміж противниками Вірмен і мала метою висьмівувати вірменську церкву.

В рубриці: „Материяли і уваги до історії австро-руського відродженя 1778—1818“ подані вправді лиш невеличкі подробиці, але в своїм роді дуже характеристичні. І так: в статейці „Обяви русько-польського антаґонізму 1831 р.“ виказує др. Франко, що антаґонізм між Поляками і Русинами істнував в Галичині ще й перед 1848 р. а не з'явивсь 1848 р., як то думають деякі Поляки, приписуючи його впливови Стадіона; на довід сього наводить трикуплетну пісню псевдо-Литвиновича з 1831 р., з котрої наскрізь пробиваєсь дика радість з причини побіди Росиян над Поляками. Так само москвофільство по думці дра Франка істнувало вже перед Поґодіним, хоть характер його був троха иньший.

Рівнож інтересна і друга статейка дра Франка, п. з „Обяви русько-польського братаня 1842 р.“, що особливо між польскою молодїжию універзитетською та руськими семинаристами було дуже сердечне. Щоби таке братанє і публично заявити, устроювали руські семинаристи представленя театральні, звичайно імпровізовані і запрошували на них польських студентів. При таких нагодах виголошувано також ріжного роду вірші; одна з них, виголошена мабуть 1847 р. Наумовичом, поміщена на стор. 117—120, III.

На стор. 462—463 поміщений вірш Тарковича, п. з. Маркович, 1805. Про нього не варта би й згадувати, як би не був сьвідоцтвом, що вже й тоді було на угорській Руси москво- і мадярофільство. З коротенького віршика Демкевича (стор. 468) пізнаємо, що в 50-х роках біля мертвеччини писав дехто й по народньому; письма ті однакож до тепер неопублїковані. Так само зі взгляду на народню мову і на думки заслугує на увагу революцийна поема М. Попеля, написана 1838 р. п. з. „Русин на празнику“.

В IV рубриці поміщені материяли записані з уст народа. Др. Франко ділить їх на 7 розділів:

1) Пісні. Замітнїйші з поміж них: Сьпіване, сьпіванки (ст. 46, III), де представлено, звідки беруть ся пісні у народа; Дезертир-опришок Проць Туманюк (ст. 47) малює дуже гарно один епізод з житя опришків, доси у нас ще не вислїдженого, хоч деякі проби вже й появляли ся в тім напрямі; Проповідь тверезости митрополита О. Сембратовича (ст. 50); дві пісні про св. Василия і Євладия (ст. 215—216), котрих основу становить грецька леґенда про Євладия, що душу свою запродав чортам, але через молитву св. Василия виратував ся з їх рук. На ст. 91—95 зібрані вариянти пісень „Про шандаря". Они тому заслугують уваги, що на підставі одної з них (вар. Б) написав др. Франко свою драму, п. з. Украдене щастє.

В статї „Нові вариянти кобзарських сьпівів" замістив пок. М. Драгоманов кілька дум та пісень з записів Ломиковського, Бодянського, Цертелева і Мартиновича з своїми замітками.

2) Леґенди. Замітнїйші між ними отсї: Чому руські сьвята найпізнїйші? (ст. 51). Рабін і ангел (ст. 53). Про грім і блискавку (т. 218); подібну леґенду чув я в Пужниках; в нїй поміг св. Михайлови убити чорта Добуш і за сю прислугу отримав таку силу, що можна єго було вбити лише кулию 12 разів посьвяченою. З иньших можна ще згадати: Вандрівка до неба (ст. 373) і Адамові дїти (ст. 96, IV).

3) Казки. Замітнїйші між ними такі: Як брехач і побрехач пана обікрали (ст. 62); Про царівну, з котрою батько хотів вженити ся (ст. 375) в двох вариянтах; Царівна Олїяна (ст. 372); всї три останні належать до тем вандрівних; Про царя, що ходив красти (ст. 172, IV) заслугує тому уваги, що на її підставі, хоть в иньшім первовзорі, написав др. Франко свою драму „Сон Сьвятослава". Подібна казка находить ся при Александриї (пор. Записки, IX Miscellanea, звістка про рукопись хитарську).

4) Новелї і Фаблїо. З між них заслугують уваги: Лїсковий корч сьвідком (ст. 223); Чоловік між трьома жінками (ст. 381); Війт над пастухами (ст. 178, IV); послїдня єсть очевидно уривком з циклю оповідань про премудрого Соломона.

5) Міти і віруваня. Найцїкавійші тут віруваня зібрані М. Зубрицьким (ст. 71—76), що належать до будинків, майстрів, млинів, мельників; они майже всї зовсїм нові.

6) Оповіданя про історичні особи і відносини. Ся рубрика подає найбільше нових материялів; між ними визначують ся: Король Собєский і жовківські Жиди (ст. 226); король представлений там яко син жидівського послугача; в записцї знов метрикальній яко бельфер жидівський;

Цїсар Йосиф II (ст. 228), де знаменито представлені кривди заподїяні селянинови і єго процес з паном; Панщина на Буковинї і Лукіян Кобилиці (ст. 233); Про Довбуша (ст. 187, IV), в чотирьох вариянтах.

7) Анеґдоти і фацециї. В сїй рубрицї не багато зібрано материялу.

В відділї критики поміщено кілька рецензий на новійші книжки, а в відділї хронїки подано кілька біжучих справ. *В. Гнатюк.*

Der Aufwand für das öffentliche Unterrichtswesen in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern auf Grund der Erhebung des Jahres 1890, [Oesterreichische Statistik herausgegeben von der k. k. statistischen Central-Commision. XLII Band, I Heft, Відень, 1895].

На XLII том австрийської статистики зложились три зошити. Перший з них, котрого повний заголовок в горі виписали сьмо, зіставляє видатки на публичне шкільництво за рік 1890; однак опрацьований з історичної точки опираєсь на ширших підставах і тому подає майже загальний і повний образ австрийського шкільництва і перед р. 1890 взагалї, з винятком шкіл удержуваних приватними фондами. Табелї статистичні в числї 73 подають результати за рік 1890; уступи же що випереджають ті табелї, містять дати з попередних лїт, о скілько їх можна було зіставити, і замітки історично-правні що до поодиноких катеґорий шкіл. І так в уступі II є мова за школи висші; в III про школи середні; в IV про семинариї учительскі мужеські і женьскі; в V о фахові заведеня і специяльні інститути; в VI оброблені публичні школи народні і мійські. В „додатку“ зіставлені видатки на інститути гуманїтарні; а в уступі I говорить ся про загальні видатки на шкільництво.

Тим способом сї вступні уступи з властивими табелями за рік 1890 становлять цїлий образ шкільництва, наслїдком чого ся праця не представляє ся відірваною, якою мусїла б бути, наколи б подала нам сухі вислїди за рік 1890. З огляду на се, що до сїєї публїкациї малисьмо в „Таблицях до австрийської статистики“ лише недокладні дані що до видатків і стану шкільництва в нашій державі і з огляду на се, що ті таблицї були односторонні, бо зіставляли видатки персональні себ-то дотациї персоналу шкільного, а річевих in natura ложених видатків не увзгляднили — нинїшна публїкация комісиї статистичної зіставляючи видатки одної і другої катеґориї представляє цїлість видатків.

Зрозуміла то річ, що та праця яко перша в тім напрямі не може з кождого боку бути повною. Дати пересїчні там подані в неоднім випадку незгідні з фактичним станом річей і для того не можна їх всюди приймати за типові, а передовсїм дати що до видатків на поодинокі за-

веденя шкільні і на удержанє учеників треба брати з певною обережностию. Лише там, де заведенє шкільне виключно фондами державними удержувано, а видатки in natura або зі сторони приватних осіб не входять в рахунок, подані дати можна уважати за типові. Се можна сказати що до дат шкіл висших, на рівни з ними поставлених інститутів шкільних і до шкіл середних в переважній части, а не можна того сказати про видатки на шкільництво народне.

Подати хотяй би в головних чертах зміст сеї працї — річ трудна. Потреба би передати велику скількість чисел, а декотрі таблицї переписати в цїлости. Все ж таки хочемо подати бодай найголовнїйші цифри, котрі подали би маленький образець сьої працї, при чім уважати-мемо передовсїм на Галичину і Буковину.

Загальний видаток адмінїстрацийний в 1890 р. виносив 983.620 зр.; а то на центральні власти шкільні 325.761 а на инші власти адмінїстрацийні 657.859 зр. З сьої останньої суми припадає на Галичину 115.083 зр., на Буковину 15.770 зр. Найбільше припадає на Чехи, бо 165.690 зр., Галичина займає друге місце.

Приходимо до поодиноких катеґорий шкіл австрийських.

Видатки на школи висші в числї 40 виносили в 1890 р. 4.921.001 зр. На вісїм австрийських унїверситетів припадає з тої суми 3.046.524 зр. решта видатків на иньші заведеня з характером шкіл висших. Видатки річеві виносили 32.8 % загальної суми, видатки персональні 58.8%, а на інтернати получені з школами висшими обернено 8.5% всїх видатків Державний фонд шкільний покрив 81.9% себто 4.025.001 зр. всїх видатків, на иньші видатки зложились иньші жерела доходів шкіл висших. Майно всїх висших шкіл виносило з кінцем р. 1890: 2.364.052 зр. На поодинокі унїверситети не припадають рівномірні суми. На віденський приміром унїверситет виносили видатки 946.675 зр. т. є. найбільше з усїх унїверситетів, бо навіть на оба праґскі унїверситети та сума виносила лише 831.115 зр.; на унїверситет львівський припадає 231.907 зр., на краківський 301.498 а на черновецький 129.637 зр.

Пересїчно припадає на одного слухача на австрийськім унїверситетї 216 зр. взагалї; на поодиноких унїверситетах відмінна цифра випадає. У Відни 117 зр., у Львові 197 зр., в Кракові 257 зр. в Празї 219 зр.; найбільші видатки на одного слухача виносять в Чернівцях бо 468 зр. Коли дочислимо стипендиї для слухачів, то пересїчні видатки на одного слухача виносять 232 зр.; в тім випадку у Львові піднесуть ся сї видатки на 207 зр., в Кракові на 273, в Чернівцях на 478 зр. В порівнаню унїверситетів з школами технїчними видатки на одного слухача-технїка о много висші бо 472 зр. а по дочисленю стипендий навіть 504 зр.; специяльно же у Львові на одного слухача полїтехнїчної школи

виносять видатки 614 зр. а зі стипендиями 632 зр. себ то майже два рази стілько що у Відни. Подібне зіставлене дат статистичних знаходимо в табелях що належать до иньших шкіл з характером шкіл висших.

В уступі III, як згадали сьмо, обговорені школи середні, себ-то ґімназиї, реальні ґімназиї і школи реальні. Долучені там також таблиці ілюструють стан середних шкіл з давнїйших літ. Видатки на школи середні збільшають ся рік-річно. Так приміром виносили видатки на ґімназиї і реальні ґімназиї в 1873 р.: 1.999.347 зр. а вже в 1883 р. виносять они 3.465.369 зр. а в 1890 р. збільшились видатки на школи середні, вилучивши заведеня виключно приватними фондами удержувані, до 5.224.002 зр. З тої суми припадає на реальні видатки 18.2%, персональні 80.6%, а на інтернати 1.2%. На Галичину припадає 346.238 зр, на Буковину 96.113 зр.; найбільше на Чехи бо 1.456.888 зр. Пересїчне удержанє одної ґімназиї в Галичинї виносило 36.338 зр., на Буковинї 32.038 зр., найдешевше удержанє одної ґімназиї є в Сольногородї, а то 14.395 зр., найдоросше в Трієстї разом з округом бо 40.360 зр. Пересїчний видаток на одного ґімназияста в Галичинї виносить 79 зр., в Буковинї 71 зр. найвисше в Істриї: 250 зр., найменше в Тироли: 56 зр. До покритя видатків на ґімназиї і реальні ґімназиї причинив ся фонд державний сумою 3.627.586 зр., себ-то 57.9% цілої суми, на решту видатків зложились иньші чинники. Маєток всїх австрийських ґімназий і реальних ґімназий був оцїнений з кінцем 1890 р. на 1.705.726 зр.; на Галичину припадає 45.285 зр.

Що до шкіл реальних подибуємо сумаричні дати доперва від року 1850, себ-то від часу орґанїзациї сих шкіл. Видатки в тім роцї виносили 19.292 зр.; на Галичину припало лише 5.105 зр. В пять літ опісля виносять вже видатки 184.868 зр., далї з побільшенєм сих шкіл ростуть видатки і в 1890 р. винесли они 2.148.187 зр. На Галичину припадає 112.624 зр., на Буковину 33.484 зр. Удержанє одної школи реальної нисшої в Австриї виносило 16.094 зр., висшої 96.530 зр. Процентово представляють ся відносини між видатками реальними та персональними в Галичинї так, що реальні виносять 14.7%, персональні 85.3% суми, яка припадає на одну школу реальну; на Буковинї виносять видатки реальні 11.4%, персональні 88.6%. Пересїчне удержанє одної школи реальної в Австриї виносить 29.427 зр., в Галичинї-же 28.156 зр., на Буковинї 33.481 зр.; найвисша ся цифра в Триєстї з округом: 46.622 зр. Пересїчний видаток на одного реалїста виносить 115 зр.; в Галичинї же 114 зр., на Буковинї 94 зр. Найдорожше в Дальмациї бо 249 зр. По дочисленю стипендий піднесе ся пересїчний видаток на одного 118 зр. взагалї; на Галичину зістає та сама цифра, на Буковинї 99 зр. До видатків в сумі 112.624 зр. на школи реальні в Галичинї

причинив ся державний фонд шкільний квотою 86.058 зр., на Буковину дав лише 1.897 зр. Декотрі школи реальні мають своє власне майно, а взагалї майно шкіл реальних в 1890 р. виносило 465.846 зр.

В уступі IV подані дати, що належать до семинарий учительских: мужеских і женьских. Розвідка вступна осьвідомлює нас що до історично-правного становища семинарий учительских. Сумаричні дати що до сих заведень шкільних стають точнїйшими з 1870 роком. Від 1870—1890 видав фонд державний на них 28.630.680 зр. В 1890 р. виносили сї видатки 1.743.671 зр., з чого припадає 62%, на женьскі 38%. На Галичину видано з тої суми 273.255 зр. а то на мужескі семинарії 192.092 зр., на женьскі 80.163 зр. Пересїчний видаток на одну семинарию мужеску представляє ся — по відтрученю видатків на інтернати — в сумі 24.893 зр., на женьску 20.962 зр.; по дочисленю видатків на інтернати видатки сї піднесуть ся до 25.626 зр. на мужеску а 25.722 зр. на женьску семинарию. Як взяти на увагу поодинокі краї, то в Галичинї сї цифри представляють ся так: видатки на одну семинарию мужеску виносять 26.834 зр. в Буковинї 35.612 зр. Пересїчний кошт на одного вихованка семинарії в Галичинї виносить 189 зр. на Буковинї 171 зр.; кошт одної вихованки в Галичинї 117, на Буковинї 112 зр. На покритє коштів причинив ся скарб державний в 1890 р. сумою 1.326.246 зр. себ-то 75.8%; на Галичину з державного скарбу припадає на мужескі семинарії 158.771 зр. на женьскі 68.202 зр.; на Буковинї на мужескі 31.108 зр., на женьскі 13.522 зр. Майно семинарий учительских в Австриї виносило 107.604 зр. Поминувши иньші школи як торговельні, промислові, лїсничі, рільничі і иньші, подаємо ще кілька дат з народного шкільництва, головно в Галичинї і Буковинї.

Треба тут замітити, що дати шкільництва народного взагалї найменше типові, бо дати з попередних лїт не повні, а використаний материял за рік 1890 представляв в неоднім зглядї браки, а до того се перша повнїйша публїкация і праця на поли шкільництва народного.

З дат за попередні лїта виходить, що видатки на шкільництво народне збільшають ся дуже поволи. Так приміром дотациї учителїв народних виносили в 1828 р. 1.157.895 зр. і ледво по 16 лїтах сума урosла до двох мілїонів. В 1865 р. виносила вже майже пять мілїонів. Видатки на школи народні покривають переважно громади. За рік 1873 подає Ficker видатки громад на 14.159.050 зр.; на Галичину припадало з того 717.400 зр. на Буковину 118.900 зр. Доперва від 1870 р. маємо перегляд видатків з фондів державних на народне шкільництво. В тім році виносили они 172.210 зр.; в 1890 р. 307.621 зр.

В Галичинї тягар шкільний розложений на три чинники: громади, повіти і край. В якій мірі і яким способом конкурують сї чинники — се

постановляє закон шкільний з 2 мая 1873 р., змодифікований законом з 2 лютого 1885 р.

3.349 громад шкільних в Галичині видали в р. 1890 на річеві потреби шкільництва загально 1,097.016 зр. Найбільша часть тої суми: 51.4% ужито на будинки шкільні. Пересічно припадає на одну громаду 328 зр. Побори на шкільництво у всїх громадах виносили 1,128 254 зр. Самі громади уплатили 88.3%, дїдичі лише 4.7%. Майно шкільне в адміністрациї громад виносило 219.577 зр.

Видатки з повітового фонду шкільного виносили в 1890 р. 2.080.147 зр.; з тої суми видалось на персонал учительский 87.7%. Шкільний фонд повітовий складаєсь з поборів з громадського фонду шкільного, що виносили в 1890 р. 1,096.745 зр. і з власних поборів в сумі 972.598 зр. Маєток шкільний під зарядом фонду повітового виносив в 1890 р. 507.215 зр.

Видатки краєвого фонду шкільного складають ся з двох рубрик: з додатків до повітового фонду і з власних видатків. Виносили они в 1890 р. 927.080 зр., а то до фонду повітового 71.8%, а власні видатки 28·2%. Крім того фонд краєвий дає задатки громадским або повітовим фондам шкільним. Повітові фонди одержали в 1890 р. 71.039 зр., громадскі лише 9.700 зр. Майно краєвого фонду шкільного виносило 208.689 зр.

Краєвий фонд пенсийний видав в 1890 р. 189.125 зр., на пенсиї учителїв припадає 50·4%, на пенсиї вдовичі 19·9% тої суми. Доходи того фонду виносили 192.713 зр., на що зложились процентові вплати від платнї учительскої в сумі 25.082 зр. себ-то 27% цїлого доходу.

Замітити годить ся, що повітовий фонд шкільний видав в роках 1884—1890 загально суму 10.878.808 зр., на що побрав 10,812.727 зр. Шкільний фонд краєвий від часу свого заснованя до 1890 р. видав загально 9,192.641 зр. і стілько побрав. З ретроспективного погляду на фонд пенсийний показуєсь, що він видав від часу свого заснованя по 1890 р. 1.026.881 зр.; побори его в тім часї виносили 1.042.891 зр.

Переходячи до народного шкільництва на Буковинї треба завважати, що табелї статистичні обнимають окремо видатки громади Черновець а окремо видатки прочих громад. Чернівцї видали загально в 1890 р. 52.933 зр. на цїли просьвітні в своїй громадї.

265 громад буковиньских видали на школи народні в 1890 р. 129.444 зр.; пересїчно виносили видатки одної громади 489 зр. Побори громад на шкільництво виносили 111.866 зр., пересїчно на одну громаду 422·1 зр.

Краєвий фонд шкільний видав в 1890 р. 152.674 зр., крім того додатки для фондів громадских виносили 7.100 зр. Побори его рівнова-

жились з видатками. Майно фонду шкільного виносило з кінцем р. 1890 820 зр.

Фонд пенсийний видав 8.098 зр.; пенсиї учителїв виносили 43·9%; пенсиї вдовичі 37·9%. Доходи єго в 1890 р. були 13.897 зр.; від пенсий учительских вплинуло 22·5%. Маєток фонду пенсийного виносив 127 351 зр.

Краєвий фонд шкільний від свого заснованя [1872] до 1890 р. видав загально 2.011.481 зр.; побрав в тім часї 2.208.489 зр. Видатки фонду пенсийного від часу єго заснованя по конець 1890 р. виносили 65.252 зр.: доходи 197.138 зр.

Се в найголовнїйших чертах зміст сьої цїкавої публїкациї комісиї статистичної. Як зазначилисьмо на вступі не є она цїлком докладна, бо докладною під кождим взглядом і бути не може, однак з праць, які на поли австрийської статистики шкільної появились, має она найбільшу вартість научну, тому гадаємо, що ширше справоздане наше не буде для читателїв безінтересне. *Г. Питляр.*

Энциклопедическій словарь, изданіе Брокгауза и Ефрона, Конкордъ-Кулонъ, т. XVI, полутомъ I—II, Спб., 1895, ст. 960.

Видавництво Енциклопедичного Словаря невпинно посуваєть ся наперед, і з XVI томом дійшло до слова "Кулон". Анї в редакциї, анї в проґрамі видання не було важних перемін й воно зістаєть ся як і попереду більш-меньш повним, докладно впорядкованим словником.

Перш сього запотуємо найбільші обсягом статї про Україну — Конотоп (31 полутом), Константиноград, Константин Острожський, Костомаров, Котляревський Ол., Котляревський Ів., Кочубей В., (32), Кремінець, Кременчук, Кролївець, Кубанський край, Кулїш. Не всї сї статї, як можна було й сподїватись оброблені однаково добре; лише статї ґеоґрафічно-статистичного змісту, як і попереду, зроблено все повно й докладно, і в деяких ми знаходимо сьвіжі статистичні цифри.

Зазначимо декотрі недостачі й недокладности, що звертають на себе увагу при перегляді. В статї про К. Острожського не вказано деякі важні факти з його дїяльности. Нїчого тут не казано, про ролю К. О. на Люблинському соймі 1569 р., про подану йому Жиґмунтом III 1592 р. грамоту, що давала його голосу головне значіннє в іменованню православного духовеньства; про дїяльність острожської друкарнї й видань сьв. Письма казано теж мало; не зауважено, які перешкоди заходили що до видавництва, як треба було знов перекладати де-котрі частини сьв. Письма; не каже автор, що з сього видання надруковано було з де-якими відмінами 1663 р. московська „первопечатная біблїя".

В статї про Ольгу Косачеву (О. Пчілку) можна б доповнити, що вона перекладала не тільки з Гоголя, але й з лїричних поетів (збірник Українським дїтям); окрім самостійних лїричних творів й перекладів вона дала кілька повістей і драматичних пєс. В статї про М. Костомарова казано, що він в 1839 – 1841 рр. надрукував дві драмі і збірники лїричних творів, але драму: „Савва Чалий“ надруковано ще 1838 р., й 1841 р., коли в збірнику „Сніп“ з'явилась Переяславська ніч, не скінчила ся лїтературна дїяльність Костомарови на рідній мові: вірші його друковали ся по в збірниках, і в Основі 1861 - 63 рр., де між віршами надрукована була й „Загадка“.

Статя про Ів. Котляревського мала обсягом в порівняню з иньшими (вона напр. разів зо три меньша від статї про О. Котляревського, київського професора): даючи коротеньку оцїнку Енеїди, автор не виясняє важне значіння сїєї поеми, як живого, релєфного образа українського тогочасного житя й як вираз сьвітогляду самого Котляревського. Окрім того треба занотувати, що питаннє про ґенезу Енеїди й про обопільні відносини поем Котляревського й Осипова доси ще зостаєть ся відкритим й не можна казати, що Котляревський перейняв від Осіпова метр і описи пяництва; адже сцени гульні й пянства він міг бачити сам в тогочаснім українському суспільстві, особливо в новонародженій шляхтї. Між писаннями Котляревського зовсїм не зазначено оди до кн. Куракина. Взагалї статя ся, як ми вже й казали, трохи не повна; шкода, що автор не дав загальної характеристики лїтературної дїяльности поета, як се зроблено в статї про Квітку (XIV, 880), а „батько нової української лїтератури“ у всякім разї був варт того.

В статї про Кулїша не зауважено, що він працював й над критичною історією української лїтератури (статї в Хаїнї в Основі і т. і.). Взагалї українським дїячам, як і в попередних томах, редакция дає дуже тїсне місце

Ол. Г-ий.

Видавництва й книжки, обговорені в сім томі:

Часописи за р. 1895: Университетскія извѣстія (київські).
Записки харьковскаго университета.
Труды Кіевской Духовной Академіи.
Кіевскія епархіальныя вѣдомости.
Волынскія Епархіальныя Вѣдомости.
Подольскія Епархіальныя Вѣдомости.
Кишиневскія Епархіальныя Вѣдомости.
Черниговскія Епархіальныя Извѣстія.
Полтавскія Епархіальныя Вѣдомости.
Екатеринославскія Епархіальныя Вѣдомости.
Херсонскія Епархіальныя Вѣдомости.
Воронежскія Епархіальныя Вѣдомости.
Холмско-Варшавскій Епархіальный Вѣстникъ.
Сборникъ Херсонскаго земства.

Ѳ. П. Кеппенъ — Къ исторіи тарпана въ Россіи, 1896.

Д. Н. Анучинъ — Къ вопросу о дикихъ лошадяхъ и объ ихъ прирученіи въ Россіи, 1896.

П. Милюковъ — Очерки по исторіи русской культуры, I, 1896.

Н. Рожковъ — Поводы къ началу процесса по Русской Правдѣ, 1895.

Dr. Max Gumplowicz — Bischof Balduin Gallus von Kruszwica (Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der Akademie der Wissenschaften, S. 36), 1895.

В. Миллеръ — Былинное преданіе въ Олонецкой губерніи, 1894.

— Русская былина, ея слагатели и исполнители, 1895.

— Отголоски галицко-волынскихъ сказаній въ современныхъ былинахъ, 1896.

A. Prochaska — Podole lennem Korony, 1895.

S. — Кіевскій митрополитъ Григорій Цамблакъ, очеркъ его жизни и дѣятельности, 1895.

С. Шумаковъ — Акты Литовской Метрики о князѣ А. М. Курбскомъ и его потомкахъ, 1894.

Н. Каптеревъ — Сношенія іерусалимскихъ патріарховъ съ русскимъ правительствомъ съ половины XIV до конца XVIII столѣтія (Православный Палестинскій Сборникъ т. 43), 1895.

Е. Сѣцинскій — Историческія свѣдѣнія о приходахъ и церквахъ Подольской епархіи, I. Каменецкій уѣздъ (Труды Подольскаго Епархіальнаго историко-статистическаго комитета), вып. VII, 1895.

М. И. Лилеевъ — Изъ исторіи раскола на Вѣткѣ и въ Стародубьѣ XVII—XVIII вв., 1895.

Д. Миллеръ — Очерки изъ исторіи и юридическаго быта старой Малороссіи. Суды земскіе, гродскіе и подкоморскіе въ XVIII в., 1896.

Е. Ливотовъ — Георгій Конисскій, архіепископъ бѣлорусскій, 1895.

С. Пѣтуховъ — Гимназія высшихъ наукъ кн. Безбородко въ Нѣжинѣ, 1895.

Писання Трохима Зіньківського, II, 1896.

Н. Коробка — Звукъ **дж** въ малорусскомъ нарѣчіи, 1895.

В. Миллеръ — Систематическое описаніе коллекцій Дашковскаго этнографическаго музея, т. IV, 1895.

Сборникъ Харьковскаго Историко - филологическаго Общества, т. VIII, 1896.

Отчетъ Императорской Публичной Библіотеки за 1892 годъ, 1895.

Жите і Слово. Вістник літератури, істориї і фолькльору. Рік другий, том III і IV, 1895.

Der Aufwand für das öffentliche Unterrichtswesen in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern auf Grund der Erhebung des Jahres 1890, 1895.

Энциклопедическій словарь, изданіе Брокгауза и Ефрона, XVI, 1—2, 1895.

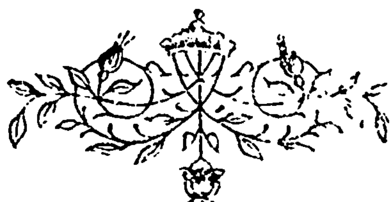

З ТОВАРИСТВА.

Діяльність секций за третину р. 1896 (май — серпень).

6 н. ст. мая засідане секциї фільольоґічної:

1) Проф. М. Грушевський предложив розвідку Ол. Кониського — Т. Шевченко на першому засланню (надрук. в т. XI Записок). 2) Проф. Ів. Верхратський відчитав свою рецензию статї Л. Вінера про жидівсько-німецькі слова в мовах рус.-українській, білоруській, росийській і польській (надрук. в т. XII Записок).

20 н. ст. мая засідане секциї історично-фільозофічної:

1) С. Томашівський відчитав реферат свій під титулом „Самуіл Казимир Кушевич, радця львівський з серед. XVII в.;" ухвалено до друку в „Записках" (вийде в XIV кн. Записок).

10 н. ст. червня засідане секциї історично фільозофічної:

1) Проф. Грушевський предложив працю М. Кордуби — „Перша держава славянська" (видрук. в т. XII Записок).

Того ж дня засідане комісиї археоґрафічної:

1) Проф. Грушевський повідомляє комісию, що надруковано досї 11 аркушів збірки апокрифів, 8 аркушів II т. Жерел і закінчуеть ся передрук першого видання „Енеїди" Котляревського. Ухвалено в ювилейнім томі Памяток видруковати всї писання Котляревського. Принято пляни видання — актів галицьких з часів Хмельничини, предложений С. Томашівським і збірника українсько-руської драматичної лїтератури XVII—XVIII в., предложений дром О. Колессою.

24 н. ст. червня засідане секциї історично-фільозофічної:

1) Др К. Левицький предложив для обміркования деякі терміни правничі, що мають увійти до перекладу Процесу цивільного. 2) Ом. Терлецький відчитав свою працю „Події полїтичні на Галицькій Руси в р. 1340 (Видрук. в т. XII Записок).

8. н. ст. липня засіданне секциї історично-фільозофічної:

1) Др К. Левицкий реферує розвідки, призначені для VI річника „Часописи Правничої": Дра М. Зобкова про pactum de contrahendo,

Дра П. Стебельского про значінне Карпцова в области увязненя слідчого; Дра К. Левицкого Про новий цивільний процес в Австриї; Др. Д. Кулика: Одно спірне питаннє в теориї і практиці. 2) Проф. Грушевський предложив найдавнійші описи Перемишльського староства; ухвалено видрукувати в Записках.

Останніми місяцями вийшли сї видання Товариства:

Історична бібліотека т. XVIII, під редакциєю Ол. Барвінського, ст. III+294 (Мазепа (кінець) і Мазепинцї Костомарова, Останнї часи козачини на Правобережі В. Антоновича).

Писання Трохима Зїньківського, зредактував В. Чайченко, т. II.

Етноґрафічний збірник т. II, під редакциєю М. Грушевського, с. VIII+76+28+54 (Материяли про лїрників, под. В. Гнатюк, Замітки етноґрафічні з Угорської Руси Ю. Жатковича, Чорноморські народні казки й анекдоти, зібр. М. Дикарев).

Часопись правнича, розвідки правничі секциї фільозофічної Наукового товариства ім. Шевченка, річник VI (Pactum de contrahendo дра М. Зобкова; Карпцов (Carpzow) і становище єго супротив науки о увязненню слідчім дра П. Стебельского; Про новий процес цивільний в Австриї дра К. Левицкого; Голоси теориї і практики дра Д. Кулика; Нові видавництва).

На укінченню:

Памятки українсько-руської мови і лїтератури (апокріфи старозавітні, ул. др. І. Франко).

Твори С. Руданського т. II і III.

Друкують ся:

Жерела до історії України-Руси т. II (люстрациї королївщин в землях Перемишльській і Саноцькій 1564—5 р., улож. М. Грушевський).

Памятки українсько-руської мови й лїтератури (Писання І. Котляревського, ул. М. Грушевський).

Поправки: в т. XII в розвідцї Ом. Терлецкого належить поправити: ст. 9 рядок 9 зн. надрук.: все казали треба: виказали; ст. 14 р. 3 зн. nullis треба: multis; ст. 15 р. 6 зн не обстає треба: обстає; ст. 16 р. 5 зв. Лише взагалї треба Взагалї; ст. 18 р. 5 зв. нїм треба: як; ст. 19 р. 15 зв. 8000 треба: 80000; ст. 20 р. 12 зн. де належить треба: не належить; ст. 20 р. 4 зн. як акция треба: така акция; ст. 23 р. 17 зн. надрук.: позиция треба: опозиция; ст. 23 р. 9 зн. рівночасною а лише з відносинами треба: попередною а лише з рівночасними відносинами

Inhalt des IX Bandes. 1. Cathedral-Consistorien in der Ukraine und in Weiss-Russland in dem XV u. XVI Jahrhund., von Alexander Lotockyj S. 1—34; „Bittschrift Daniels des Verbannten“, ein Denkmal der altruthenischen Literatur aus dem Ende des Mittelalters, von Basilius Ščurat 1—28 3. Neovitalismus und seine Irrthümer, von Dr. O. Č. 1—20; 4. Beiträge zur Kenntniss des Baues des Darmkanal von Hirudo medicinalis (mit Illustration), von Iohann Rakowskyj 1—6; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen über die Verfassung des Gross- Fürs. Litthauen, von M. Hruševskyj 1—12; 8 Bibliographie 1—60. 7. Bericht über die Thätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften (September — December) 1—2.

Inhalt des X Bandes. 1. Beiträge zur Geschichte der Verhältnisse Kaiser Rudolfs II und des Papstes Clemens VIII mit den Kosaken im J. 1593 und 1594, mitgetheilt von Euren Barwinskyj s. 1—34; 2. Warlaam und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr I. Franko (Fortsetzung) 29—80; 3. Kirchenregister von Sambor, Beiträge zur Geschichte der Confessionsverhältnisse, mitgetheilt von M. Hruševskyj 1—8; 4. Miscellanea 1—14; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der ruthenischen Zeitschriften für das J. 1895 1—12; Bibliographie 1—60; Bericht über die Thätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften im J. 1895 1—12.

Inhalt des XI Bandes. 1. Erste Verbannung des T. Ševčenko (1847—50), kritisch-biographische Skizze von O. Konyskyj S. 1—62; 2. Einige Actenstücke zur Geschichte des Kiewer Gebietes, mitgeth. von M. Hruševskyj 1—18; 3. Beiträge zur physikalischen Terminologie, 1 Theil: Mechanik, zusammengestellt von W. Lewyckyj 1—12; 4. Miscellanea 1—16; 5. Wissenschaftliche Chronik: Dr. Raimund Friedrich Kaindls Untersuchungen auf dem Gebiete der ruthenischen Ethnographie, Uebersicht von M. Korduba 1—10; 6. Bibliographie 1—66; 7. Bericht über die Thätigkeit Ševčenko Gesellschaft der Wissenschaften im J. 1896 (Januar—April) 1—5.

Inhalt des XII Bandes. 1. Politische Ereignisse in Galizien im J. 1340 nach dem Tode Boleslaus Georg des II, kritisch-historische Untersuchung von Em. Terleckyj 1—26; 2. Beschreibung der Burg von Lemberg im J. 1495, migeth. von M. Hruševskyj 1—12; 3 Drei Lobgedichte aus dem XVI Jahrh., mitgeth. von dr. C. Studynskyj 1—32; 4. Ukrainische Kosaken auf dem Kanal von Ladoga, von E. Radakowa 1—20; 5. Miscellanea 1—20; 6. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895, Zeitschriften herausgegeben in der Ukraine 1—6; 7. Bibliographie 1—54; 8 Bericht über die Thätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 1—6.

АДРЕСА ТОВАРИСТВА:

Львів, улиця Академічна ч. 8.

ADRESSE:

Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, Lemberg, Akademiestrasse 8.

П. Т. Авторів, Видавців і Накладців просимо надсилати Редакциї примірники рецензийні.

Ціна тому 1 зр. або 2 корони.